GRÓF GYULAY LAJOS

NAPLÓTÖREDÉKEIBŐL

(1815—1884.)

KIADTA

GRÓF KUUN GÉZA

BUDAPEST,
AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KIADÁSA.
1874.

Budapest, 1874. Nyomatott az A t h e n a e u m nyomdájában.

ELŐSZÓ

E könyv czíme nem azt mondja, hogy lapjain egy majdnem két évtizeden át folytatott napló, vagy egy ilyen napló töredékei foglaltatnának, hanem igenis azt mondja, hogy tartalma e naplóból, illetőleg közérdekű töredékeiből van merítve. E könyvben életirat, napló és korrajz van egyesítve. Az irományt I írója magyarázza meg s azon kor, melyben élt. Néha látszólag messze tértem el az életiró s a naplótöredékek kiadójának feladatától s a naplóban megemlített tárgyakról talán bővebben is szólottám, mint a hogy az ilyen tárgyú munkáknál a bevett szokás szerint kellett volna, — némely dologról saját nézetemet sem hallgattam el; szolgáljon mentségemre azon tárgyak fontossága.

A kiadó.

Az erkölcsnek a hasznosság soha czélja nem lehet. Örökös haszon ered az erkölcsből, valamint örökös fény árad a csillagokból, de sem a csillag sem az erkölcs nincs azért, hogy hasznot hajtson. Váljon kevesebbé szép némely őserdőnek embertől elrejtett óriás fája a látogatott sétányok fáinál, — a virány, melyen ember nem járt, váljon kevesebbé zöld, kevesebbé illatozó az emberektől felkeresettnél, — a virág, melynek távoli rejtekében nincs miért emberi kéztől félni, váljon kevesebb szinpompát fejt ki a kerti virágoknál, — mit árthat az ibolyának, hogy a rétek és erdők hűvös magányában, szerényen virít? A természet nem az emberi szem kielégítéséért van, a csillagfény nem az éjjeli utas kedvéért ragyog, az erkölcs nem kíván zajos tetszést, bámulatot. De hát mi az erkölcsi és physikai világ végczélja? ez az örök fejlődés. Az erő anyagot cserélhet, alakot változtathat, de munkássága meg nem szünhetik, — fiatalság és vénség rövid állomások ez anyag és alak cserében, csak a fejlődés tart szűnni nem tudó munkásságában. Es ezen fejlődés-

nek mi egyéb czélja lehet, mint a tökéletesség? Mily alacsony és kisszerű szempont a hasznosság ezen végczélhoz képest! Váljon az aranynak és a többi nemes éreznek, az e rendeltetése, hogy a pénzverdében pénzzé váljék, a gyöngy arra való-e, hogy ékszer legyen? Es ha az erény czélja csakugyan a hasznosság volna, nemde — értékét — hasznának terjedelme határozná meg? Bármily nagy volna belső értéke, ha kevesen vették hasznát, jelentéktelennek látszanék. A családi gondoskodás és erény igen csekélynek látszanék, ha csupán a hasznossági szempont adna irányt és mértéket. Dr. Eck szépen mondja, hogy a valódi hit szeretet nélkül nem is gondolható, — a szeretet pedig oly erény, mely a hasznosságot soha czéljának nem vallja. A XIX-dik század nagy lángesze Manzoni egyik munkájában élesen kelt ki Bentham azon elmélete ellen, mely a hasznosságot az emberi dolgokon uralkodó legfőbb hatalomnak hirdeti s a jelenlegi korszak, mely Manzoniban nemcsak a magas reptű költőt, de a mély bölcsészt is tiszteli, reményiem, figyelmére fogja méltatni a Bentham elméletéről írt bírálatot. A szépség fogalma s a hasznosságé külön légkörben lakoznak s létünket a föld rögéhez kötnők, ha a szépben gyönyörködni nem tudnánk. Az erény nem a tengerparton világító torony, hogy fényét a hullámok messze határáig elterjessze; közömbös dolog, hogy hatásában meddig terjed, bizonyos, hogy meleget és világot ád, és ha kevesen tudnak is róla, tanúk nélkül nem szűkölködik. Isme-

rétién helyeken porladozó sírhantok az emberi nem dicső harczosait fedhetik be, — a jó emlék is márványtábla és a legtartósabb emlékszobor a jó cselekedet. Az élők, kik a halottak temetői közt járnak, ép oly kevéssé tudhatják, hogy mit fednek el a jeltelen hantok, mint nem tudják, hogy mily kincs heverhet lábuk alatt a föld mélyében, mint nem tudják, hogy mily gazdag aranyér vonul el azon hegy belsejében, melyre a közömbös szem futó pillanatával tekintenek. Lehet-e becsületesség erkölcs nélkül s lehet-e erkölcs vallás nélkül? Mi a becsületesség, ha nem az erkölcs örök törvényeinek hü követése? A becsületesség nem oly erény, mely ma és mindennap megrendelhető legyen, melyet a finom ízlés tetszése szerint átidomithatna, mely jelenlegi gondolkozásunkkal vagy talán ép a közvéleménynyel legmegegyezőbb; a becsületesség nem oly erény, melynek gyökere a mai társadalom ízlésében rej lenék, melyet parancsszóval lehetne embertársainkkal elfogadtatni, melyet bármely társaság igy vagy úgy magyarázhatna. A becsületesség gyökere mélyen az emberi természetben rejlik, termőföldjét azon erkölcsi fogalmak képezik, melyeket a serdülő keresztyénség csak tovább fejtett és jobban kiidomított, de a melyek már előtte is léteztek. Ha az erkölcs fejlődésére tekintünk, hogyan ne vennők észre azon átidomító befolyást, melyet reá a keresztyén vallás gyakorolt. A belső és külső feltételektől függő fejlődés fokozatokat mutat. Még hó terül el a völgyben s már is a fákon rügye-

ket vesz észre a tavasz első jeleit gondosan kereső szem, még sötétség van a völgyben s máris a láthatár végén, a hegyek felett némi eláradó világosságot lát meg az, kinek hosszú volt az éjjel. Így előzte meg a kijelentett vallást az erkölcsi érzés korai felébredése, — némi erkölcsi fogalom, a természetünkbe oltott vallás némi tisztult eszméje. A vallásról szólva helyesen és szépen mondja Lazarus, hogy a népek életének szervezetében a szív helyét foglalja el. Ha ezen szív nem dobog többé, legott tespedés, rothadás, enyészet következik. Az emberi nem gyermekkorában sem létezhetett volna szervezetének ezen leglényegesebb része nélkül. A vallásos érzés oly régi, mint az ember maga s a mit a serdülő népszellem érzett, a felett a legrégibb kor bölcsei már elmélkedtek.

A sötét éjjelben egyesek már láttak reggelt, az úr kertében volt kertész, ki a tavasz némely szerény kezdetét látta. — Hogy mit köszönünk a keresztyén vallásnak, most mind ezen jótétemények élvezetében, mélyebb tanulmány nélkül nem is tudhatjuk. Az, a ki az éjszak teleit nem ismeri, mi rendkívülit találhat a déli tartományok telében? Ismerni kell az emberi nem fejlődését, hogy megtudhassuk, mely jótétemények azok, melyek a keresztyén vallásból eredtek. Különösen egyet említek meg s ez az emberi lélek értéke, melyet legelőbb a keresztyén vallás állapított meg. Mennyi áldás áradt az emberi nemre e tanból! A Colosseum egész Honorius csá-

szárig a gladiatori vérengző játékok színhelye volt, — Honorius a játékokat megszüntette, mert az uj keresztyén szellemmel ellenkeztek. A rabszolgaság, ha egyszerre meg nem szűnt is, elmúlásnak indult. Az önzéstelen erény és szeretet a keresztyénné lett embert megnemesitette. A különböző nemzetek egymást többé nem ellenség, hanem testvérek gyanánt tekintették. Az emberi nem fogalma megszűnt rideg abstractio lenni, valódi humanismus lépett a csupán gyűjtőfogalom helyébe. A nő állása jobbra fordult. Egy benső vallás ébredt fel az emberi szívben, mely a külsőségeket megvetette. Az ész és szív közti egyensúly helyreállott.

Az ó-korban az élet viszontagságos eseményei közt csak néhány nagy lélek tudott a bölcsészet kevesek előtt ismeretes forrásából vigaszt meríteni. Ilyenek voltak Sokrates s a görög és római Stoicusok közül többen. Azok, kik a bölcsészetnek az emberek elől elrejtett s csak igen kevesektől ismert forrásaiból nem merítettek, a balsors napjaiban szívsebeikre enyhítő balzamcseppeket honnan meríthettek volna? Az ifjabbik Plinius gyászba merülten igy ir: »adjatok nekem emelkedett és uj gondolatokat, ha vigasztalni akartok.« Amidőn igy irt,—mint Martha egy a franczia akadémiában a »vigasztalásról« tartott értekezésében, találóán és szépen megjegyezte,— az uj gondolat már meg volt, ha bár mégnem ismerték Rómában, u. m. a keresztyénség, mely a jelen fájdalmait a jövő boldogság zálogának tartja. — A z t

mondják, hogy az égnek szeretete a földét, a hazáét eloltja, mondják, hogy a politikától elvon a vallás. Nézzünk Éjszak-Amerikára s az ellenkezőről könnyen meggyőződünk; — a lengyel szabadság harczokban a szent kereszt kevesebbé lelkesitett-e, mint a nemzeti lobogó? Igaz ugyan, hogy a keresztyén vallás a hazaszeretetei különös tantételbe nem foglalta, de szükség volt-e, hogy azon érzést nyomatékosan ajánlja, melyet az Isten az emberi szívbe mélyen belehelyezett, midőn azt megalkotta? A gyermekkor színhelyének szeretetét nem merítjük se a bölcsészetből, se a vallástanból.

Van egy régi keresztyén mondás, mely igy szól: »a ki az igazságért és jogért folytatott harczban vérzett el, az Kristus urunkért tette halálos koczkára életét, mert Kristus az igazság és jog«, cum Christus sit veritas et justitia.*) Hol van igazságosabb küzdelem, mint az, mely a hazáért, annak tiprott jogaiért, a nemzeti szellem saját különhatóságáért, a nemzeti erkölcsök tisztaságáért van megkezdve és e szent nemzeti kincsekért foly? A miért elvérzeni irigylendő halál, azért működni szent kötelesség. A kereszlyénség tehát a hazafiságnak minden időben ébresztője volt, nemhogy elnyomója lett volna.

Van egy szent polgári erény, melyet gróf Ma-

*) Radmeri, De vita Anselmi, lib. 1, pag. 2.

miaui polgári vallásnak nevez,*) — ez azon erény, mely nélkül a mi magyar államunkban felette sok polgártársunk szűkölködik, — ezt állítja a jelen század sok baja biztos orvossága gyanánt; ez azon erény, mely nemhogy a keresztyén szellemnek némi hátrányára lenne, sőt inkább a keresztyén erények egy újólag észrevett s eddigelé elrejtett oldalát képezi. E polgári vallás a keresztyén érzésnek s gondolatnak kibővülését jelenti, a mennyiben a magánéletben gyakorolt erényekhez a nyilvánosokat, a családi kör erényéhez az államét csatolja.

Az igazságnak keresése az emberi elménék egy oly szent kötelessége, melyre nagy súlyt fektet, maga a kijelentett vallás. Egy Mohammednek tulajdonított szép mondás a vallás és tudomány közt való kapcsolatot e következő szavakban fejezte ki: »Tiszteljétek a tudományt menten minden előítélettől. Mert Isten fiai mindazok, a kik tanítják s kedvesek Istennek, a kik bírni óhajtják. Es a ki dicséri a tudományt, dicsőíti a mindenség urát.«

Az emberi elme vezérszövétneke eloszlatván a setétet, a teremtett világ legnagyobb jótéteményét tárja fel előttünk — a tudományt. A jó, szép és igaz — gondos utánjárás, körültekintő keresés folytán jutnak birtokunkba. Methodius azt mondja, hogy abban különbözik az ember az angyaltól, hogy míg az első

*) Elogio funebre di Re Carlo Alberto.

saját fáradsága árán jut az erény birtokába, addig az utóbbi azt ingyen kapja; — folytatólag azt is mondja Methodius, hogy az emberről azért van mondva, hogy Isten hasonlatosságára teremtetett, mert az erény megszerzésére képes.*

Ugyanez mondható az ismeretről is, mely az erényt magában foglalja. Plato a szeretetnek azon hatalmat tulajdonítja, mely az eget a földhez közel hozza, — az ismeretnek is meg van ezen hatalma. — Az értelem erejét hasonlóan a testéhez csak a gyakorlat fokozza, mely nélkül tehetetlenség áll be legott. A minket körülövezö világ egyes tüneményeinek törvényét az értelem kikutatván, a tárgyak egyes sajátságaiból lényegükre hágy következtetnünk s a tárgyak természetes összekötését feltárva rendszer alkotására képesít. Mig az ó-kor népei a természet tüneményeiben varázsképeket s megfoghatatlan hatalmak munkáját látták, addig a jelenkor miveit népei az e tüneményekben nyilvánuló erőket nemcsak ismerik, de saját czéljaikra fel is használják. Igaz ugyan, hogy a physikai ismeretek megszaporodásával a metaphysika tere szükebb lett, de azért elég tágasnak maradt arra,hogy e téren elláthatatlan távolba haladhassunk. Szépen és helyesen mondja Haberern Aristoteles »Ethica«-járói tartott értekezésében: »Metaphysika pedig lesz addig, míg a kebelben fejtegetlen kérdések fognak honolni. — A gyermek kora kér-

*) Liber de castitate.

dése: ugyan ki gyújtotta a sok gyertyát oda fent, metaphysikus kérdés s a haldoklónak végszava, mit ajkai rebegnek, metaphisikus tétel.«

A bölcsészetnek egyik jeles része a lélektan, mely magunkkal ismertet meg, — e tudomány nélkül az ontológiai és kosmologiai ismeret egyoldalú lenne, mert az elmélkedő alany, az értelem és öntudat kérdései sötétben maradnának. A jog és társadalmi tudományok ezen megjelelt ismeretek alkalmazásait képezik az emberi élet viszonyaira s azon finom fonalakból szőtt szövetre, melyből a jelenlegi miveit társadalmak állanak. A mai népek közügyeikben a múlt idők hagyományait, a történelmi jogot kevés figyelmükbe vevén, hol találhatnak biztos útmutatót, hanem ha a bölcsesség el nem évülő igazságaiban? Ezt vegyék szivükre azok, kik szeretett hazánkban a közvéleménynek irányt akarnak tűzni s a külföldről beáradó nézetek és vezéreszmék folytonos árjai közt a bölcsészet kalauzoló csillagát nézzék! »Opinionem delet dies«, csak a valódi tudomány épit maradandó épületet.

Becsületesség, erkölcs, kijelentett vallás, hazaszeretet, polgári erény, tudomány, ezek azon hatalmak, melyeket a zsarnokság sem nyomhat el, melyek minden emberi kényszerrel daczolnak. Nincs oly egyházi vagy állami rend, mely a szellemet békóra verhetné. A vallásüldözés iszonyai elől a szent hit a katakombák sötét menhelyében, a vadonban, a puszta helyeken biztos megtelepedést talál. A hazafiul erény

a nehéz próbák idejében legtündöklőbb. A napfényhez szokott tudomány, ha a társadalomból kiszorul, a távoli magányt keresi s szerény ruhájában nem ébreszt irigységet s nem gyaníttatja a kincseket, melyeknek állandó birtokában van. Eunapius azt mondja, hogy az ő idejében a bölcseség kénytelen volt a világ piaczárói a magányba vonulni, de a nehéz üldöztetések közt is megőrizte tekintélyét s a hatalomnak nem alázta meg magát. Mi tehát az alkotmányos élet legfőbb jótéteménye? ez azon szabad nyilatkozási jog, melyben a vallást, erkölcsöt, tudományt részesíti s azon állás, melyet e háromnak ád és biztosit. Ámde a puszta alkotmány erkölcs, vallás, tudomány, művészet nélkül mi egyéb, mint egy czifra, aranyos ráma, mely semmit sem tartalmaz, mint egy czéltalanul forduló kerék, mely semmit sem mozdít, egy mesteri gép, mely feldolgozandó anyag nélkül szűkölködik?

Kitűnő tudósunk Lugossy József egyik remek értekezésében*) szépen és helyesen mondja: »Kopár szírt legyen bár Ithacaként, legyen földúlt rom a hon, mint Chios a szabadságháboruban, vagy Hunnia a sajói s mohácsi napok után: magzatinak lángoló szerelme fogja azt ölelni, s a szirtet gazdag viránynyal, a romokat életdus telepekkel hinteni el; de honnan fagyasztó szellő leng a szellem virágaira, hon-

*) »Egy szombatos énekes könyvről.« L. az U. M. M. első folyamának második kötetét.

nan durva kezek öldökölve sujtnak a lélek szabadságára, legyen bár a kerek föld. legfényesebb álladalma, hideg idegenségnél egyebet táplálni nem képes, s az elfordult szivek mintsem hozzá hajlanának szombatosinkként csodás phantasiákat foveálva, vágyaikat, szerelmüket tünékeny ábránd képek felé tékozlani készebbek.« Azon állam, melynek vezérszövétnekei a közértelem fejlődési pályáján nem világítanak, mely dicsősége körül fáradozó fiainak érdemeit nem méltányolja, a tudománynak és művészetnek békés munkálkodást biztosítani nem tud, vagy talán nem is akar, soha se lesz több rideg politikai fogalomnál, mely legott bomlásnak indul, a mint valamely nagy szerencsétlenség örvényébe sodortátik.

A gondolat és érzés szavakban és tettekben nyilatkozván, a népszellem ismeretéhez különösen két ut vezet, u. m.: 1. összes szellemi hagyományának. 2. szélesebb értelemben vett történetének tudománya. A biológiának azon része, mely az emberrel foglalkozik, az egyes emberek és népek szellemi tehetségeinek meghatározásánál e két segédeszközhez fog folyamodni. A népek históriája nem csak a külső események száraz felsorolásából áll, van egy ennél érdekesebb része, mely czéljául tűzi a házi, politikai, vallási intézvények megvizsgálását. A népszellem fejlődésére és történetére az említett intézvényeknél nem kisebb mértékben határozottan befolynak jeles embereinek, mély gondolkozóinak, lángeszű költői-

nek magukkal ragadó szellemi teremtvényei; ezért képezi az irodalom a széles értelemben vett történettudomány jelentékeny fejezetét. Lazarusnak igaza van, midőn azt mondja: » A bölcsész, ki a magányt keresi, hogy senkitől nem zavartatva gondolatokba elmerülhessen, ha bár távol van is a tömegtől, gondolatai kifejezésében nem fog más irányt követni mint a melynek általánosságban a népszelleme hódol: azonban gondolatai azt, a mit a népszellem magában rejt, világosan, élesen fejezik ki s határozottságoknál fogva alkalmatosabbak arra, hogy rendszerbe foglaltassanak.« Ugyanezt állíthatjuk a költőkről is.

A népek, legviharosabb lázongásaikban, egy lánczészletnek adnak meglepő módon kifejezést. Igen helyesen mondja gr. Carné, hogy a népeket még ott is logika vezérli, hol mi csak szenvedélyeket látunk.*) Bármely korszak vagy nép históriájának megírásánál múlhatatlanul szükséges, szellemi irányzatait világosan látnunk s azokat történeti munkánk egész szerkezetében, fejlődésökben és hatásaikban kitüntetnünk.

A népek, úgy mint az egyes emberek, ha múlt tapasztalásaikat feledésbe merítik, mindig kezdőknek maradnak az élet pályáján s Ciceróval szólva a gyermekkorból a férfikorba soha által nem léphetnek.

*) Études sur Thistoire du gouvernement représentatif ©n France de 1789 á 1848, par le comte Louis de Carné.

Innét önkényt folyik a hagyományoknak tiszteletben tartása s Klio fensége. Ott a hol a kegyelet és hála semmi érzetét nem látjuk a múlt iránt, igen keveset várhatunk a jövőtől. A kegyelet Lazarussal szólva egy oly erkölcsi erő a népekben, mely sokkal többet ér, mint számos nemzetgazdasági érték együttvéve. A magyar érdekek nagy veszedelmére némely magát szabadelvűnek nevező írónk egész országszerte oly elméleteket terjeszt el, melyek ezen kegyeletet, ezen hálát, ezen őszinte ragaszkodást a múlt iránt az emberi szív felesleges terhének tartják, mely a haladást megnehezíti. Oh vajha ezen elméletek lelket és szivet megrontó befolyásától megóvhatna azon gondviselés, mely hazánk sorsa felett mindeddig őrködött!

Ha közművelődésünk történetét figyelemmel kisérjük e jelen század elejétől fogva egész mostanig e történetből igen sok felvilágosítást és sok hasznos tanúságot meríthetünk. Báró Eötvös a XIX-ik századról irt jeles könyvében megmutatta azon eszméket, melyek e század felett uralkodnak. Nagy hiánya irodalmunknak, hogy e századon át fejlett és változott magyar közművelődésünk kimerítő átnézetét, történetét még mind nem bírjuk. Ép a gyors haladásban kívánatos a hátratekintés, nehogy messze haladván, azon vegyük észre magunkat, hogy tévúton járunk. Én ez irodalmi hiányon csak sajnálkozni tudok, de kipótlására nincsen tehetségem; — se helyen is közművelődésünk történetét csupán csak vázolni fogom, az érdekes részletek elhagyásával.

Igen nehéz dolog a közművelődési korszakok megállapítása, mert ha a korszakot a haladás némely szembeszökő jelenségénél kezdjük, méltán érhet a vád, hogy a belső fejlődés menetelét szem elől tévesztettük. Ha az eredetét felkeressük, már ott fogunk folyamról beszélni, hol még csak csermely van. Jól mondja Schleiden egyik különben igen sok helytelen nézetet magában foglaló munkájában*): »hatörténet alatt az egymásután következő események rideg sorrendjét értjük, ép oly könnyű dolog lesz korszakokat felállítani, mint közömbös azok kezdetét az időnek egy régibb vagy újabb dátumához kötni. Ha azonban a valódi történetet kutatjuk, úgy mint a népek benső életének fejlődését, — a népszellem, erkölcs és társadalmi törekvések megváltoztával kezdődő s végződő összegét azon jelenségeknek, melyek a népek külön életét megalapítják: észre fogjuk venni, hogy egy régibb korszak egyszerre nem végződik, hanem az újabb korszakba áthajlik s abban néha egy pár század folytán észrevehető lesz. Innen jön, hogy az újabb kor fejleményeit meg nem érthetjük, ha egy ré gibb korszakban rejlő gyökereiket észre nem vettük meg nem vizsgáltuk, — némely üjabb hang érthetetlennek, csodálatosnak fog tetszeni nekünk, ha nem tudjuk, hogy ezen különösnek tetsző hangok a múlt

*) Die Bose. Geschichte und Symbolik in ethnographischer und kulturhistorischer Beziehung. Ein Versuch von M. J. Schleiden Dr. Leipzig, 1873.

idők érczharangjának néha századokon át csengő hanghullámai.« A korszakok egymásba folynak snem az egyenes, hanem a hullámszerű vonal adja határaiknak hű képét.

A sokszor megzavart s megakasztott újabb m^gyár közművelődés eredetét Mária Terézia királynénk uralkodási éveiben véljük legbiztosabban megtalálhatni. A magyar ez időben legszentebb kincsét, nyelvét s vele együtt nemzetiségét veszélyben látta s a Bécsben összegyűlt magyar urak az ottani pompa káprázтató fényénél saját hazájukat elhagyottnak műveletlennek, kietlen, sötét pusztának látták, mely ha még tartana az előbbi gondatlanság, vadonná válnék. Magában az országban is nagy volt az elcsüggedés, — míveltség helyett idegen divat terjedt feltartóztathatlan gyorsasággal; tudomány helyett zsibbasztó előítéletek nyertek befogadást a kastélyba s az egyszerű magyar ember szerény hajlékába; a vallás helyét színlelt áhítatosság foglalta el; a régi erkölcsök helyébe uj szabású társalgás, modorosság jött s vele kapcsolatban tért nyert s helyeslésben részesült a tetsző látszat utáni kapkodás, az austriai főrendűek szolgai utánzása; a hazai dolgok iránti közönyt csüggedés váltotta fel. A nagyobb rész engedett az áramlatnak, sokan azt hitték, hogy a külföldi műveltség kosmopolitává teszi az embert s a hazai nyelvhez nincs miért ragaszkodni, mert a salontár, salgás nehezen foly rajta, némely divatos fogalomra még szava sincs s nem érdemes vele azon irodalom

könyves ládáját megnyitni, melyben rég elfeledett s európai hírben nem állott írók munkái hevernek, gondolták, hogy az ország megállhat saját nyelve nélkül is s ha a Kárpáttól Adriáig miveit lesz, még boldog is lehet. Voltak azonban kik az ősi nyelvben s az ősök erkölcseiben vélték a fennmaradás egyedüli zálogát bírni, melyet ha elpazérolták, valódi miveltség s erényesség helyett, mindezeknek csupán csak látszatával fognak dicsekedhetni, dicsekedni dicsőség nélkül s végre kiábrándulni s a történet színpadjáról örökre letűnni. Dévay András »nap után forgó virág« xzímű könyvének előszavában mélyen fájlalja az akkori társaság ferde irányát: »Jövevény idegen nyelven kapdosnak, s nemcsak unalmas előttük a magyar, de ha tudják is még e nyelvet, szégyenük s majdnem utálják azt beszélni.«*) Gróf Lónyay Menyhért egyik jeles beszédében ezen időről szólva azt mondja: »A hanyatlást leginkább bizonyítja a körülmény, hogy azon korszak legkitűnőbb magyar költői: egy Amadé, egy Faludi müvei csak írásban forogtak közkézen. A XVIII-dik századot a XVII-diktől oly éles vonal választja el, hogy az még az egyes családokat illető dolgokban sőt az akkor élt s az egyik századból a másikba átlépett

*) Dévay András ezen munkája Nagy-Szombaton jelent meg. L. Ballagi Aladár jeles munkáját »a magyar királyi testőrség története«, melyből Dévaynak e néhány szavát idéztem.

egyes emberek élettörténetében is felismerhető lesz. Ennek legvilágosabb példáját látjuk a költő Zichy Péterben. Irodalmunk dísze, jeles tudósunk Toldy gróf Zichy Péterről és verseiről irt értekezésében felemlíti, hogy két idő találkozik benne: a hanyatló nemzetiségé s a túlsúlyra erőlködő idegeneskedésé s e szavait következőpéldákkal támogatja: »Atyja István felett 1693-ban Oroszvárott, a Zichyek gyülekezetében még magyarul hangzott a gyászbeszéd; fia Miklós fölött a kis-czelli vörös barát (1758.) már németül hálálkodott. O maga fiatalságában leggyöngédebb érzéseinek nemzeti nyelven adott még hangokat; második nejének, a Bercsényi leányának, már németül fogalmazá a vallásos bugóság imaformáit.« Ez több puszta véletlennél! Itt az egymást követő századok nagy határútjának az emberi lét arasznyi széles területén való áthúzódását látjuk, — a családi életben visszatükröződő korszellemet, mely azon nagy határuton, mely a XYIII-dik századot a XVII-diktől elválasztotta, gyors előmenetelében reánk nézve a sülyedés, elnémetesedés fekete lobogóját lengette.

Idáig jutottunk s ekkor valóban idején volt a mély álomból felébredni, a hosszá lankadásból felüdülni. A magyar gárdának »Bécs nem vala Sybaris nem Capua«, hanem mint Ballagi Aladár »a magyar testőrség története« című jeles munkájában igen helyesen és szépen megjegyezte: »az lettt a magyar testőreknek, mi Borna büszke ifjainak Athen.« A romlatlan szívű s helyesen gondolkozni tudó hazafi,

ha külföldre megy s távol él hazájától, még nagyobb hévvel szereti hazáját, mint annak előtte; az is lehet, hogy egyenlő a szeretet s a mi azt melegebbnek tünteti elő, talán nem más, mint a távolság s a visszavágyodott a haza sorsán való tűnődés s az idegenek közt bármi kellemesen folyó életnek gyakran fájdalmasan érezhető ridegsége. A magyar gárdát mindenütt kitüntették Bécsben s a gárdisták érezték, hogy bennük a nemzetet tüntetik ki s ez még emelte becsvágyukat s nemzetiségük öntudatát éberré tette, ámde e felébredt öntudat csak később vált nemes tettvágy kútforrásává, kezdetben aggodalmat s levertséget hozott létre, mert az akkori míveltség színvonalán álló testőrök észrevették, hogy Európa nyugati államaiban a régibb irodalmak kezdenek újabb irányok által megifjadni s régibb elszigeteltségökből kibontakozni kölcsönösen egymásra hatva, egymást termékenyítve: a magyar irodalom pedig továbbá is szigetnek maradt, melynek mintha megközelithetet len partjai volnának, nem voltak irodalmi irányok, melyek ott tért nyernének, a világirodalom hullámai nem közeledtek e szigethez s nem volt semmi jel a megújulásra. A közmiveltség nyűgöt Európában a társadalmi osztályokat mind közelebb' hozta egymáshoz, kitöltötte azon űrt, mely a rangfokozatokat egymástól elválasztotta s a kiket születés, vagy kedvező szerencse a társadalom különböző fokaira emelt, azokat a tudományokban és művészetben való jelesség az élet pályáin újból egyesítette:

Magyarországon mindez másképp volt, ott a míveltségi különbség még érezhetőbbé tette a születés és szerencseadományok által kijelölt egyenlőtlen társadalmi állást. Igaz ugyan, hogy ép ez időben a franczia irodalom és divat Európa többi államában is a nemzeti irányok jelentékeny kárára mind hatalmasabb lett, de már mindenütt látni való volt, hogy az uralomra jutott franczia irány, a nemzeti munkásságnak új pályákat szab s üdvös visszahatást hoz létre, mely az életnek és irodalomnak újabb lendületet ad előfelé: nálunk csak a nemzeti szellemet lenyűgöző békók szaporodtak egygyel s mint a testőrök iskolájának egyik jeles tagja mondá: »megpuhulta szív, az ész megfeledkezett őseinkről; alig lát magán a mostani magyar csak egy foltot is már, mely emlékeztethetné, hogy azoknak onokája, kik nemes vérükkel fizették azt az örökséget, melyben most heverész! TJgy tetszik, mintha az öltözet másolásával kioltatták volna mellökből annak a nemes tűznek még szikráit is, melyet anyjoknak tejével szoptak.«*) Mi lett volna belőlünk, ha oly nagy tekintélyű férfiak, mint báró Orczy Lőrincz, hanyatló nemzetiségünk ügye mellett síkra nem szállottak volna s hazai nyelvünket annyira nem szerették volna! Róla, midőn 1789-dik évben meghalt, méltán mondhatta Szabó Dávid:

*) L. Ballagi Aladár már egyszer idézett munkájának 7 dik lapját.

Hazám!
Istápod eldőlt, fényed eloltatott,
Marsod s Apolloddal legmagyarabb fiad,
Biztatód, reménységed, nagy Orczyd
Édes hazám elaludt örökre!

*

Hosszú volna az első magyar királyi testőrök irodalmi szerepét vázolnom. Ballagi Aladárnak igaza van, midőn Orczy Lőrinczet mondja az új iskola és az új literatura kezdőjének. Báró Orczy nem volt ugyan testőr, de ő volt azon irodalom indítója, melynek alapítója gyanánt az általánosan elterjedt nézet Bessenyei Györgyöt tekintette. Koszorús költőnk Arany János maga ezt mondja Orczyról: »Az egész XVIII. század Orczyig, úgy szólva meddő volt költői termelésben — nagy hallgatás az, melyet ő megszakít.« Kéziratban lévő munkái a magyar gárda egynéhány kiváló tagjában felébresztették a vágyat írásra s Orczy elérte azon czélját, melyet Barkóczy herczegprimáshoz intézett szép levelében következőképen jelelt meg: »Megvallom herczegségednek, én egész czélom az volt ezen zavart írásomban, miképen felébreszthetném nemzetünket írásra; mert meg kell vallani, sok tudós emberünk vagyon, de félénk.« Bessenyei György, Báróczi Sándor, Barcsay Abrahám, báró Naláczy József az akkori miveltség színvonalán állva nemzetünk ébresztői, tanítói lettek. Bessenyei későn fogott hozzá irodalmi tanulmányaihoz s tiz év lefolyta alatt mily előmeneteleket tett bennök! Bessenyei már többet akart, mint Bacsányi, mert ő nem

kizárólag magyar nyelvmívelő társaságot, hanem magyar tudós társaságot óhajtott s ennek ügyét karolta fel. Egyik 1779-ben kiadott munkájában a többi közt így ír: »anyanyelvünkön írunk, fáradunk, de mikor fogunk oda menni, hogy benne a tudományoknak minden erein evezhessünk?« Báróczy lelkesülve azt mondá: »a magyar a természettől sok szép tulajdonságaira nézve oda hivatott, hogy népeknek szabjon törvényt; most pedig maga fekszik a magyar idegenek uralkodása alatt.« A magyar testőrök nem csak irodalmilag, de társadalmi után is az álomba merülteket felrázták s az irodalom sötét egén egy jobb kornak derítették fel hajnal csillagát. — Ráth Mátyás 1780-ban hetilapot bocsátott ki Pozsonyban s ez volt az első hazánkban szerkesztett újság. Első időszaki írásunk az 1788-ban megindult »magyar (kassai) muzeum« volt. Darvas Ferencz 1790 elején a kedvező előjeleknek még nem mert hinni s hazafiul intését így kezdé:

Magyar! hajnal hasad; de meg nem viradt még,
Hát estig ki tudja milyen leszen az ég?
Sok napnak vig volt már reggele s felkölte,
Nyugtáig azonban sok keserűt tölte.
Örülj, de okosan; ne hirtelenkedjél.
Sok vagyon még hátra; azon törekedjél,
Hogy több sebeid is mind bégyógyuljanak,
Úgy hogy soha többé ki ne újuljanak.

Egy pár hónappal később Péczeli József az országgyűléshez dicsőítő éneket intézett s versekbe

foglalta az 1790-iki országgyűlés azon nagyérdemét, hogy a magyar nyelvnek az országházban őt megillető helyét kirendelte s majdnem ezred éves jogaiba visszahelyezte. Verseghy Ferencz »ugyan arrra« xzímű versével Péczeli nyomába lépett s mindazoknak diszoszlopot emelt, kik a magyar nyelv újból való befogadását az országházba, mint az ország nyelvét leginkább sürgették. E halhatatlan érdemű férfiak közt ott találjuk helytartói tanácsos nagy-réti Darvas Ferenczet »a hazafiul intés« derék íróját. Úgy az 1790-ik, mint az 1792. országgyűlés törvényczikkei rögtön nem léphettek életbe, mert Thugut államminiszter végrehajtásoknak egész erejéből ellenszegült. Sem ezen ellenzés, sem az ágyuk közelben és távolban bömbölő hangja nem hallgattatá el a nemzetiségünk érdekében emelt hatalmas szózatokat. Berzsenyi 1797-ben Szombathelynél meglátván a fölkelt magyar nemességet, ezen szép ódája megírására hevült: »El még nemzetem istene.« Virág Benedeknek »poétái munkái« a rajnai hadjárat harczi zaja közepett, 1799-ben jelentek meg. — Kisfaludink ekkor még a lant helyet a kardot forgatta. A valódi hazafiság azon mécse, mely Révai Miklósnak munka és sújtó gondok közt lefolyt életén keresztül az egyedüli világosság volt, fényét mind tovább és tovább árasztotta s a hazafiak szívében már honosodni kezdett. Az akkori kormány Kazinczyt, Verseghyt, szentjobi Szabó Lászlót börtönbe vettethette ugyan, de a nemzeti érzés szent buzgalmát, a szívekben

meggyűlt vezérlángot soha többé eloltani nem tudta. Virág Benedek a mi magyar közműveltségünk egén megjelent fekete felhőt egy nyári zivatar előjelének vette, melyet majd tartós jó idő fog követni, s jóslatában nem csalódott, mert az ifjúság szívesen csatlakozott az öreg költő múzsája körül s a tanítványok örömest engedtek a buzdító szózatnak: »mozduljatok aztán férfi serénységgel, kérlek: már rajtatok a sor!« Végre Kazinczynak is megnyílt a súlyos börtön érez ajtaja s a szellemi harcz benne biztos és fáradhatatlan vezetőre talált. Az ő befolyását mind azokon meglátjuk, a kik a haza ügyéért valamit tettek; olyan volt az ő szelleme, mint egy szent tűz, melytől még a kevéssé gyúlékony anyag is lángra lobbant. Valójában e férfiúnak hosszú élete üdv és áldás volt hazánkon.

A családi élet, mely a közszellemre eldöntőleg foly be, e jelen század elején még bírta a házi erények, a hagyományos erkölcsök azon gyöngyszemei nagy részét, melyből e jelenlegi század folytán szerencsétlenségükre sokat elveszítettünk. A családi élet akkortájt ép és egészséges volt egészben véve, csak még nehány nagy eszme hiányzott, mely ez ép szervezet belerejének nagyobb munkakört jelelt volna. A veszélyben forgó trón és ország sorsa az egész nemzetet összetartásra serkentette ugyan, s az ország védelmével kapcsolatban álló régi erényeket mintegy varázsszóval felidézte; a Francziaországból beáradó új tanok a közszellemnek hatalmas. lökést

adtak előfelé, a költők a nemzeti érzést felgyulasztották: de mind ez Kazinczy sokoldalú működésének köszöni nagyobb állandóságát. Kazinczy jelelt tartós irányt, Kazinczy lobogtatta a vezérszövétneket, Kazinczy tartotta ébren a közszellemet. Az utolsó ágyú szóval talán csend állott volna be a kedélyekbe, ha a nemzet Kazinczy buzgalma nélkül szűkölködött volna. Ezen a magyar nyelv és irodalom körül kifejtett buzgalom eszméket hozott mozgásba, tevékenységet fejtett ki s a politikai téren is izgalmat gerjesztett Báró Kemény Zsigmond egyik remek emlékbeszédében igen szépen mondja, hogy az irodalmi szikra ezen gyors elterjedése a közügyek megvitatásánál, az együttérzés azon törvényénél fogva történ hetett meg, mely nem csak a testi, de az erkölcsi létrendszer pathologiájában is uralkodik, s a kór vagy üdülés jelenségeit az összefüggő és szomszédos részekkel hamar közli. — Kazinczynak és iskolájának egyik nagy érdeme volt, hogy a külföld irodalmából a szemen választott könyveket átplántálta a magyar irodalom sokat ígérő, habár még sok munkát megkívánó gyümölcsös és virág kertjébe. Helyesen mondja Döbrentei Gábor kéziratban lévő naplójának első kötetében*): »A később kifejlő nemzet literatúrájának két félében kell keresni dicsőséget. Először, hogy

*) Mind a három kötet birtokomban van s e kötetek kiadásával egy új emlékszobrot kívánok emelni e jelesünknek.

a rangra kapott nyelvek remekeit rokonlelkü fordításokban elémutassa, másodszor eredeti 'munkákkal vívja magát más eredetiek sorába. A helyes fordításokkal azon tuczet emberkéket győzi meg, a kik annyira belébolondultak egy-egy külföldi virágzó nyelvbe, hogy a magokén lehetetlennek hiszik kitenni annak erejét és szépségeit, az eredeti lelkes teremtések pedig a magok fejeket fennhordozó mi veit nemzeteket kényszerítik arra, hogy pálmásan ıis, az új koszorúsok előtt magukat meghajtsák, s őket ha későbbiek is, társaiknak ismerjék.« így irt Döbrentei 1823-ban. A fordítók ekkor még nem miveitek gépies munkát, nem mérték anyagi hasznokat, nem is fordítottak saját elfogult nézeteik külföldi tekintélyekre való támaszthatása végett, hanem fordítottak a közhaszon tekintetéből, igazi hazafiságtól indítva, élesen látó szemmel megválasztva a legjobbat. Legjobb eredeti íróink nem tartották háládatlan szerepnet a fordítóét. íróink nem politikai állásuk megszilárdítása s előrekészitése végett, nem hiúságból, nem üzlet kedvéért, hanem szent hazafiságtól vezérelve, a valódi hivatás sugallatát követve, meggyőződésből írtak. Azon időben az alakra is több volt a tekintet, csak az ragadott tollat, ki nyelvünket teljesen ismerte, mert ekkor Fábián Gáborral szólva, »az irás egyedüli ingere a szerzői szép hír volt.« Hogy ez most mind máskép van, tudjuk, érezzük s nem szükség mondanom. A magyar tudomány még akkor hagyományait szent tiszteletben tartotta, a tudós jól is-

merte saját tudományának mívelőit a magyar irodalom mezején, szívesen hivatkozott reájok, tisztelettel hajolt meg emlékük előtt. Egy birtokomban lévő magyar statistikai kézirat szerzője szívesen emlékszik a statistika még nálánál régibb magyar mívelőiről, egy egy Német Lászlóról, szendrei Veress Dávidról. Az újabb nemzetség a régibbtől örökölte a tudományos műszók egy nagy részét s volt magyar tudomány.

Akkor tájt a mostanihoz képest csekély számú könyv jelent meg, de mi nagy jó van a könyvek mennyiségi megszaporodásában, ha a minőségi érték elmaradozik s nem jár vele kezetfogva. Jól mondja Döbrentei kéziratinaplójában: »Ha minden iró csak arról Írna a mihez ért és csak akkor írna, mikor tárgyához jól elkészült, minden Litteraturák könyveinek számát felényire leolvadni látnok s nem kellene annyi időt a sok dibdábságok keresztül forgatásaival eltöltenünk... Takarni és béfűteni valóra mindig szükség lesz világ végéig; a javát s minden századról a legjavát kiválogatja a bőségben turkálható maradék, s azt a mi egy ideig legjobb volt, egy újabb jó béárnyékolván, félre veti. A középszerű csak pillangói napokat él. De nagy sarkantyú a kényesebb érzésű talentumnak, hogy a mit csinál, azt el nem ronthatólag vigye véghez. Így tehet százados névre szert.« — A mostani ízlés nem bir azon tájékozottsággal, melylyel az akkori birt, többé nem a belérték ajánlja a könyvet, hanem a pártszenvedély, a könnyű ajánlás, hangzatos, de üres phrásisok s a sokat ígérő

hirdetés, — és valljuk meg a könyvek megvételénél a véletlennek is elég nagy szerep jut.

A nemzetek Művelődésének a színészet nem kis tényezője; e vázlatunk hiányos lenne, ha ezen tényezőről is meg nem emlékeznénk. A szini előadásban szónoklat, költészet, szobrászat, zeiíe összemüködnek hogy az emberi képzelődést megragadják s a szindadarabok szövegei által meggazdagitsák és kiékesitsék a képzelőtehetség képcsarnokát. A kik a színpad ezen eszközei iránt közönbösöknek maradnak, rideg s a szépért, jóért hevülni nem tudó természettel bírnak. A színdarabok, ha alapértelmük igaz, irányok nemzeti, alakjok művészi, a közértelmet, érzést és szívet mívelik. A színészet oly régi, mint a míveltség, sőt azt merem mondani, hogy régibb a Műveltségnél, mert némely vad nép szokásai közt helyet foglal el. Angol hajókázók beszélik, hogy némely délvidéki szigeten bizonyos nemét a drámai előadásnak látták; e vad népek színjátéka a mindennapi élet jelentékenyebb eseményeit tárgyalja s a nézőknek haszonnal összekötött mulatságot szerez. A görögöknél az orphicus titkok némi szini előadással voltak kapcsolatban s szini előadást látunk a görög és római vallás némely jelentékeny ünnepében. A keresztyén hittanítók Julianus császárnak a keresztyén iskolákat betiltó kemény rendelete folytán a színjátékhoz folyamodtak, hogy ha máskép nem lehet, legalább ilyen módon taníthassanak, s Apollinarius laodiceai püspök és Nazianzenus Gergely nem

tartották méltóságuk alatt álló dolognak az egyházi drámák szerkesztését. Az ó és új testamentum bőven nyújtotta az ilyennemti feldolgozásra szánt tárgyakat. N. Gergely »Christusurunk kínszenvedései« xzímű darabja napjainkig fennmaradt. A keresztyén dráma az egész középkoron keresztül hükisérője és tolmácsa volt a kor vallási érzésének. Paduában 1243-ban egy nagyobb egyházi dráma adatott elő. Amergauban és a florenczi Barnabiták klastromában e régi játék folyvást tart.

Schiller egy értekezést írt a színészet erkölcsjavító befolyásáról. A szánszkrit színdarabokban nagy szerepet játszik a társadalmi reform s egy a Brahmanismussal ellenkező szellem lengi át a színdarabokat, mely a Buddhismust megteremtette. Vallás, hazafiság, erkölcsjavítás, társadalmi reformok a színészettel szövetségbe lépnek, hogy az értelemre és szívre biztosabban és nagyobb erélylyel hathassanak. Ezért helyeztek Erdélyben is nagy súlyt a kolozsvári színház létesítésére. Wesselényi zsibói kastélya a vándorszínészeknek biztos megállapodási hely volt.— Kocsi Patkó János és egykorú pályatársa Jancsó Pál egyszerre kezdék meg színi pályájukat 1791-ben, november 19-én. Kocsi 1812-ben a színészet tanítójává szemeltetett s 1821-ben felszólittatott, hogy a kolozsvári színház igazgatójává lenne. E jeles férfiú id. Wesselényi tiszteletét és barátságát bírta. Hadadi id. b. Wesselényi Miklós a magyar színészetet lelkesen pártolá. Szilágyi Ferencz jeles tudósunk

következőleg ír róla; »W. mint az 1792-ben Kolozsvárt felállított első magyar színház egyik alapítója, igazgatója, azt folyvást maecenasi bőkezűséggel gyámolitá, néha egyedül fenntartó jóltevője vala.« Végre az erdélyi aristocratia soha eléggé nem dicsérhető buzgólkodása folytán az első állandó magyar színház Kolozsvártt megnyílhatott. A megnyitásra választottá darab Zrínyi Miklós volt, melyet 1821-ben martius 12-én roppant lelkesedéssel fogadtak. A prolog tartalma, a hallgatóság nagy száma, az akkor jelen voltak összevágó nyilatkozatai egyformán bizonyítják a megnyitás nagy fontosságát.

E század első negyedében a biztató jeleket kereső szem a politikai láthatáron csak baljóslatú fellegeket látott; szivárvány nem mutatkozott, és senki sem állíthatta, hogy közel van a felderülés várva várt ideje. En itt csupán csak az erdélyi alkotmányos mozgalmakat kívánom röviden vázolni. Az erdélyi országgyűlések hosszú szünetek után követték egymást; előbb a háborúk miatt nem igen lehetett az országház termeit megnyitni s a bécsi congressus után megint huzamos idő folyt le az országgyűlés összehívása nélkül. Ámde a közszellemet ébren tartotta a magyar nyelv és irodalom iránt felébredt érdekeltség, melyhez hozzájárult a feltárt külföldi irodalmakból beszivárgó új eszméknek s a terjedésükben fel nem tartóztatható franczia elméleteknek befolyása. E franczia elméletek mérget és gyógyszert tartalmaztak, de akkortájban a magyar közszellem-

nek e méreg még keveset árthatott, mert erejét meggyengítették a biztos ellenmérgek; csak a további mély álom nyújthatott volna oly mérget a magyar közszellemnek, mely biztosan ölt volna fs ettől megóvott a felettünk őrködő gondviselés. — Még két egy mástól eléggé különböző tényezőről kell megemlékeznünk, egyik az insurrectio, másik a jóval ezután következett mozgalom a megyegyűlésekben. Az egyik a király és a haza iránti önfeláldozó hagyományos kegyeletet, a másik az alkotmány iránt való buzgalmat serkentette fel. — Azon magyar nemzeties irány, mely e század elején a családok tűzhelyén felélesztetek, mind szélesebb kört foglalt el, míg fennhangon, bátran, hódítólag szólalhatott fel, nyilatkozott a vármegye gyűlésekben, hogy utóbb legméltóbb kifejezését magában az országgyűlésben találja. Az 1834-ki országgyűlést megelőzőleg a felébredt közszellem küzdterei a megyegyűlések voltak. A »vándor patrióták« megyegyűlésről megyegyűlésre mentek, hogy az önkény ellen felszólaljanak; a panaszos szó bejárta az egész országot. Végre bekövetkezett az 1834-iki erdélyi országgyűlés, mely inkább a küzdelmek, mint az eredmény által tűnt ki. Báró Kemény Zsigmond már egyszer említett jeles emlékbeszédében ezen országgyűlés párt-vezéreiről s az ellenzék két árnyalatáról így ír: »Wesselényi Miklós és Kemény Dénes a hevesebb ostrom vezetői valának; ellenben Bethlen János, ki a szilárd meggyőződéssel a szelídséget és kíméletet csudálatos mértékig egyesíté, a nagyobb

akadályokat nem annyira ledöntögetni, mint megkerülni akarta. E nagytekintélyű férfiú politikájához közelített Szász Károly is. Bethlen azonban elvesztvén hitét a siker iránt, csakhamar a hallgatást többre becsülte a tevékenység eredménytelenségénél.« Az 1834-ki országgyűlés hónapokig foglalkozott a házszabályok és verificationalis ügyekkel s a rendek elnöke és az ítélőmesterek megválasztásán kívül eredmény nélkül oszlattatott szét. Az egyedüli eredmény abban állott, hogy az ellenzék nyilatkozhatván, a nemzet összetartása, a már öntudatra ébredt hazafiság alakilag is meghatározott hitvallásnak jutott birtokába, mely felé biztosan fordulhatott a közszellem tevékenysége. E jelen század első felében Bethlen János, Kendeffy Adám, Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Szász Károly voltak azon férfiak, kiknek az erdélyi magyarság a politika és a társadalmi reformok terén legtöbbet köszönhet. A nagy emberek nyilvános cselekedeteihez a szükséges magyarázatot magánéletük képezi, mert az egyéni jelleg legközvetlenebb nyilatkozása a magánélet apróságaiban keresendő és feltalálható, melyeknek feljegyzése nélkül Klio könyvére homály borulhat. Az egyes emberek és népek nyilvános történetét megfejtik házi szokásaik, ezek vezetnek az egyéniség megismeréséhez, ezek adják meg a valódi nagyság és érték mértékét. A történelem nagy kárt szenved a biographicus adatok megapadásában, ezért még a maga idejében gondoskodnunk kell összegyűjtésükről, nehogy a les-

ben álló feledés e becses adatokat az emlékezettől elragadhassa. Gróf Gyulay Lajos naplójának egyik érdekes fejezete sok érdekes és jellemző adatot tartalmaz Wesselényi, Kendeffy, Kemény Dénes, Bethlen János életírásához. Úgy gondolom, hogy az összes magyar olvasó közönség örömmel fogja venni e becses adatok közlését.

Így ír gr. Gyulay Lajos naplójának »Visszapillantás« című fejezetében: »Jelen századunk első felének utolsó három évtizedét 1819-től 1848-ig a küzdelmek korszakának lehet Erdélyben nevezni. Ezen idő alatt különösen öt kitűnő egyént látunk fellépni a polgári padokon: Wesselényi Miklóst, Kendeffy Adámot, Bethlen Jánost, Kemény Dénest, Szász Károlyt, kik mind az ötön elhunytak áldott emlékezetben. Nagyon különböző jellemek voltak ezek egymástól, de egyformán küzdöttek a haza szent ügye mellett. Bethlen János volt a legidősebb közöttük, kit barátjai országszerte Vén Jánosnak neveztek, — ő volt ezek legbölcsebbike. Nem volt meg benne az eleven, erőt kilökő, mindenen uralkodó aristotelesi energia, Plutarchussal szólva, nem volt kezdeményező, de tudott és szeretett irányt adni. Politikai szereplése eléggé ismeretes; kicsiségekről lehet reá ismerni az emberekre, hozok én is fel egy esetecskét, mely vén Jánosunkat jellemzi.

Az 1819-ki törvénytelen fellépése a kormánynak a már ébredező magyar szellemet nagyobb forrásba hozta az addiginál, és úgy történt, hogy ifjakul

néhányan magyar köntösben kezdtünk járni. — A mit, négyen megkezdtünk,*) utánzóink bevégezték, úgy hogy kevés hetek alatt a kolozsvári társaságokban, bálban, utczán magyar öltözetnél egyebet nem lehetett látni. Fájdalom! vetélkedés támadt közöttünk, hogy melyikünknek van fényesebb magyar ruhája s mint ifjaknál szokás, a tulságig folytattuk ezen sok pénzt igénylő fényűzést. Akkortájban telepedett Bethlen János külföldről be Erdélybe, és úgy lehet örvendett a fejlődő magyar szellem ezen alaki nyilvánulásának, de egyszersmind jónak Ítélte, annak irányt adni, és így történt, hogy egy szép reggel a kolozsvári ifjúságot magához kérette. Jól emlékezem még azon időre, mert furcsának tetszett nekem, mikor belépvén hozzá, az ajtó mellett Kolozsvárnak akkortájban első magyar szabóját, Farczádit, pillantottam meg, ki engemet megelőzött barátaimnak mértéket vett. A mint a sor engemet ütött, nekem is elő kellett állanom, hogy mértékemet vegye. Bethlen János röviden előadta, hogy a szűk idők megkívánják, hogy húzzuk össze magunkat, ne pompázzunk, azonban folytassuk elkezdett magyar viseletűnket egyszerű, olcsó, fekete posztóból. Ez ellen nem lehetett kifogásunk, mert azt láttuk, hogy Bethlen János jó irányt igyekezik adni fellépésünknek. — Bethlen János a maga idejében, talán legszebb ifja volt Erdélynek, az

*) Gróf Bethlen Ferencz ezen négy ifjú ember közül való volt. A derék gróf még jelenleg is él, midőn e naplótöredékeket rendezem.

anyák szerették fiaikat hozzá hasonlítani, és Erdély legszebb hölgyei sóhajtottak utána. Katona és hamar kapitány lett, dísze az osztrák seregnek; kellemes, elmés társasága, és bőven költése által mindenütt figyelmet gerjesztett. Határt nem ismerő bőven költése vagyonát tönkre silányította.

Volt azonban egy jó öreg bátyja Bethlen Dániel, ki e közben meghalván, öcsének egy annyi örökséget hagyott, mennyit elpazarolt, és akkor történt az előbb leírt esetecske, mikor régi magyar szokás szerint, maga kárán már észre tért. Bethlen Jánost mindenki szerette, mert okosabb, elmésebb, kellemesebb társalgást az övénél alig lehet képzelni. Senkit sem bántott meg, humánus volt a szó legteljesebb értelmében, de egész az 1834-ki diaetát megelőző mozgalmakig nem igen vett részt az erdélyi korszellem fejlődésében. Hogy Kolozsmegyének nemessége e mozgalmakban jó példával elől járt, azt leginkább Bethlen Jánosnak lehetett köszönni, ki reábeszélő, tiszta előadásu szónoklatával feltudta a kebleket villanyozni, — különben is Kolozsvártt, mint fővárosban, sok capacitas lévén együtt, legkönnyebb volt kivívni a kivivandókat. Az 1834-diki diaetát megelőző években, melyekben a megyék erélyes fellépése Wlasicli és később Estei Ferdinánd főherczeg beküldését okozta, heves küzdelmeket kellett kivívnunk, melyek nélkül az 1834-diki esztendő országgyűlést nem látott volna. Szép volt látni az akkori lelkes megyegyűlésekben az egyétértést és hallani a húsz és több

év óta nem tartott országgyűlését sürgető lelkes felírásokat. Kolozsmegye mellett Alsófejér megemlítendő, hol Kemény Dénes és Szász Károly voltak a vezetők. A mi Magyarországnak Pest, az volt Erdélynek Kolozsvár, innét indult ki a mozgalom fő árja és itt Bethlen János volt a középpont, ő tőle származtak át a megyékbe az egyértelmű utasítások. Bethlen János maga nem mozdult ki Kolozsvárról, onnan igazgatta a szabadelvű párt működését. Mintha még most is látnám pamlagán heverészve, körülülve barátaitól, kiknek tanácsait adta, kikkel elmés és gyakorlati gondolatait közölte, melyeket örömmel hallgatott mindenki, mert okosan és személyeket nem sértve adattak elő. Mikor cselekvésre került a dolog akkor rendszerint kihúzta magát, nem gondolom, félelemből, de restségből, — ott már megszűnt az ő köre, kivéve, hogy közgyűléseken és diaetán is, mikor szükség volt, el nem mulasztotta a dologhoz szólni és igen értelmesen, velősen, rábeszélőleg, röviden és megragadólag tudott szólni. Két ilyen esetet tudok: az egyik, mikor követnek megválasztatván Kolozsmegyében, azt megköszönte és ekkor kevés szem maradt szárazon, — a másik, mikor szegény Kendeffyt eltemettük, és sírjánál csak néhány szót mondott, mely minden embert elragadott! Csak azt mondta ő Kendeffyről, mit más ember is megmondott volna, de előadásában volt valami sajátszerű, mit más nem tudott volna így kifejezni. Az $183^{7}/_{8}$-ki szebeni diaetán egyenesen az ő mély eszének és gyakorlati ügyes

ségének lehetett köszönni, hogy Estei Ferdinánd főherczeg kimaradt a Gubernatori választásból. A nagy Deák Ferencz azt mondta az említett diaetáról, hogy az egy mesterműve volt az erdélyi rendeknek, mi pedig valljuk meg, hogy az legfőbbként Bethlen Jánosunk műve volt.*)

Mikor Döbrentei 1807-ben nevelésemet átvette, még Erdélyben is német világ volt, a legtöbb főúri háznál a német nyelvnek nagy szerep jutott a társalgásban. Bősz példával járt elől gubernátor gr. Bánffy György, a kinek házánál magyar szót alig lehetett hallani, fiai leányai kocsintva beszélették anyanyelvűket. Családunk a téli holnapokat Kolozsvártt töltvén, Döbrenteinek tág és szép tere nyílt az elnémetesedés ellen küzdeni, küzdött is teljes erejéből és sikerdusan. Ekkortájt jelent meg Wesselényi Miklós Pataky nevelőjének oldala mellett Kolozsvártt és csakhamar Döbrentei, Pataky és Wesselényi elválhatlan barátok lettek, — én, mint gyermek hasonlóképp mindég köztük voltam. Wesselényi valóban mintája volt az ifjúságnak. Kolozsvártól távol Zsibon

*) Gróf Bethlen János az 1848-ki országgyűlésen Erdély egyik képviselője volt; Debreczenben azon párttöredékhez tartozott, mely a király és haza iránti kötelességeket egyformán teljesítendőknek tartotta. Mind a mellett hogy követtársai jól ismerték kevéssé forradalmi hajlamait mint köztiszteletben álló hazafi nem volt kitéve a legszélsőbb ellenzék megtámadásainak. Az alkotmányos élet megszűntét túl nem tudta élni, s 1851-ben Pesten meghalt! Áldás lengje körül e derék hazafi emlékét!

nevekedve, tudományokban előre haladva, testi és lelki teljes erőben azon görög és római ifjakra emlékeztetett, kik utóbb hazájoknak erős támaszai lettek. Minden szépet, nemest és nagyot római lélekkel, meg nem romlott tiszta felfogással felkaroló és csupa tűzzel megragadó valójával nem lehetett nem bámulni ez ifjút és nem reményleni jobb sorsát Erdélynek. A kolozsvári divathősök kancsal szemmel kezdtek nézni Wesselényire, mert látták, hogy hátra kell lépniök a melegitőbb nap előtt; a lelkesebb ifjak pedig Miklós körül csoportoztak, mert benne látták a vezetőt. El nem feledem soha azon jó időket, midőn mint tanuló Wesselényivel és Patakyval egy háznál laktunk a Wesselényi, most Schilling-házban*) melyről Kazinczy, mikor Erdélyben járt — azt mondta: egykor tisztelettel fognak az emberek e ház előtt elhaladni, mert Wesselényi, Döbrentei, Pataky e házban laktak. Valójában mégis érdemlik e férfiak, hogy emlékük tiszteletben tartassék, annál fogva a ház is, hol velők együtt az én csekélységem is lakott. Azon ház volt a kolozsvári lelkes ifjúságnak, a tudósoknak és irodalmi férfiaknak gyűlhelye, kiket Wesselényi, Döbrentei és Pataky maguk körül csoportosítottak. — Időközben e három jeles férfiú egy kis utat tett Magyarországon, meglátogatták Kazinczy t, Berzsenyit, Nagy Pált. Wesselényinek híre kerekedett Magyarhonban, ő már nem csu-

*) A Középutczában.

pán csak Erdély, hanem az összes Magyarhon felkent küzdő bajnokának mutatkozott, úgyis lett. Kolozsvárott ritkán mutatta magát, — ha Zsibon nem lehetett, Pozsonyban vagy Pesten volt, mert azon eszme, mely lelke előtt szünetlen lebegett Erdélynek Magyarországgal való összeolvadása volt. 1819-ben, mint tudva van, gróf Cziráki, teljhatalmú biztos, Erdélybe jött, hogy az úrbéri ügyeket rendbe hozza. E fellépésének törvénytelen színe volt s a kormánynak ezen beelegyedése a kényes úrbéri kérdésekbe az egész országot ellene fellázította. Miklós ekkor szónokolt legelőször több vármegyében, akkor adta első próbáit ékesszólásbeli nagy tehetségének és több jeles hazafival együtt nem kis munka után kivívta, hogy a különben kívánatos úrbéri rendezés meg nem történt, mert törvénytelen módon kívánta azt a kormány végrehajtani. Mint egy fényesen czikázó villám úgy tűnt fel azon esztendőben, Erdély komor láthatárán. E szereplése után a pozsonyi diaetákon látjuk fellépni. Az 1834-diki kolozsvári országgyűlés volt Wesselényi Miklós életének fénypontja. Annyi kitartó munkásságot, erőt, nemes buzgalmat tüntetett fel Wesselényi; mennyit a fontos körülmények és kivételes helyzetek igen ritka embernél fejtenek ki. Magát az országgyűlésnek minden tagja által megbecsültetvén és respectáltatván, az ülések folyama alatt értéke és nagysága folytonos nevekedésben volt. Kevesen voltak akkor, kik a kormány szárnyai alá búva harczra keltek volna a jobb hazafiakkal, de

e keveseknek ugyancsak meggyűlt a bajok Wesselényivel, ki érdemök szerint kijuttatta nekiök az őket megillető részt. A milyen kíméletlen tudott lenni politikai elleneivol, ép annyira tudta megnyerni mindazokat, kik csak távolról is jelét adták, hogy a haza szent ügye melllé szítanak. Ezen diaetának erőszakos eloszlatása leginkább azért történt, mert a kormány a megújuló politikai küzdelmekben gyengébb volt Wesselényinél.

A Separatismus zászlója alatt vitézkedő szászok is végre egyetértettek a magyarokkal s úgy látszott, mintha csak egy értelem volna az ügyek elrendezése komi, közös nemzeti gyűlések, napló, absoluta pluralitás a választásoknál és más egyéb hasznos reformok lettek elfogadva ezen országgyűléstől. A szász követek nagymestere az öreg Schreiber volt, kit az ellenzéknek leginkább Wesselényi nyert meg, ügyesen kedvébe járván. Az ország termei a kormánytól bezáratván, a nemzeti gyűlések hol templomban, hol a lovagdában tartattak meg, mely utóbbi helyiséget Schreiber jó ked\ében pajtának nevezett el. E pajtában Schreibernek lábzsákot vitetett Wesselényi —s Miklósunké figyelme az öreget mélyen meghatotta. A naplók nyomtatása betiltatván, Wesselényi egy sajtót hozatott Kolozsvárra, miről Stuhleren, a gyorsírón kívül, úgy tudom, senki sem tudott semmit, legjobb barátjai sem. Szép volt az a gyűlés, mikor egyszerre Wesselényi megjelenvén, a nyomatott íveket széljel osztotta, melyeket

azon éjjel Stuhlerrel nyomtatott; a gyűlés tagjai felkeltek elragadtatásokban és a széjjel osztott íveket kezükben feltartva az egész termet megfehérítették, a szabadsajtó színét, a világosságét terjesztve el. Ezen eset siettette az országgyűlésnek szétveretését, és ezért sokan hibáztatták Wesselényit »ha közölte volna tervét barátjaival, azok le beszélték volna kiviteléről,« így szólottak, de Udvarhelyszék ‘követe nem ismert akadályt s elhatározott szándékában semmi meg nem ingathatta. A gyűlés után hozzá mentem, már feltürközve találtam a sajtó mellett, hol maga nyomta a naplónak következő iveit, — ez volt szegénynek talán utolsó szerencsés órája. Az országgyűlését feloszlató rescriptum elolvasása után Wesselényi hatalmas szava »protestálunk«, mint egy ijesztő menydörgés megzengette a termet s Nopcsa Elek az elnök sietve kelt fel székérőlés kifeléigyekezett, félvén az insultusoktól. Az nap este még egybegyültünk szomorúan és aggodalmak között Jósika Miklósnál, másnap apostolok oszlása volt. Mintha most is látnám Wesselényit, úti módon felkészülve lóháton, a kolozsvári piaczon búcsút venni barátaitól, — velem is kezet szorított és mikor újból Pozsonyban láttam, már üldöztetve, per alatt volt; mikor megint 1848-ban Kolozsvárott láttam, akkor kiszenvedve, vakon Erdélybe magát visszavezettette, hogy azon uniónak gyümölcsét élvezze, melynek fáját leginkább ő ápolta; úgy tekintettük őtet, mint egy római Triumphatort, ki a győzők útján a Capitoliumi

Juppiter templomához közeledik. Én vnltam oly szerencsés azon esteli nemzeti gyűlésben elnökösködni, melyben az erdélyi képviselők és rendek az uniót elfogadták, mely más nap országos határozattá is lön. A 48-iki mozgalom lezajlása után Wesselényi külföldről betegen Pestre érkezett, hogy magyar földön hunyhassa be világtalan szemét ő, kinél hűbb fia nem volt a hazának.*) Nyugodjanak békében lelke üdvösségében a dicsőnek porai.

Mikor — mint említém — Wesselényi lóháton búcsúzott barátaitól a kolozsvári nagy piaczon s a megható búcsú után eltávozott, — eszembe jutotta »Rákóczihegy« Zsibó mellett, hol utoljára volt látható a »hős«, '— a vidékiek hagyományként most is így szólnak: »ezen a hegyen ment fel Rákóczi, azután soha többet nem látták«. Kolozsvár még látá Wesselényit, de ő nem láthatá a várost, mert újból odajövetelekor már vak volt. Wesselényi anyját nagyon tisztelte és szerette s fogságát kiszenvedvén, de Zsibóra még nem telepedhetve egy utat tett kedves lakhelye felé. Zsibón megérkezvén, kastélyát kikerülve egyenesen anyjának végnyughelyéhez sietett s azt könyeivel áztatván, visszatért Magyarhonba. Wesse-

*) Báró Wesselényi Miklós 1850. tavaszán halt meg Pesten, az Emmerling nevű vendéglőben. Ft. Török Pál tartott felette mélyen megható gyászbeszédet. Holttteste ideiglenesen az ev. ref. templom sírboltjában helyeztetett el, honnan több év múlva a zsibói családi criptába szállíttatott át.

A kiadó.

lényit athletai termete, dörgő, harsogó, férfias hangja, méltó dühe, mikor felingereltetett, ellenségei előtt félelmessé tették, széles tudománya, kedélyes volta baráti körben a legszeretetreméltóbb lénynyé varázsolták át. Erős, hajthatlan jellemét, legtisztább hazafiságát ellenségei, barátjai egyformán tisztelték.

Kendeffy Adám korszaka azon Wesselényinek első és második fellépése közt lefolyt és sok aggodalommal teljes időbe esik, melyben még Bethlen János inkább a szemlélő szerepét játszva nagy részt nem vett a közügyekben. Vannak emberek, kik mintha mágnesi erővel bírnának, mindenkit elragadnak] mindenkit magukhoz húznak, ilyen volt az »öreg«, mint a hogy közönségesen neveztük Kendeffyt. Ő volt a legszilárdabb jellem kortársai közt, kevesebb tudománynyal mint a más kettő, de egyjárást kevesebb hiúsággal és népszerűséget vadászó indulattal. Kendeffyt minden ember becsülte és tisztelte, mert becsület dolgában kényesebb senki sem volt nálánál és sérteni azt előtte nem lehetett büntetlenül. Sokan hibáztatják, hogy kereste volna a koczódásokat, hogy bajvivási vágyának eleget tehessen. Jobb vívó és lövő nálánál nem igen volt, annak gyakori példáit adta mulatságból és valóból. .Nagy gazdagságú ember volt, oly szép mint Alkibiades lehetett, oly férfias minden tekintetben, hogy a régi görögök közt születve Plutarchusi tolira érdemesítette volna magát, — így hamar elhalva kicsiny

körnek élt, de ott betöltötte helyét, mert azt lehet mondani, hogy az ő kora ifjú embereit újjá formálta Erdély mindazon részében, hol élt és megfordult, tehát legkülönösebben Kolozsvárott. Az elpuhult, kihágásokra hajlandó ifjúságot keze alá vette s már a 10—12 éves fiúban feltudta ébreszteni a lovagias szellemet, a becsületérzést. Lovagolni, vívni, úszni nem tudni szégyenelte volna magát minden gyermek, hol ő mind ezekben jó példával elől járt. Az akkor divatozó hazugságokkaljáró fennhéjázásoknak nem volt nálánál nagyobb korholója. Ha reám bízták volna, hogy sírkövére epitaphiumot Írjak, csak annyit jegyeztem volna fel arra, hogy »soha sem hazudott«, és gondolom,hogy ennél nagyobb dicséretet valakiről nem mondhattam volna, mert pa hazudság az első lépcső minden más bűnhöz. Jól emlékszem és hogy is felejthetném el, egykor egy előtte hihetetlen dolgot beszélve azt mondotta nekem »hiszem, mert te mondod«, e pár szó nekem olyan jól esett, hogy addig is a hazugságnak barátja nem lévén, akkor még erősebb feltételem lett: Soha nem hazudni és az igazságtól életem minden körülményei közt soha el nem térni.*)

A nagy Szécsényinek óriási működései Erdélyben is megtették hatásukat. Kendeffy volt az, ki a kolozsvári casinót megalapította és ki mindvégig

*) A nemes gróf igazságszeretetét nem győzik eléggé dicsérni barátjai.

Bölöni Farkas Sándorral, az amerikai utazóval, annak lelke maradt. E kolozsvári casinó igen sokat tett a nemzeti szellem ébresztésére s a szükséges társulási értelmet megteremté, mely semmi nagy vállalatban nem hiányozhatik. Oly sok embert látunk, ki élete folyamán a haladó évekkel nem hogy jobb lenne, de még azon erényektől is megfosztja magát, melyekkel ifjúságában birt s mind önzőbb lesz, — nem így Kendeffy, ő róla azt lehet mondani, hogy utolsó időig javult. Ifjú korában több botrányos tettet követett el, lovaglás, kocsizás közben a ki nem állókat megostorozta, természetes szilajságát nem tudta mindig megfékezni, de idővel lehagyott az ilynemű kihágásokkal, úgy hogy azok is, kik addig kerülték, közeledtek hozzá, és mikor meghalt, a ki csak talpon lehetett, szomorúan kísérte a temetőbe. Pótolhatlan máig is vesztesége.

A mint meghalt, azonnal felemelték fejüket a reactionariusok; a gyávák és roszak, — kik nem is mertek Kolozsvárra jönni, már büntetlenül jártak az utczákon, mert Kendeffy nem volt. A társulatoknak nálánál nagyobb barátja nem volt, annyira, hogy egyszer nehányan divatba hozván a forralatlan tejitalt a casinóban, ő is neki fogott, holott inkább a szeszes italok barátja volt. Így, életem egy szomorú korszakában álmatlan éjjeim következtében megszokván a korán való felkelést, egy nap beszélvén az öregnek a reggelek bájairól s az időnek haszonra fordíthatásáról, azonnal felszólított, hegy költeném

fel, mikor reggel hazulról megindulok. Egyszer felkeltettem, de látván, hogy mennyi erőltetésébe kerül a korai fölkelés, a dolgot többé nem ismételtem, pedig bizonyosan tudom, hogy mindannyiszor felkelt volna.

Egy másszor gyorsfutó érkezvén Kolozsvárra, indítványoztam, hogy mi is versenytfussunk Szamosfalvára. Kendeffy ámbár előre tudta, hogy vastag testével győztes nem lehet, mégis azonnal beállott a társaságba, de alig száz lépésre már kiállott, Sokszor mondta: magáról tudja, miért roszak a kosórú lovak, mert horgos orrával bajosan tudott lélekzeni. Kendeffynek halála hirtelen és váratlan történt, s nem érhette el azon országgyűlést, melyen tehetségeinek méltó tere nyílt volna; az 1834-ik országgyűlés halála után nehány hónappal hirdettetett ki.

Az 1834-diki országgyűlést megelőző vármegyei mozgalmakról e vázlatomban már egyszer emlékeztem. Alsófehér magában annyi erőt fejtett ki, mennyit a többi megye összesen t alig tudott kifejteni, és ez nagy részben azért volt, mert Kemény Dénes és Szász Károly vezették, ők voltak népszerű és kedvelt szónokai. Kemény Dénes, fellépése előtt, a kalozsvári társaságban alig volt nevéről ismeretes, mert Enyeden vagy falun lakva a társaságtól elvonult, hogy magányában szórakozások nélkül jövendő pályájára előkészülhessen. Nekem legelőbb Déván tűnt fel egy synodus alkalmával, hova Bethlen Imrét kisérte; ott nagyon hirtelen egy igen szép felírást ké-

szitett, már nem tudom a fő consistoriumhoz-e, vagy a guberniumhoz. Nemsokára azután az enyedi marchalis széken tanultam bámulni és becsülni. Az akkori megy egy üléseken köttettek azon barátságos viszonyok, melyek meg sem szűntek többé. Ilyen barátságával volt szerencsém dicsekedhetni Kemény Dénesnek, kivel több országgyűlésen keresztül követeskedtem, kevesebb fénynyel mint ő, de vele mindig egyet értve a fő elvekben. Az ékesszólás valóban csodálatos egy természeti ajándék, ez ajándékkal Kemény Dénes bő mértékben volt felruházva; ha szólott, elragadó volt, ha hallgatott, nyugtalanul vártuk, hogy szóljon. Tekintettel az ékesszólásra, Erdélyben senkit sem tudnék eleibe tenni, sem Wesselényit, ki gyakran tulhosszü beszédjeivel kifárasztotta hallgatóságát, sem Szász Károlyt, ki előadásában néha felette száraz és okoskodó volt. Nem így Kemény Dénes, ő a legbonyolódottabb dolgot tiszta, eleven előadásával egyenesre kisimította; — többnyire az utolsó volt a szónokok között és a vitatkozások folyamán nem ritkán összezavarodott eszméket bámulandó módon tudta tisztába hozni. Ritkán történt, hogy véleménye meg ne állott volna.

A megyék közt a második helyet Belső-Szolnok érdemelte meg, melynek vezére, a derék Vér Farkas, megyéje dolgait fáradhatatlanul szívén hordozta s az országgyűléseken, mint képviselő elvszilárdság dolgában felülmúlhatatlan volt. Mikor székéről felegyenesedett, hogy az előtteszóló helytelen ál-

lításait kiigazítsa, a rósz ügy mellett rendesen csatázó szemfényvesztést leálczázza, az idétlen beszédet megrózsa: úgy tűnt fel előttem, mint egy fergeteg, komor tekintetével, mely hosszas éstávolróli morgással közeledve végre becsap s elvonulása után a légkört kitisztítja.

Visszatérve Kemény Dénesre, csodálatos volt nála, hogy a mint a megyei vagy országos gyűlés megszűnt, azonnal ő is eltűnt miközülünk. A mikor a diaeta megnyílt, a megyében vagy a consistoriumban valami nevezetes dolog előadta magát, legott Kemény Dénes is megjelent, akkor csak ő lebegett minden ajkon.

Eléggé változatos volt életünk, mikor megyéről megyére vándoroltunk, hogy a marchalisokon a kemény önkény ellen felszólaljunk. »Vándorló hazafiaknak« neveztek, és egy pinczérné, mikor tovább utaztunk, azeléállott kocsikat így jelentette: »előállott a vándorló forspont.«

Kendeffy Adám »az öreg« 1834-ben halt meg diaeta előtt; Kemény Dénes 1849-ben, Wesselényi Miklós »a vastag« Pesten 1850-ben, Bethlen »a vén János« ugyanott 1851-ben hunytak el áldott emléke* zetben. Ezek voltak, — bár születve lennének, kik ezek helyét betöltendik!

Wesselényi testi lelkiképen hősi tulajdonokkal volt felruházva, reá tekintve a hét kapitány egyikét vélte volna az ember szemlélhetni. Hiúság felette sok volt benne, de mikor szükségesnek látta, kitö-

törésre mindég hajlandó indulatán tudott uralkodni, Kendeffy a régi görögökre emlékeztetett, ő tudott volna Kodros lenni; Bethlen János társalgására nézve felül múlt minden mást, oly kellemetes volt az. Nem élhetek oly hosszú ideig, hogy feledhetetlen társalgását nélkülözni megtanulhassam. Kemény Dénes, Erdélynek első szónoka, a gravaminalis idők hőse, a magyar világban álladalmi titkár és utóbb rövid ideig minister lett. Fényes pályája daczára az 1848-ik esztendőben meglátszott rajta, hogy titkos búbánat emészti, mely korai halálának oka is lön. Talán be tudott tekinteni a jövendőbe és előtte feltárult a bekövetkezett időket elrejtő kárpit, előre érezte azon csapást, mely gyászos halála után lesújtotta a hős magyar nemzetet.«

Így írt gróf Gyulay Lajos naplója »Visszapillantás« czímű fejezetében. Es mi megismertük azon férfiakat, kik e század első felében Erdélyországban szerepeltek. E férfiak valójában megérdemlik, hogy emlékük tiszteletben tartassák a maradék előtt.

Noha az Erdély alkotmányát biztositó lipóti hitlevél a magyar »corpus juris«-ba soha nem igtattaték, Erdély szellemi munkássága minden időben, egész tartama alatt, a magyar irodalomnak egy jelentékeny részét képezte. A szellemi téren meg volt a legteljesebb egyesülés, mely a politikai téren csakis az 1848-ki esztendőben vált visszautasíthatlan törvénynyé.

Toldy Ferencz kitűnő tudósunk a Kolozsvártt

alakult Toldy-körhöz intézett levelében a többi közt így ír: »Erdély egy nevezetes időszakban élén állt irodalmi mozgalmainknak, egy másban lényegesen kiegészítette azokat.

Élén állt a XVI. században, midőn Heltai egy új magyar irodalom megteremtésére öntudatosan szánta életét, és részint saját munkáival s az általa fölhívott társakéval, részint az általa alapított nyomda segedelmével mint kiadó tört e czélra.

A theologiában akkor Erdély önálló működést tüntetett föl; Dávid Ferencz az egyetemes dogmatika történetben nyomot hagyott.

A hazai történetírás nagyobb mérvben ott indult meg.

Átvette Erdély Magyarországtól a jogtudomány művelését, Bomelius és Décsi irányukkal e téren ragyogó tünemények voltak.

A magyar nyelvet a törvény és kormány nyelvévé akkor már Erdély tette, s a tudomány Erdély udvarában menedéket és oltalmat talált. De a XVII. században is hatalmasan versenyzett az anyaországgal minden téren, s fejedelmeinek vezetése alatt Erdély Nagy-Magyarországnak a polgári, vallási és nemzeti szabadság védelmében főtámasza lett.

S nem ekkor, s nem itt állt-e bölcsője az oláh irodalomnak is?

A XVIII. században részt vett nemzeti irodalmunk föltámasztásában, s a magyar eszméket föl-

karolva, némelyeket korábban valósított meg, mint az anyaország«.

A kolozsvári állandó magyar színház megnyitása megelőzte a budapestit; Aranka egynéhány buzgó hazafival egyesülve magyar tudós-társaságot tervezett s e tervének kidolgozásában m. akadémiánk némi előrajzát látjuk.

Az erdélyi magyar irodalomnak a jelen század első negyedében egyik főtényezője Döbrentei Gábor volt, ki dolgozataival, »Erdélyi múzeum« című folyóiratával, egy vidéki litteraturai gyűlés megalapításával nagy mértékben lendített a magyar irodalmon Erdélyben. Itt helyén lesz e kitűnő írónkkal közelebbről megismerkedni. Lássuk mint ítélte meg őtet hálás növendéke, gr. Gyulay Lajos. Naplójának »Visszapillantás« című fejezetében így írt elfeledhetlen nevelőjéről és barátjáról:

»Döbrentei annyira magyar volt, hogy neki üdvösség sem kellett volna talán, azon az áron, hogy lemondjon nemzetiségéről. Es barát, minő volt! le- ' het-e hasonlót az ég alatt feltalálni? Barátaim közül a Stix folyamon már sokan általköltöztek, de ha lesz, mit várva reményiek és hiszek, találkozás a túlvilágban, közülök senkinek sem fogok annyira örvendeni, mint Döbrenteinek. Tanitásmódjában volt valami annyira megkedveltető, hogy előre örvendettem a tanuló óráknak. O ismertetett meg legelőbb Hunyadyval, Zrínyivel; a hazaszeretetet ő ébresztette fel legelőbb bennem, mely igen sokszor leverő aggo-

dalmakat és emésztő bút okoz, de hazánk jó és rósz állapotában annyi magasztos érzelem kútfeje! Mily üres lehet azon szív, mely ez érzelmet nem ismeri Kazinczy és Döbrentei utolsó időben meghidegültek egymás iránt, mindkét részről lehetett okszolgáltatás ra, de nekem mindég igen fájt látnom ellenségeskedését azoknak, kiket egyformán tiszteltem, — mély bánattal töltött el látnom a Kazinczy nagyobb pártján lévőknek igazságtalan agyarkodásait Döbrenteire. Döbrentei önállólag lépett fel Erdélyben, mester szavára nem esküdt, és ép ez önállóságát vetették oly sokszor szemére.

Működése elején az »Erdélyi múzeum« című folyóiratot megalapította, melynek érdemeit maga az irigység sem vonta kétségbe. Döbrentei szükséges embere volt Erdélynek, mert az elnémetesedett társaságban a hazai nyelv és irodalom szeretetét felébresztette; fáradalmainak jutalmát is tapasztalhatta mert azon magyar szellem, melynek Erdélyben ő adott erős lökést, valódi hóditó hatalom lett, — mert érdemeit e tekintetben általánosan elismerték s emlékére pénz veretett Gyulafehérvárott. , Miveit és tanult ember volt; magyarul, deákul, görögül, angolul^ németül, francziául, olaszul nem csak Jól beszélt, de ezen nyelveken jól is írt. Angolból a többi közt a nagy Shakespearenek Machbetjét magyarra lefordította; a spanyol nyelvben is gyakorolta magát. Poétái munkái, ha nem is elsőrendűek, de válogatva azokban is sok szép van, — a »Kenyérmezei diadalmasok«,

»Klára Visegrádon«, »Huszár dalaiból« több szám és más apró versei érdemesek a fennmaradásra. Az »Erdélyi muzeum« megindítása, a »Régi magyar nyelvemlékek« szerkesztése maradandó és örökös érdemeit biztosítják. Jó ízlésű, igen kellemes társalgásu ember volt. Takarékos jó gazda és szerző volt, mind a mellett, hogy igen csinosan lakott és az élet kényelmeit és kellemeit nem tagadta meg magától Budára telepedvén, csakhamar általánosan megszerettette. magát. Roppant sok ismerőse volt Budapesten és társaságában sétálva csak ügygyel-bajjal haladhatott az ember az utczákon, mert lépten-nyomon ismerősökre akadt, kikkel megállott és beszédbe eredt. Ha vagy egy boltot látott, melyen magyar felírás nem létezett, meg nem állhatta, hogy be ne menjen és a boltost ezen hibáért szelíden meg ne róvja és vele az ilyen csekélység nagy jelentőségét észre ne vétesse; többnyire sikerült neki a magyar felírást a német helyébe helyeztetni és e sikert leginkább annak köszönhette, hogy egész becsülettel, nyájason és rábeszélőleg tudott szólani. Egyáltalában senki sem volt oly nagy terjesztője a magyarságnak még a legkisebb csekélységekben is, mint épen ő és ez feledhetlen barátomnak igen nagy érdeme volt.*) Széchenyi

*) Az idegen eredetű boltosnak egész készséggel, felszólítást nem várva megmondotta és lejegyezte, hogy áruit micsoda magyar néven nevezze és hirdesse. Calderoni, hires pesti opticusnál hallám, hogy a hév- és légmérőnek magyar terminológiáját ő Döbrenteitől hallotta legelébb, kit az üzletében előforduló magyar műszavak közlésére megkért. A kiadó.

nagy belátásával segédjének szemelte ki első fellépésekor.

Így lett a felállott magyar akadémiának első titkára, casinóban, lófuttatásokban jegyző. Így lett a derék Teleki József volt erdélyi kormányzónak bizodalmas barátja. Gróf Brunsvick Therésia, a kisdedóvodák lelkes megindítója, szívesen társalgott vele s nem egyszer fordult hozzá tanácsért. Báró Podmaniczky József állandó barátságával dicsekedhetett, pedig P. igen megválasztotta barátjait. Es így a hol csak befolyását gyakorolhatta, a magyar nyelv kiterjesztésére minden alkalmat felkarolt és nyelvünk érdekét sikerrel elé is mozdította. Döbrentei egy kipótolhatlan ember, vagy jobban szólva, egy még eddig ki nem pótolt férfia szeretett hazánknak. Nem lehet tudni, azok, kik majdan kipótolják, meg vannak-e születve és csak ismeretlenek még, vagy csak ezentúl fognak születni? Annyi igaz, hogy nagyjaink elhunytak és az új nemzetség késik fényes nyomaikba lépni. Döbrentei a kétszínű embereket nem állhatta és maát élete minden körülménye közt oly őszintének mutatta, hogy keresztüllátszónak lehetett volna nevezni. Az ilyen emberek épen keresztüllátszóságoknál fogva, a rágalomnak könnyen válnak czéltábláivá, mert mint erényeik, úgy gyengeségeik is tárvák, és a világ a felleplezett gyengeségeken szeret mohónkodni. Az a szerencsésebb ember, ki hibáit takarni tudja és erényeinek kitüntetésére mindig alkalmat talál. Én azonban a keresztüllátszó embereket szeretem, a mi-

lyen Döbrentei volt; az ilyenek nem fognak világhódítók lenni, nem diplomaták, nem ministerek, nem hadvezérek, de az ilyenek barátságában bíznunk lehet és mi fűszerezi inkább a nyomorú életet, mint az igazi barátság. Babylonnak, Thebenek, Carthagónak még nyoma is elmúlik, de a barátságnak koszorúja el nem hervad soha, — fénye tündöklőbbé teszi a napvilágot, kedvesebbé a holdsugárt. — Döbrentei sok külföldi tudóssal állott levelezésben, így Bowringgal és Miss Pardoeval angolul levelezett s Achmet Ferik basával francziául. Tudóstársasági titoknokságáról akkor mondott le, mikor országos fő biztosi hivatalt nyert. Ott voltam a tudós-társaság azon gyülé-, sén, melyben Toldy Ferencz, .mint akkori titóknok Döbrentei felett rövid, de hozzá méltó gyászbeszédet mondott.

Azon gyűlésben, gróf Teleky József elnöklete alatt, szavazat általános többségével elhatároztatott, hogy az akadémia termében Döbrentei olajba festett melképe felfüggesztessék, mely már felkoszo rázva ideiglenes állványán díszelgett a terem egyik szegletében. Miután a szavazás megtörtént és egyik is a szavazók közül nem-et nem hullatott a szavazóládába a kép egész ünnepélyesen felfüggesztetett egy már falba vert szegre. Azon teremben eddigelé még csak Kazinczy Ferencznek és Kisfaludi Károlynak képei függtek, most hárman díszesítik a termet. A titkári írószobában következő képek díszesítik a falakat: gróf Széchenyi Istvánnak egy életnagyságú és

egy más kisebb mellképe, továbbá gróf Teleky Józsefnek mellképe.

Midőn Döbrentei Erdélyben egy magyar irodalmi társaság felállításában fáradoznék, buzgalma s tevékenysége az akkori udvari cancellarius gr. Teleky Sámuel figyelmét is magára vonta s az utóbbi e következő levélben tette biztossá Döbrenteit pártfogás sáról s nagyra becsüléséről.

»Ismeretlenül is nagyra becsülöm az úrnak dicséretes intézeteit és munkásságát a magyar Literaturának mivelésében s terjesztésében. Az Erdélyében felállott magyar társaság iránt küldött relatióját K. Guberniumnak kedvező opinioval terjesztette az udvari cancellária felséges urunknak eleibe és a királyi kegyelmes resolutio iránt sem kételkedem. Én pedig minden alkalmatosságot jó szívvel elfogadok, hogy az úr jó igyekezeteinek elősegélésekben irántam levele által jelentett bizodalmának a lehetőségig megfelelhessek; különös tekintettel maradván az urnák kész jó akaró szolgája gr. Teleki Sámuel« (Bécs, jan. 23 d. 1820.) Döbrentei méltán lehetett büszke e levélre, melyben Teleky Sámuel nagyra becsüléséről biztosította.

Döbrentei mellett még három férfiút említek meg, u. m. Sípos Pált, Buczy Emilt és Pataky Mezest. Sipos Pál Erdély legkitűnőbb költője volt; September 15-dikén halt meg 1816-ban Szászváros on. Tordos, hol ev. ref. pap volt, Szászvároshoz félórányira van. Báró Naláczi István Sipos élete megírá-

sával foglalkozott, de munkája, úgy tudom, nem látott napvilágot, pedig már:

A zavaros gőztől tisztult ege; tetszeni kezd már
Nimbusza már közelit istenedése felé.*)

Tiszt. Buczy Emil, előbb Szebenben rhetoricai professora a katb. gymnasiumban, utóbb gróf Kornis Mihály nevelője lett. Pataky a »római poezis történetei«-nek írója 1815-ben, január 25-én halt meg s a zsibói sírboltban van eltemetve, id. hadadi báró Wesselényi Miklós koporsója mellett.

E három jeles iró irodalmi kortársai közüli megemlitendők gr. Teleki Ferencz, gr. Mikó Györgyi és ifj. Szilágyi Ferencz. Ez utóbbi még jelenleg is él hazai tudományunk, különösen hazai történelműn! nagy hasznára. Úgy gondolom, hogy ezen jeles tudósunk első nagyobb értekezése »Franklin élete« volt

Sipos Pál nemcsak, mint költő, hanem mint egyházi szónok is nagy volt s egyházi s halotti beszédei tele vannak egy szépen és mélyen érző szív őszinte, megható érzelmeivel, — egy mélyen gondolkodói lélek megvilágositó elmélkedéseivel. Nem kívánom Sípos Pált, mint egyházi szónokot bővebben ismertetni, tegyék azt mások, kik tehetségüket s munkájukat rejtett kincsekben még igen gazdag egyházi irodalmunk tanulmányára szentelik. Én itt csak azoü egy halotti beszédből kívánok néhány mondatot idézni, melyet Sipos 1813-ban volt tanítványa gróf

*) Zsombori emlékének egyik versszaka.

£uun Zsigmond neje, toronyfalvi Tornya Klára felett mondott.

E szép beszéd így kezdődik: »Ami életünk foly egyaránt az idővel, mint a víz folyamatja. Szatadatlanul foly, mi akár vesztegeljünk, akár magunkat nyughatatlanul fáraszszuk. De az idő nem siet szért inkább, se nem várakozik utánunk. Tehát pindegy (így gondolkodnak némelyek) mindegy, akár vesztegelve nézzük az életnek folyását; akár benne mi is szüntelen vergődjünk és fáraszszuk magunkat: sőt okosabb dolog — azt mondják — ezt az életet, pint egy álmot, úgy keresztül aludni, tudván, hogy (Magára is kifejlődik az élet, és az életnek problémája«, ... Továbbá azt mondja Sipos, hogy alig képzel olyan embert, ki szívét a világ előtt teljesen be tudná zárni s folytatólag így szól: »Ha pedig megnyitod egyszer szívedet az örömnek, úgy szánd el magad a más részre is, mert a te szívedet a fájdalom nyilai bizonyosan megjárják.«

Szépek e következő szavai is: »A nélkül, hogy a halálról kellene gondolkodni, elterjedt a halandóság az életen keresztül: az elmúlt időnek meghaltunk már: a jelenvaló repülőben van mi tőlünk: a jövendőt is a múlandóság nevében veszszük által.« És így tovább.

Egy igen jeles egyházi szónoktól azt hallottam, hogy a jó poéta igen ritkán jó szónok és csakugyan ezt bizonyítja a mindennapi tapasztalás. Ámde ha a jó költő egy járást szónok is, lehetetlen, hogy a köl-

tői érben pezsgő élet szónoklatát fel ne hevítse, át ne itathassa; az ilyen beszéd talán épen magas repténél fogva a hallgatókra kevesebbé fog hatni, mint némi poéták beszédjei, de ment lesz minden alább szállástól a tiszta érzés és fennkölt gondolat magaslatairól az alanti világ gőzkörébe. Sipos halotti beszédjét az ilyenféle szónoklat rendes nyűge, a megállapított formákhoz való ragaszkodás tette kevesebbé méghatóvá, mint a milyen lehetett volna, ha Sipos formáktól menten saját geniusát követi vala. Herepei János hires tudósunk Méhes György felett elmondott halotti beszédében megjegyzi, hogy most az egyszer eltér a halotti beszédeknek közönségesebb s általa is gyakorolt nfódjától, mely szerint valamely igazságot az ékesen szólásnak mesterségével kiszélesítenek és azután inkább a halottat az igazsághoz, mint az igazságot szabják a halotthoz, és ez egyszer a régi görögök és rómaiak példáját fogja követni, kik a halottnak életét, erényeit magasztalva és kitüntetve hallgató, közönségnek elbeszélették. Nem tagadom, hogy van valami az összegyűlt hallgatókat mélyen megillető egyházi beszédeink dispositiójában, de túl felől azt is állítom, hogy a megkövesült formákban van valami merev és rideg, mely a hallgatókat fárasztja s nem hat a lelkek épülésére.

A későbbi olvasó pedig e formalismusban a szónok lelkét akadályozva látja annak elmondásában, mit akar; s szeretné, ha a kötelékek megoldatnának, melyek a beszélő szabadságát megkorlátozzák. Kü-

lönösen költői léleknek lehet kétszeresen nyomasztó szónoklatának ilyen módon való meghatárolása. A szabadon felreppenő lélek nehezen tud határkövek s megjelelt helyek közt megszabott úton mozogni.

Megismerkedtünk azon férfiakkal, kik e század első felében Erdélyben a politika és irodalom terén leginkább szerepeltek. Ezen jeleseink legfőbb törekvése abban állott, hogy szűkebb hazájok a nagy anyaországgal mentői előbb uniáltassék s a közös czél felé haladó úton a Separatismus többé akadályokat ne gördíthessen. E kívánság is teljesedésbe ment s azon szorosabb kapcsolat, melyet a mohácsi csata következményei felbontottak, melynek helyreállítását oly hosszú időig áhították az ország mindkét részében élt legjobb hazafiaknak egyik jelentékeny része, — mert egy másik, ha bár csekélyebb rész a különmaradást óhajtotta — melynek kieszközlésében számosán fáradoztak, mely végett munkás volt Erdély államélete 1684-től 1838-ig, melyet a negyvenes esztendőkben oly nyugtalanul sürgettek: az 1848-ik esztendőben megvalósulhatott.

II.

(1799—1834.)

Milyen nagy különbség van élet és élet közt! Már a lét alsóbb fokán, a növényi tenyészet megye-

jében sem találunk egyenlő tenyészeti folyamatra. A gyümölcsfák megrakott ágai mind remegnek egyenlő számú gyümölcs terhe alatt; az esztendő nem részesíti egyenlő kedvezményeibe a növényi élet különböző fajait. Láttam magányos helyen terebélyes gyümölcsfát, gazdag terebélye hűsítő árnyékkal kinált s e fa emberemlékezet óta gyümölcsöt nem termett; a vidék népe nem szívesen pihent meg árnyékában s úgy vélte, hogy valamely átok sújtja e fát. Nézd meg tavaszszal az út fasorait, némely fa már zöld, míg szomszédja télies színét még le nem öltötte s mintegy a tavaszi nap sugárainak ellenszegül. A mely fa korán zöldült ki, nem első az elhervadásban, s a lombok nem egy időben sárgulnak. Ennél még sokkal nagyobb a változatosság a lét felsőbb fokán .az emberi élet folyamatában.

Mi azon erő, mely némely embert egy hosszú élet, folyamán át, a haladás soha el nem hajló ösvényén megtart, mely az örvények mellett haladót a mélység látásától eredni szokott szédüléstől megóvja, mely az elczuszamodó lábat útba igazítja, minden megingatást elkerültet: a nevelés-e azon erő, vagy talán a legszerencsésebb véralkat? A tapasztalás mindkéttőnek ellent monds az ember majdnem hajlandó közvétlenül az isteni kegyelemnek mindent megmagyarázó tanához folyamodni, hogy e talányt kielégítőleg megfejtse. Ámde még hátra van a megfejtésnek egy másik módja, mely a gordiusi csomót megoldhatja a kard segítsége nélkül. A mélységében és terjedelmében

bizonyos határok közé nem szorított gondolkodással felruházott lélek, ha korán hozzá szokott az ismeret ezen három jeles tárgya felett elmélkedni: t e r e m t ő, v i l á g és ember, — ha számot adott magának a három között létező viszonyról: nem lehet, hogy cselekedeteiben is ki ne tüntesse azon helyes egyensúlyt melyet az ész és szív egyformán követel, mely e kettőt egymással kiegyezteti, mely nyugalmat szerez. Annak, ki ezen egyensúly birtokában van, nincs miért félni az örvényektől, — az egyenesen és biztosan fog járni a szűk ösvényen, a mélység mellett. Értelmünknek dicső tehetségét, a gondolkodást, a legtöbb ember míveletlen hagyja, parlagon heverteti. Sokan vannak, kiknek ismeretkörét a szaporodó évek kijebb nem terjesztik; évtizedek múlnak s ők egy lépést se tesznek kifelé biztos barlangjokból, mely felett a patak vizei gyors esésükben eltűnnek, — látják a gyorsan folyó vizeket, hallják a vízesés intő moraját, de mind ez nem zavarja őket. Az ilyenekre is alkalmaztathatjuk eme horatiusi mondást: »aspectat, dum defluet amnis.« A hol a zavartalan fejlődés eszményi vonala látszik, ott az elmének saját növése van s a szívnek lángjai mind jobban hasonlítanak a nap tiszta tüzéhez s azon láng, melyet a nagy Heraklitos a szív legtisztább lángjának nevezett, utóbb magába egyesíti a fiatalságnak különböző elegy anyagokból támadt tüzeit.

Az ember a fejlődés ilyen útján nem az elmúlás felé siet, hanem mintha hegycsúcsról hegycsúcsra

hágna, előre haladásában emelkedő magasságokat ér el s földi életének utolsó állomása rettegés helyett csupán csak magasztos érzelmeket fog felébreszteni minden résztvevő és érzékeny kebelben, mert csak azon halál borzaszt, mely úgy tűnik fel, mint egy gondtalanul elfolyt élet titokszerű vége- Azon ember áldhatja a napot, ki annak világosságát valódi használára fordította. Ilyen emberek előtt, ki ne hajolnék meg tisztelettel, példájokra ki ne érezne vágyat hasonló utakon való megindulásra? Ilyen ember volt gróf Gyulay Lajos, kinek néhány naplótöredékét e kötetben összeszerkesztettem.

E lapok egy oly férfiú emlékét újítják meg, ki elméjének és szívének fokozatos kiművelésére folytonos munkát fordított hosszú életén át, kit e csendes munkában a szenvedély hevessége annyival kevesebbé zavart meg, mennyivel jobban haladt az életkorban, kinél az erkölcsi jó elméleti megismerése legott gyakorlati alkalmazását eredményezte, kinek az igazság nem volt puszta név, hanem lény. Hazaszeretete nem volt egy a lomtárból kiszedett, ünnepies ruha, melyet nagy alkalmakkor magára öltött volna, hanem lényegéhez tartozott, lényeg volt, mely élethosszig boldogította. Vallásossága nem eredt a nehéz órákban támadt gyengeségből, hanem lélekből és szívből eredt vallás volt az. Az előrehaladó ember eszménye valósult meg benne; — az egymásután következő évtizedek emelkedő magasságokon találták »homo fuit, qui in altius progressus est.« Azon kevesekhez tarto-

zott, kikről Széchenyi így írt: »Kevésnek lelke tágul s nagyobbodik koporsóig mind jobban.« Mily helyesen vélekedett róla Kazinczy egyik hozzá írt levelében, midőn azt mondja: »újra elmondám magamnak és feleségemnek, a mit felőled még Erdélyben mondottam, s azóta mindég mondok: »Lajos merő szív.« Ezt mutatják naplói is, melyekből itt töredékeket adunk.

Gróf Gyulay Lajos 1799. június 24-én Andrásfalván, Udvarhelyszéken született. Nagy atyja gróf Gyulay József, az 1791. évi országgyűlés ellenzékének nagy tiszteletben állt nestora és vezére, a bök csőben rengő unokát a nagy atyai szív örömérzetében megáldván, a kedves unoka megszületése után kevés nappal egy jobb létre átszenderült. Gyulay Lajos atyja gróf Gyulay Ferencz, cs. kir. kamarás, anyja Kohányi Kacsándy*) Zsuzsánna volt, kinek családja a Rákóczy családdal női ágon rokonságban állott. E kitűnő nőről így ír Toldy Eerencz jeles tudósunk »A leány a női cultura magas vonalán állott, ismerte nemcsak az új miveit népek irodalmait, hanem jártas volt a görög nyelvben és poétákban is*, kik közül Anakreont különösen kedvelte. Távol vala azonban ama tudákos asszonykák követelő negédjétől, kiknek minden iparkodások, azzal a mit különben is

*) A Kohányi Kacsándy család igen régi család Zemplén megyében. A fiúág legutolsóját Lászlónak nevezték, kinek családja kihalt.

csak félig tudnak, a nemökbeliek felett csillogni s eltanult bölcsességükkel férfiak irányában elsőséget éreztetni: nála a tudás legbájosb igénytelenséggel s meleg nőiséggel egyesülve, hóditó volt tudtán kivül.*)

Gróf Gyulay Ferencz boldog házassága után egészen visszavonult a politikai élet zajától. Azt tartóttá, sokkal üdvösebb szolgálatot tehet a nemzetnek ha a jövendőnek nevel jó hazafiakat és leányokat, ha megyéje közértelmét megszilárdítja, egyháza érdekeit előmozdítja, jól berendezett gazdaságával a többi birtokosnak példát ád, a környékben lakó szegények nyomorát enyhíti: mintha bármely fényes hivatalba lépne. 1807-ben márczius 3-dikán gróf Gyulay Ferencz élete delében a haláltól elragadtatván, a fiúnevelésnek nehéz gondja az özvegy grófnéra nehezedett, ki e feladatban jobb segítőt nem találhatott volna, mint a házához Kazynczy Ferencz által ajánlott Döbrentei Gáborban, ki mint a serdülő Lajos nevelője 1807-ben lépett a család körébe. A németországi egyetemeken kiképzett fiatal nevelő nem annyira az ismeretek számszerinti szaporítását, mint inkább a szellem tehetségeinek kifejlesztését, a tudományok iránt való érdek felébresztését tűzte ki czéljául; eltávozott az akkori idő tanmodorának rideg egyoldalúságától, mely az emlékezőtehetségnek kiváló szerepet

*) Kazinczy Ferencz és kora. Írta Toldy Ferencz, 1859. I. k. 57. 1.

adván, e közben a tudományos szellem felébresztését s a többi értelmi tehetség kiművelését elmulasztotta. Döbrenteinek különös nagy érdeme, hogy a hazafiul érzéseket növendékében korán tudta felébreszteni s egész nevelésének magyar irányt adott. A hálás ne. vendék az 1850-ik év tavaszán elhunyt nevelőről azon évi naplójában a többi közt így ir: »Lehetnek és vannak is nagyobb érdekek a magyar érdekeknél, de én is úgy gondolkodom, mint felejthetlen barátom s nem ismerek azoknál nagyobbat, azokban élek, azokban halok.« Porphyrios bölcsen és szépen mondja, hogy első nemzőnk atyánk, a második pedig a hazai föld- E jeles bölcs mondásáról vajha meg ne feledkeznének a nevelők, kiknek az államban oly szép és fontos szerep jut! Döbrenteinek második nagy érdeme abban állott, hogy növendékében az egyenes jellemet kifejlesztvén, vele az álnokságot és kétszínűséget meggyülöltette. A kétszínű emberről találóan mondja Jeremiás (9,8): »A száj békét szól, a szívben pedig lest hány«. Harmadik nagy érdemét abban látom, hogy növendékében a tudományok iránti érdeket feiger jesztvén, mindenképen oda hatott, hogy önállóan gondolkozzék, a tudományt saját gondolkozása folytán tegye tulajdonává. D. fő igyekezete az volt, hogy az ismereteket ne annyira közölje, mint inkább megszereztesse, — oda működött, hogy növendéke az ismeretek birtokba vételénél ne szenvedő tárgy, hanem cselekvő alany legyen. Maga Döbrentei következőleg

ír e tárgyról, birtokomban lévő naplójának első részében: »A ki neveltetése végződésével önnön magát nem igyekezik még tovább nevelni, az csak mindennapi közlegénynek született.

A világ nagy iskolájában azon fundamentumnak előrajzait, melyeket az iskola élőnkbe rakott, saját igyekezetünkkel fogjuk megépíteni s majd ha a hézagok kitöltve lesznek, az építmény tulajdon új színben fog eléállani.« A hazafiúság a hazai nyelv szeretetétől elválaszthatlan lévén, Döbrentei egyik fő igyekezete az volt, hogy növendékével megismertesse nyelvünk egész erejét, teljes gazdagságát, minden szépségét, egy szóval eredetiségét. Ott, a hol hazai nyelvünk eredetiségét veszélyeztetve látta, minden tekintet félretételével védelmére kelt, még oly emberekkel szemben is, mint Kazinczy. Birtokomban lévő naplójának első kötetében 1824-ben, julius 20-kán következőleg írt Kazinczyról: »Kazinczynak Sállustiushoz írt élőbeszédében, fennrepkedő lélek, nyelvbeli mindenféle kényes festéseket kikapni törekedő érzés látszik. Érzi nyelve korlátozását, törné, szaggatná a korlátokat, hogy a Tisztát, Erőset, s Kellemest alkossa belé. De, ha szabad volna *e* hasonlítás, olyannak nézem kezében a nyelvet, mint azt a délczeg ménlovat, melyet paripából hámba fognak. Érzi, érezteti vele-bánójával e különvérű mén, hogy jól megülő urának szabadon való hordozására van teremtve s mivel ki akarják venni természetéből, össze meg össze szaggatja fékeit hámjait s az elébb

csinosan szedett lábak most ferdén járnak.« Más helyt így szól a magyar nyelvet illetőleg: »Próbáljuk meg Székely krónikáját s Pázmán Péternek nem rég kijött leveleit olvasni s mindjárt ezek után valamelyik mostani külföldiskedő írónk munkáját. Amazoknak igaz magyar fordulású kifejezése meghatja lelkünket, ezek bizonyos kedvetlenséget gerjesztenek, mert ha eredetiek, gondolkodnunk kell, hogy váljon mit akartak mondani összevagdalt, nyaggatott, szabdalt új szavaikkal, ha fordítók, meg kell néznünk eredetieket, hogy azt váljon mikép kellett volna magyarul beszéltetniek.« Mily helyesen mondja Döbrentei naplójának egy helyén: »A nyelvnek eredeti karakterét, különös tulajdon fordulásait idegen kaptákra facsargatni nem csak nem szabad, de az irás lelkét és virágát egyrészint egyenesen azokból kell szedegetni.« Boszankodás tölti el Döbrentei lelkét, ha eszébe jut, hogy a magyar embernek saját anya nyelvén a nyelvtan törvényei ellen elkövetett bármely hibás mondatszerkezete könnyen megbocsáttatik s csak az válik szégyenére, ha deákul szólva hibázott. Naplójának egy helyén így ir: »Bajusz elég van Pesten, de magyar már alig van. A főbb magyar famíliák keresztnevei most mind németekére mutatnak. Toni, Mundi, Steplii, Nikerl, Szepl be szépen illenek az ős magyar családnevekhez! Eszedbe jutván ezeknek hőslelkü csattogó kun Eleik, mit mondasz, hogy most azoknak unokái magok nyelvét sem tudják!«
Naplójának más helyén így szól: »Amely nem-

zetből nemes, pap, tüdős, katona, kereskedő, mesterember, paraszt az utolsó kályhafűtőig nem magából telik ki, annál a hazai tudomány, indusztria, mesterség és találmány soha se leszen egészen nemzeti s nevei is az ész és egyéb emberi ügyesség munkáinak, nem a maga nyelvéből fejlődnek ki.« Végül jól tudta Döbrentei, hogy Aristoteles szerint következők az ethicus erények: a bátorság, az önmaga feletti uralkodás az akadozás, a becsületvágy, a magaselmüség, a szendeség, az igazságosság s ezen erények mindegyikét belé plántálta ifjú nevendéke szívébe, hogy a társas életben a valódi férfi helyét megállja s egyéni életében rendeltetésének tökéletesen és teljesen megfeleljen.

Ily gondolkozásu ember volt Döbrentei s ezek voltak azon elvek, melyeket nevelői pályáján szünetnélkül szem előtt tartott. Gyulay Lajos egész életén át a bámulat és soha nem apadó hála érzetével gondolt vissza kipótolhatlan nevelőjére; naplójának egyik helyén iránta érzett tiszteletét következőleg nyilvánítja: »Döbrenteihez egész haláláig a legszorosabb barátság kötött, ismertem teljesen erényeivel és gyengeségeivel és dicséretére mondhatom, hogy erényei mélyen lenyomták gyengéit.« Döbrentei szerette, hogy tanítványa élénk részt vegyen irodalmi munkáiban; mindenről, mit sajtó alá adni szándékozott, előlegesen értesítette; — kézirati dolgozatait közölte és megvitatta azokért oly melegen érdeklődni tudó tanítványával. Az 1814-ben megindult »Erdélyi Múzeum« czímű folyóiratának érdekkörébe Gyulay Lajost és

annak ifjú barátjait is bevonta. Ilyen módon eredt a nevelő és a tanítvány közt azon erős szellemi kapocs, melyet se az idő, se a távolság nem tudott tágítani, mely mindkettőjüket boldogítva, majdnem egy félszázadig tartott. Az »Erdélyi »Múzeum« című folyóirat az aestheticát és critikát tűzte ki legfőbb czéljául s már fő irányánál fogva is figyelmet érdemel. A tárgyak körének kibővülésénél maga a nyelv is bővült s »azon álom, mely a nemzeti nyelven ólom szárnyakkal ült s eléggé fájdalmasan hosszú volt«*) a valóság világából Morpheus országába száműzetett. Az új tártárgyakkal való érintkezés ébresztőleg hatott s a tárgy és név közt fenálló szoros kapcsolatnál fogva nemzeti irodalmunknak kettős hasznot eszközölt. Az »Erdélyi muzeum« tizedik s utolsó füzete 1818-ban jelent meg s élőbeszédében szerkesztője a folyóirat működését vázolta röviden. E folyóiratban Kazinczy az ifjú Gyulay Lajosnak ajánlotta Herdernek egyik általa fordított aestheticai tartalmú értekezését.

Döbrentei Kolozsvárott egy vidéki litteraturai gyülekezetnek lett megalapítója, mely az akadémiák alakjától távol maradván, a barátságos társalgás határait túl nem lépte. Tanítványát ezen általa alapított társaságba bevezette és beavatta. E gyűlés mintául kívánt szolgálni több hasonló intézetnek, melyek Magyarország és Erdély különböző vidékeiben a magyar irodalom őrtüzeit gyújtották volna meg s az

*) L. az E. M. első füzetének élőbeszédét.

irodalom terén egész országszerte általános tevékenységet idéztek volna elő. E feltétel nem sikerült ugyan de azért az eszme nem szenvedett teljes napfogyatkozást, s noha az eredeti szándékot azon sors érte, mely már sok szép szándékot ért, legalább a m. tudományos társaság eszméjének megkönnyíttetett az út a megvalósuláshoz.

A nevelőnek nem csak az észt, de a szívet is kell nevelnie, mert az ember nem csupán csak értelmi, valóság s legtündöklőbb erényeinek egyik jelentékeny része szép és nemes érzéseiben rejlik. Ha a szülők és nevelő a gyermek szívét míveletlen hagyják, az hasonló lesz azon régtől fogva elhagyott kerthez, melyet emberi kéz nem ápol, melynek egész területét burján és dudva lepi el.

Gróf Gyulay Lajost ritka szép érzésekkel ruházta fel a gondviselés s édes anyja és nevelője mindent elkövettek, hogy ez érzések hajtásai szívében megerősödjenek s hogy azoknak ne árthasson se a fagyos önzés, se a szenvedélyek forró napsugára.

Kazinczy Gyulay Lajoshoz irt leveleiben nem győzi eléggé magasztalni fiatal barátja szívj óságát; így egyik levelében azt írja, hogy róla és Döbrenteiről álmodott s hozzáteszi: »Még midőn felébredtem s az édes álom eltűnt is láttalak benneteket: Téged, édes barátom, Gyulay, a te neked oly egészen saját csendedben, de telkednek egész hevével, a mi Döbrenteinket pedig lobogó füzében« stb.*) Egy má-

*) L. a függeléket.

sik levelében azt mondja (1821-ben): »Sok ideig, édes barátom, azután hogy elménél, (feleségem) nem győzte emlegetni szelíd, érett és nemességét mindenben bizonyító lelkedet. Az neked, igen is ritka birtokod; ifjaink keveset hasonlítanak hozzád. Ne engedje soha Isten, hogy elváltozhassál. Légy az a mi vagy, s példád nemesítsen meg másokat. Akármit mondjon a világ, édes barátom, a józan ítélet és a tiszta szív az, a mi bennünket tiszteletesekké tesz, és csak ez, csak ez! boldogokká is.« Egy 1822-diki levelében azt írja Kazinczy: »Hogyan hagyhatnám én el csendesen azt a világot, a melyben ti maradtok el tőlem? Mely boldog vagyok én, hogy benneteket ismertelek, hogy ti engem szeretetekre méltóztattatok!«

Ritka nemes szívének egyik szép jelét adta az 1816-ban beállott éhség idejében, midőn az aratás után csakhamar bekövetkezett nagy szükség enyhítésére több ifjúval együtt társaságba állott. E jótékony czélra alakult társaság naponként kétszáz személy számára Rumfordi levest főzetett s a kiosztással előbb dr. Gyarmatin Sámuelt, utóbb Tunyogi Józsefet bizta meg.

Az 1816-diki évben a földesurak és jobbágyok közt solidáris kötelezettség mellett az előbbeniektől az utóbbiaknak eladott gabonaneműek tárgyában létrejött szerződésekből az akkori gabnaárakat megismerhetjük, így olvasom egy ilyen szerződéseket kitüntető registrumban, hogy Hunyadmegyében a tö-

rökbúzának vékája 6 R. frtra hágott. 1813-ban június 15-dikén a törökbúza vékáját még megvehette a megszorult jobbágy 1 B,. frtért; 1814-ben tavaszszal legalább 2 frt 50 krba jött volna az egy véka; 1815. tavaszán már 4 forint volt az ilyen szerződésekben előjövő rendes ár.

Gyulay Lajos iskoláit már 17 éves korában bevégezvén, kitűnő szigorlat után az akkori kor szokása szerint Maros-Vásárhelyre ment joggyakorlatra. Ott is úgy mint azelőtt leginkább azok társaságát kereste, kik a magyar nyelv és irodalom terén munkások voltak.

1818-ban a maros-némethii jószág az akkor mé g csak 18 éves fiatal grófnak tettleges birtokába jutván, egy pár esztendőt falun töltve gazdaságában némely okszerű javítást tett. Közben Kolozsvárott megjelenvén, ő és a még jelenleg élő id. gróf Bethlen Ferencz a magyar ruhát újból felvették s példájuk által másokat is rávettek a nemzeti ruha viselésére. Igaz ugyan, hogy a ruha nem lényeges, de jól mondja Döbrentei naplójának első kötetében: »A magyarnak most kétféle nyelvbeli módja van, egyik deákkal, némettel s még francziával is elegy, a másik tiszta. Egyik a magyart pantalonos frakkos öltözetében festi, melyet felrántva se ide se oda nem tartozik, — a másik azon magyart jelképezi, ki nemzeti köntöst ölt s ki tudja, hogy minek kell lennie«. A csekély dolgok megett néha nagy elvek rejlenek s félni lehet, hogy ha ezen csekélységeket elhanyagoljuk, majd az

elvek is kárt fognak szenvedni vele. Ezt igen jól tudta Gyulay Lajos s ezért ragaszkodott oly nagyon élete minden korszakában a nemzeti magyar viselethez.

Az ifjúság a költészet kora, — az emberi élet mielőtt gyümölcsöket nyújthatna, virágokat terem; e virágok nem a költészet, hanem az ifjúság virágai s a fiatal költőről még nem lehet tudni, bir-e valódi, kiapadhatlan költői érrel? A fiatalság költészet s a költészet örök fiatalság. Gyulay Lajos se tett különben, mint a legtöbb fiatal ember; húsz éves koráig több pásztori dalt, verses históriákat, víg és szomorú darabokat irt, melyek ha nem hagynak is kiváló költői hivatásra következtetnünk, de legalább tüzes fiatal képzelő tehetségre, minden szép'iránt fogékony szívre, emelkedett és változatos gondolatokban gazdag elmére mutatnak. — Montesquieu »Gnidosi templomát« magyarra lefordította; egy pár talpraesett recensiója jelent meg a »Tud. gyűjtemények« akkori füzeteiben; ez ismertetések egyikére kívánok emlékeztetni, mely a név elhallgatásával jelenvén meg, Döbrentei kíváncsiságát nagyban felizgatta.

Az említett recensió Döbrentei Müller »Schuld« xzímű költői munkájának fordítását erős bonczkés alá vette s a fordítónak igen érdekében állott a bíráló nevét megtudni, de nem tudhatta meg. A fiatal gróf több eredeti értekezésével, s némely régi s újabb külföldi iró Európaszerte ismeretes műveinek részletes lefordításával, tiszta szép magyarságával maga

iránt általános figyelmet gerjesztett s jutalmul Kazinczy ismételt, meleg buzdításait nyerte.

1822-ben Becsbe ment az erdélyi udvari kancelláriához. Maros-Némethiből való megindulása előtt naplójába következő sorokat írt: »Ha nem látom meg többé Erdélyt, azt kérem az Istentől, hogy minden magyarba öntsön annyi hazafias érzést, mennyi bennem van, és adjon jobb időt és alkalmatosságot annak bebizonyithatására. Szomorúan látom eltelni éltemet, melyet későbbre kívántam volna, mikor hazám vagy virágjában lesz, vagy sorsának jobbra fordultáért fog küzdeni.« E nehány egyszerű sorral búcsúzott el hazájától.

Méreg és orvosság ikertestvérek, gyógyít az egyik, öl a másik s mégis gyakran egy és ugyanazon anyagban rejlik a kettő. Pillantsunk a növényországra, nemde mérget és orvosságot nyújt, — gyógyító irt a test minden sebére, életre ébreszt, kerülteti a halált, ámde meg is ölhet. Az ásványok életet és halált adnak s adják azt, mi az élet értékét neveli, úgy mint vagyont, kincset és ékszert. E különböző hatások a használat minőségében rejlenek. Így az emberi társaság s legkülönösebben annak központjai a fővárosok, kettős irányban hatnak az egyes emberre u. m. hasznos és ártalmas irányban, hasznára és kárára. A fővárosokban példák halmozódnak jóra és roszra, erény és bűn egyformán csalogat, — az embernek csak választania kell; Herakles története mindennapi lesz; — az ember két különböző út kez-

deténél áll, az egyik könnyű és rózsás, ·— a másik nehéz és tüskés, meredeken felvezet azon hegyre, hol az erény temploma csak fáradsággal megmászható sziklákra építtetett.

Bécs városának is az volt sorsa, hogy példáival jóra és roszra egyformán indíthatott. A hazafiak társaságában legalább a nemzeti jellem őriztetik meg s nem szenved csorbát; a benne részesülő nemzete erényeiben és hibáiban részesedik és ha kitisztulhat az utóbbiakból, nemzetének követendő példája lesz, ellenben, ha nem szabadulhat tőlök, legalább az elidegenedés terhes vádja nem illetheti. Több veszélylyel jár a külföldi társaság, mely még a nemzeti jellemenis csorbát üthet, elfeledtetheti a hazát minden édes emlékével együtt. Nézzük a történetet s lássuk példáit.

Apafi családja feledni akar, pedig a feledés ideje még nem jött el. Ellenben Bethlen Miklós Bécsbe megy, hogy barátaitól távol még jobban szenvedjen, hogy szívének halálos sebére a vigasztalás gyógyírja soha többé ne csepeghessen.

A magyar testőrségnek Bécs nem volt Capua, sem Sy haris. Gróf Teleki Sámuel Erdély ország korlátnoka huzamos bécsi tartózkodása alatt soha meg nem szűnt hazája valódi érdekeire gondolni; így tett ő, de nem így utódja, ki a hazai ruhát leöltvén, a hazai szent ügyek körüli gondoskodást is leöltötte.

Révai bécsi lakos lévén, a magyar nyelv régiségét kereste; Görög a magyar nyelv nagy jövőjéről álmodozott. Mások bécsi lakások alatt atyáikról reá-

juk maradt vagyonukat gondatlanul eltékozolták s idő múlva azon sorsra jutottak, melyre a nagygazdaságú gróf Czobor jutott.

Döbrentei naplójának egy helyén így szól: »a franczia a maga Párisában sok olyat láthat, a mit Bécsben fel nem talál, az angol Londona nevezetességeivel van tele, az olasz Velenczére, Majlandra Rómára, Nápolyra emlékezik s így ezeket Bécs, se nagyságára se népességére se mesterségeire, gyönyörködtető helyeire nézve nem lepi meg olyan rendkívül. A magyar a maga hazájában mind ezeket nem tanulja megszokni. Azért bámul el, Pestről, Budáról, Kolozsvárról jővén, azért bolondul a bolondabbja annyira az itt lakásba belé, mert ennél különbet nem ismer. Itt sok újat lát, theatrumot változtatva látogathat, szem elől jobban elrejtezhetik, a gyönyörűségre való hajlandóságot — a míg csak pénzébe tart — kényére feredve űzheti s minthogy a test serpenyőjében az érzékiség sokkal feljebb billen a lelkiségnél,lassanként úgy megszereti a pénzes hejjehujjázó e várost, hogy utoljára Pest, Buda s Kolozsvár előtte unalom.«

Azon magyarok hibáztak hazájok és magok ellen legtöbbet, kik Bécs városát már külföldnek se tartották, mert ezek németesedtek el legjobban s ezek költöttek el legtöbb pénzt falai közt. Ezért mondja Döbrentei: »Nem tudok annak a magyarnak hazafiuságába bízni, a ki magát Bécsben, külföldön nem érzi.«

Gróf Gyulay Lajos hazájával való mindennapi hivatalos összeköttetései daczára, magát Bécsben esz-

tendők múltával is csak olyan idegennek érezte, mint első megérkezésekor. Ellenben Pesten vagy Pozsonyban magát hon érezte, Erdélynek Magyarországtól való külön állása daczára is. Bécsben tölt ideje alatt leginkább ismereteinek kibővítésében fáradott; a társaságban, a magányban, a könyvtárakban, a hivatalban ismereteit törekedett szaporítani s a mit itt szó nélkül nem hagyhatok, ismereteit jó eleve egy bizonyos központ körül csoportosította: mely központja szellemi munkásságának a hazája iránt való forró, kiolthatatlan szeretet volt. Távol a hazától, annak mindennemű érdekeihez mindég közel tudott állani; lélekben ott volt, hol nemzetének égető érdekeit látta. Január 27-ikén 1823-ban Ferenczihez Kómába e következő levelet írta: »Kazinczy hozzám küldé az úrhoz szóló levelét, annak több tekintetből örvendek midőn nem csak nagy megelégedéssel olvashatám a költő mesteri epigrammáját, melyet az úr graphidionjára irt, de alkalmatosságom is nyílik hazafiul örömömet jelenteni, melyet nekem az urnák szerencsésen kezdett s már nagyhírű pályája szerzett. Folytassa mindég nagyobb előmenetellel e szép útat s hol teheti az úr azt inkább, mint épen Rómában, mely város még hunyta után is nagynak maradt. Ha szerény, de forró kívánságaim az urnák előmeneteles pályájához elég serkentésül nem szolgálhatnának, buzdítsa Ka, zinczynak, litteraturánk e nagy emberének legszebb tanácsokkal teljes levele, melyet az enyémhez ide zárva íme küldök. Éljen szerencsésen és nemzetünk

díszére s legyen meggyőződve, hogy kívánságom az úrnák csodálója s barátja lehetni.« *) Gyulay Lajosnak egynéhány irodalmi kisebb és nagyobb dolgozatáról itt kell szólanom, a mennyiben Becsben írattak; ezen dolgozatai különböző nevek alatt jelentek meg a »Tudományos gyűjteményben« és a »Kedveskedő« című lapban. Döbrentei »Vétek súlyá«-nak recensioja F. V. S. betűk alatt jelent meg; egy gyermekkori idylje alá egész nevét kiírta; egy a »Kedveskedőben« megjelent Heloiserről és Abellardról írt értekezése akkorban nagy figyelmet gerjesztett maga iránt. — Kazinczynak ezen Bécsben töltött esztendők alatt Gyulay iránt csak azon egy aggodalma volt, hogy a messze ment szerénység nem fogja megengedni,. hogy a világ előtt tehetségeinek egész fényében jelenjék meg. Ez aggodalmát egyik 1822-ben írt levelében következőkép fejezi ki: »Te édes barátom, felőlem is, magad felől is igazságtalanul ítélsz. Mi vagy te ifjú esztendeidben, és mi lettem én ennyi igyekezet után és ősz fejjel? S a te szerény ifjúságod, nem ér-e ez többet mint a legcsillogóbb koronáju öregség? Csak bizodalmádat ne veszítsd el magadhoz, csak azt ne hidd, hogy oda el nem érhetsz, a hova mások elértek. A mesz-

*) Kazinczy szép epigrammáját ide irom:

Lányka, találva van ő! s te mosolygva csodálod, hogy arczát
A homok ily híven szökteti vissza feléd.
Szólj ki vezette karod? ki sugalta, hogy ezt merd?
Mert e gondolatot egy kegyes Isten adá.
»Ámor hagyta, hogy az újam rajzolja szeretve
S a mit nékem hagyott, hagyta Ferenczinek is.«

sze ment szerénység szint úgy vétek, mint az elhittség.« Folytatólag így ír: »Te édes barátom, minket irigylesz: az én gyermekeim téged fognak tisztelve nézni, mint én néztem egykor a megholt zsibói n ag y o t. A ragyogásnak sok neme van: az egyik szikrázásokkal fénylik, a másik nyugodalomban. Mind egy, akár így, akár amúgy, csak hogy a ragyogás tiszta tüzű legyen; a tiéd pedig és a Kornisé*) ilyen lesz. Hogy mennyit tartott Kazinczy Gyulay helyes ítéletéről és sok oldalú ismereteiről, az abból is meglátszik, hogy ugyanezen 1822-ben irt levelében kéri, hogy »Erdélyi levelek« czimű kéziratát olvasná át s azt igazításaival tenné jobbá &s bővebbé. Ugyanezen kérését intézte B. Farkas Sándorhoz és gr. Kornishoz. Bécsben az ifjú gróf nem csak ismereteit szaporította, hanem atyjáról reá maradt becses könyvtárát is. Már Bécsben ébredt fel benne azon nemes vágy, minden megjelent magyar könyvet könyvtára számára megszerezni, hogy ez magyar könyvek dolgában lehetőleg teljes legyen. Ź magyar könyvgyüjtési buzgalmával élete végéig soha fel nem hagyott. Könyvtára századunk magyar irodalmának minden jelentékeny munkáját bírta. — Az erdélyi muzeum könyvtárának jeles őre, Szabó Károly, azon finom megjegyzést tette, hogy Erdélyben az 1848-ik évi forradalmat megelőzött időkben leginkább a nők gyűjtötték a magyar könyveket s a férfiak könyvtáraik számára inkább a latin és más idegen nyelveken írott köny-

veket szerezték meg, erre bizonyító példát ád a gróf Teleki könyvtár Maros-Vásárhelytt. Gróf Teleki Sámuel hitvese, iktári Bethlen Kata grófné a magyar könyvek gyűjtésében áldozatot nem sajnáló, nemes buzgalmat tanúsított; könyvgyűjteménye régibb irodalmunk díszeit egyesíti magában. Ezen kizárólag magyar könyveket gyűjtő magyar hölgyek utolsója báró Radák Istvánné, kinek gazdag könyvgyűjteményében valódi kincsei léteznek régibb magyar irodalmunknak. Nem is lehet többé kívánni hölgyeinktől, hogy könyvtárokba befogadást csupán csak a magyar könyv találjon, ámde kérni lehet őket, hogy beíogadatlan azon magyar könyv ne legyen, mely a magyar nemzet hasznáért íratott és csakugyan hasznos is. Plato azt írja a nőkről, hogy a hazai nyelv eredeti tisztaságát ők őrzik meg, mert a míg a férfiak gyakran kénytelenek a hazától távol lenni, majd távoli partokra mennek hasznos üzletek kedvéért, majd hosszas háborúkba keverednek, — addig a hon maradt nők, a családanyák, a növekedő nemzetség számára a hazai nyelv tiszta kiejtését, egész kincsét híven megőrzik. Az édes anya ajkáról az áldások hármas forrása ered, az egyik a szeretet boldogító csókja, a második a hazai nyelv, a harmadik az első, biztos, bölcs oktatás, melyet még senki sem utált meg a nélkül, kogy korán vagy későn meg ne bánta volna.

Gyulay Lajos a magyar könyveket valódi szenvedéllyel gyűjtötte s e szenvedélye idő múltával nem hogy csökkent volna, sőt inkább még fokozódott. Je-

len volt ezen század irodalmi vetéseinél, látta az elvetett magokat kikelve, — jó reménynyel várhatta az ért kalászokat. — Gyulay Lajosnak bécsi tanulmányai hazája akkori szükségeivel szoros összefüggésben állottak; philosophiai s irodalmi stúdiumait politikai, históriai, statistikai, nemzetgazdászati tanul· mányok váltották fel. Ily hasznos foglalatosságok közt múlt el azon hat év, melyet Bécsben töltött. Lába idegen földet taposott, szeme idegen tájképet látott, de lelke hon volt a hazában; mindenről, mi Magyarországon s Erdélyben történt, értesülve volt. Midőn az 1825-dik esztendő október hónapjában Bécset rövid időre Pozsonnyal felcserélte, s ott egy circularis gyűlésben megjelenvén, az azon nap tartott lelkes beszédeket meghallgatta, — úgy érezte magát, mintha új életre elevenedett volna, s e következő sorokat jegyezte naplójába: »Pozsonyban járván, egy circularis gyűlésben voltam, s úgy rémlett nekem, mintha az anglus parlamentben lettem volna. Nagy Pali, Vay Abris, Dessewffy, Rohonczi olyan emberek, kiket le kellene lithographíroztatni s kiknek képeit minden magyarnak bírnia kellene. Nagy Palinak «lactea ubertas«-a, Dessewffynek tacítusi rövidsége, Vay Abrisnak tántoríthatlan hazafiúsága, Rohonczinak példátlan bátorsága és a hazaárulók ellen való nyilvános gyűlölsége, Csáki Sándornak tiszta magyar lelke minden hallgatójokat felvillanyozza sa jó érzésűeket kimondhatatlan öröm élvezetében részesíti. A Regius Consiliariusoknak büntetéséről volt szó s kettőt

közülök minden kímélet nélkül megneveztek. Dessewffy a többi közt így szólott: vannak olyan fejei hazánknak, kiknek féllába már a sírban van és a másikkal constitutiónkat tapossák. Vay Abris ezek egyikéről így nyilatkozott: elég büntetés lesz δ reá nézve, ha mikor meghal, egy jó érzésű magyar sem fogja a sirhoz kisérni.« Gyulay Lajos ezen érdekes jegyzetét következőleg fejezte be: »Arra soha büszkébb nem voltam, mint most, hogy magyar vagyok, mikor ezek közt látom magam.«

Gróf Gyulay Lajost Bécsben való időzése alatt szenvedélyes lángra gyulasztotta Koberwein Betti hires színésznő; ez ábrándos viszonynak azonban végett vetett az említett színésznőnek férjhez menetele, így oszlott el e szerelmi álom! Koberwein Bettit ugyanis Fichtner a bécsi »Burg« színház hires és kitűnő tagja 1830-ban nőül vette s e boldog házasságok egész 1873. nyaráig tartott, a midőn házi boldogsága köréből a halál Fichtnert elragadta. Fichtner mind végig színésznek maradt, míg neje csak hamar visszavonult a művészi pályáról.

Gróf Gyulay Lajos életében az 1826-dik év egy kipótolhatlan nagy veszteséget rejtett magában, u. m. junius 23-dikán meg kellett érnie kimondhatatlanul szeretett édes anyjának gyászos halálát. A mi őt Bécshez kötötte, az anyjának azon kívánsága vo lt hogy hivatali pályáján tovább haladjon; az imádott anyának halála ezen köteléket is felbontotta s Gyű-, lay Lajos ép ez idő tájt történt előléptetése daczára

elhatározta tovább Bécsben nem lenni s beadta lemondását

Lássuk milyen volt ez időben Erdély közélete· Báró Kemény Zsigmond tanulmányainak második kötetében*) egy terjedelmes értekezés áll Erdély köz életéről, mely a többi közt azon okok mély vizsgálatába ereszkedik, melyek 1791. után a közélet lassú megsemmisítésére hatottak; ezen okok következők voltak: 1) a lármás ellenzék, mely nyílt helyeken égette meg József császár rendeletéit, főként oly elemekből állott, kik leginkább a szabadalmak és nemesi előjogok összeromlását fájlalták. Mihelyt II. Leopold és különösen II. Ferencz igazgatási rendszere által aggodalmuk a IX. titulus erőszakos fölforgattatására nézve elenyészett, legott megszűntek a kormány politikájának bírálói lenni, s falusi birtokaikba vonulva, gazdasággal foglalák idejöket el s nem sokat törődtek többé a közügyek állapotával.**) Az

*) Kiadta Gyulai Pál. Pest, 1870. Ráth Mór.

**) Egy IT· Leopold rövid uralkodása alatt a dobokai megyei gyűlésen elmondott igen szép beszédből következőket idézek: »Annál gerjedezőbb az öröm, mennél kedvetlenebb sorsú állapotból vagyon a vigasztalás. Nagy vigasztalása vala ezen Tks. és Ns. megyének, midőn nem a maga, hanem a szerencsétlen időszakasz hibái miatt, elhányt vetett határköveinek vissza helyheztetését csaknem reménysége felett megérhette; nagy öröme vala törvényes tiszti tagjainak összealkotásán, de nagy öröme vagyon ma, midőn törvényesen összealkotott tiszti tagjainak feje és az egész nemes vármegye törvényes főispáni széke és egyszersmind főispánja visszaállí-

azelőtti mozgalom vezérei, úgy vélekedtek, hogy meg nem sértik elveiket, ha a régi rendszer visszaállítása után kormányhivatalokat vállalnak. Az ellenzék másik töredékéről így ír Kemény Zsigmond: »ez a bölcseleti század tanainak újonczaiból állott, kik örömmel olvasták az illuminatismus könyveit, fölvetették

tásával is nagymltsgú Biztos urak excellentiatok által óhajtott vigasztalását érheti.

A természet ama nevezetes titoknokja Plinius mintegy természet rendi felett való történetül jegyzetté meg, hogy Tiberius császár uralkodása kezdetével a »birodalomban balra fekvő utak jobbra, és a jobb felől valók balra változtatták önként fekvéseket.«

Nem térek vissza a kedvetlenségekre, nem akarom az örömnek napját homály ősi tani, de nyilván vagyon, hogy Felséges II. Leopold császár dicsőséges birodalma kezdésével is meglett ez az igen jeles emlékezetű történet, hogy a balra fekvő és csak képzelt törvényes utak önként törvénytelenekké és a haza törvényeivel megegyező valósággal jobbia álló törvényes utak lettek önként törvényes utakká. Ezt cselekszi az a kegyelmes fejedelem, a ki az uralkodók kincsét alattvalóinaK szívek bizodalmában helyezteti, ezt cselekszi az a jó fejedelem, a ki tökéletes bölcseségével érzi, hogy egy országnak hatalmasabb oltalma legyen a jó tételeményekben, mint a számos fegyvereknek őrizetében.«

Az itt idézett beszéd kézirati gyűjteményemből való és igen jellemzi a II. Leopold trónra lépte után Magyar- és Erdélyországban létrejött közvéleményt. A hosszá ideig sok megháborításnak alájavetett kedélyek megint lecsillapultak s a bizalmatlanságot bizalom váltotta fel.

magukat a szabadkőművesek páholyába,*) s el valának ragadtatva, midőn a franczia forradalom kezdé életbe léptetni azon eszméket, melyek miatt annyi bölcs és charlatan ült a bastille-ban s melyek a legnemesebb érzelmekre hivatkozva magának az aristocratiának vezére alatt folytatták irtóháboruikat, az előjogok ellen.

Nem szükség mondanom — folytatja Kemény Zsigmond — miként az 1791-ki országgyűlésnek szabadelvű töredéke a legnagyobb mértékben el volt rémülve, midőn az eszmék hátterében meglátta a guillottine-t, s midőn a philanthropok helyébe a septembriseurök léptek — és Condorcet után Danton alakja tűnt föl. A franczia rémuralkodás elnémitá és a szabadság iránt kétségbe ejté vagy egészen kiábrándította az 1791-ki ellenzék alkotmányos kisebb töredékét

Innen magyarázható, hogy 1791 óta mindig engedékenyebb szellemű országgyűlések következtek.

Vegyük még fontolóra — folytatja Kemény — hogy ép ezen időktől kezdve több éven át, kitűnő tehetségű férfiakkal szaporodott a magasabb hivatalnokok kara. A Bánffy György és Teleki Sámuel megállapított hírű neve mellett is, gróf Kemény Sámuel-

*) Hogy a szabadkőműveseknek Erdélyben is volt páholyok, az ismeretes, talán kevesebbé ismeretes gyakori összejövetelöknek egyik helye. Az erdélyi páholy tagjai többször tartották összejöveteleiket a bonyhai uradalom kiterjedt erdőségeiben, vadászat ürügye alatt. Egy másik összejöveteli helyük Koppánd volt Tordamegylben.

tői kezdve Kosztáig és Kenderessyig egész sora tűnt fel a tehetségök s becsületesség által elismert hirü hivatalnokoknak. Ezek népszerüségök szétpazérolt kincsével megaranyozták a bureaukratia igáját. . . *

Tegyük még ehhez: hogy a valmyi győzelem óta az európai háborúk hosszú cyklusa magára vont minden figyelmet, s az ország belkérdései a nemesi fölkelések, a rendkívüli subsidiumok és katona-állitások sürgetés kérdései miatt, okvetlenül háttérbe nyomattak; az európai béke megkötése után pedig a szent-szövetségre támaszkodó nézetek sokkal erősebbek voltak, hogysem az alkotmányos ellenség ellankadt, szétszórt, lefegyverzett táborát hamar lehetett volna új toborzások által organizálni.«

Eddig Kemény Zsigmond. — Különben az erdélyi ellenzék közvetlenül az 1815-ben létrejött szent szövetség után — még azon esetben sem mozdíthatott volna a közügyön, ha erős és jól szervezett lett volna; ezen szövetség ép oda irányult, hogy a nép akaratja az atyáskodó fejedelem akaratja előtt meghajolják. Maga azon főelv, melyet a három nagyhatalmú fejedelem az önkény megvédésére felállított szép és magasztos elv volt, csakhogy valódi természeténél fogva nemhogy az absolutismus megőrzője lehetett volna, sőt inkább annak megrontója volt: ezen elv a keresztyén vallás, szeretet és béke, s az igazság és méltányosság elve volt, mely ép lényegénél fogva ellenkezett az önkény szellemével, és annak megvédője soha semmi módon,semmi szín alatt nem lehetett.

Ezen század harmadik tizede Erdélyre az eddigieknél jobb napokat derített Az öntudatra ébredt magyarság hajnalcsillagát egy a politikai láthatáron messze szétszóródó hajnalpir követte s a közfigyelem újból a politica felé fordult. X. Károly, #az absolutismus egyik főoszlopa, a júliusi forradalom következtében országát és trónját el kellett, hogy hagyja. A franczia szabadelvű párt hatalmas és hathatós szózata az erdélyi alkotmányos élet szikláján ezer hangú viszhangra talált.

A lengyelek fölkelése 1830 —31-ben a kedélyeket a Királyhágón innen és túl még inkább felvillanyozta. Úgy a júliusi, mint az első franczia forradalom vezéreszméi távolról jövő hullám gyanánt feltartóztathatlanul, de rohamosság nélkül áradtak be Erdélybe; ez eszméknek szószólói nem voltak népámítók, a zavarosban halászni vágyó kalandorok, hanem tisztaérzésű hazafiak, kiknek szívén egyedül a haza java volt; maga az aristocratia egy jelentékeny része az új elméletek zászlója körül sorakozott és sokan közülök csak abban hibáztak, hogy a salakjától megtisztult eszmék létesítésében hosszú ideig haboztak, a mindent megérlelő időnek nem juttattak nagyobb szerepet, hogy egész eljárásokban nem tanúsítottak több előrelátást és nagyobb óvatosságot.

Ha az erdélyi országgyűlések azon során végigtekintünk, mely 1834-ben kezdődik s 1848-ban éri végét, az ellenzék körében két irányt látunk, — még pedig e két egymástól igen távol álló irány néha

egy és ugyanazon ülésszakban nyilatkozott. Az egyik irány az erdélyi alkotmánynak úgy életteljes, mint az akkori idő szellemével már alig, vagy épen meg nem egyeztethető, elavult régiségeit nem igyekezett újból életbeléptéim; a másik az újabb alkotmányos elméletek, a korigényeknek megfelelő reformok s a democratia szellemétől áthatott modern államélet megvalósításán fáradozott. Az ellenzéknek ezen sajátságos jellegét az akkori környülállások és a bécsi kormánynak egy egységes államot összeforrasztó törekedése részben megmagyarázza ugyan: de mi a dolog teljes kifejtését óhajtva, ezen részletes magyarázattal meg nem elégedhetünk.

Igen helyesen mondja jeles tudósunk Szilágyi Ferencz, »egy lap Erdély legújabb történetéből«: xzímű emlékbeszédében: »Ha szinte tagadni nem lehet, hogy a feloszlatott országgyűlés (az 1834-iki) néha a mérséklettség köréből kilépve a helyes középútról félretért, s maga erejét meg nem mérve, el nem érhető czélra törekedett, eljárásában magát nem minden túlzástól óvta meg, s a joghoz kissé szigorúan ragaszkodva, úgy látszott, mintha inkább pártérdeket s nem az ország valódi javát tartaná szeme előtt, és a törvényes rend helyreállítására egy kedvező időpontot s jó alkalmat szalasztott el, mindezt megengedve, s részben nem is mentve, másfelől a történelmi igazság kívánja nyilvánítni, hogy az eloszlató kir. leiratban annyira hangsúlyozott vád mintha a hazafipárt az alkotmányt felforgatni, s a

törvényes rendet széttépni szándékozott volna, nem kevésbé túlzás, alaptalan állítás s gyanúsítás volt. Nem is lehet egészben véve rósz néven venni, ha az ország vallásos és politikai szabadságát tiszteletben nem tartó, az alkotmányos jogokat s törvényeket számba nem vevő, legalább könnyen mellőző, s az által tömérdek sérelemre okot adó kormányrendszer ellen, valamint annak korlátozása végett a hazafipárt vezérei nagy elkeseredéssel léptek fel, s annak tovább folytatását minden hatalmukban álló, ha szinte nem mindig eltalált eszközökkel meggátolni igyekeztek. S bár ez országgyűlés (az 1834-iki) azon czélnak, miért összehivatott, nem is felelt meg, s annyiban siker nélkül oszlott szét, azt mégis eredménytelennek mondani nem lehet. Az erkölcsi hatást, miszerint ez országgyűlés a jogérzületet, az alkotmányos szabadság becsének öntudatát a keblekben felserkentette, a hazában azt elterjesztette, s a törvényekhez szilárdul ragaszkodásra példát adott, — sem tagadni, sem egy ilyen fordulat jelentőségét félreismerni nem lehet.« Szilágyi előbb idézett emlékbeszédében az ország általános helyzetét következőleg vázolja: »Az ország rendei, kiknek a törvény értelmében minden esztendőben összegyűlniök kellett volna 23 évig, t. i. 1811-től fogva egybehíva nem voltak. E tény egyedül elég hangosan szól, a haza jogi állapotának nagy mértékben megingatását bizonyítja. Erdélynek éppen egy század beteltével, 1791-ben beczikkezett magna chartájában a leopoldi hitlevélben újra megerősített és

biztosított majd minden sarkalatos törvényei feledékenységbe mentek, a három nemzet azokon alapuló jogait, kiváltságait a kormány vette kezébe és gyakorolta. Az adót már 1761-től fogva egyedül a kormány vetette ki, mely az újonczok szedését is egyoldalúlag rendelte el, s a megyei és városi hatóságok által részint az ismert s annyira lealázó kötéllel fogás útján kiállíttattta, a rendek választása alá eső fő- és országos hivatalokat helyettesítéssel a kormány töltötte be, valamint a megyei tisztek választásába s megerősítésébe is, annak nem törvényes értelemben gyakorolt beavatkozása folytán sok rendetlenség csúszott be. Még kiáltóbbak voltak a már ismert vallásos sérelmek, melyekből a családi élet körében is sok versengés, mint kellemetlen súrlódások fejlődtek.« Igen jellemző egy régi ellenzéki tag azon megjegyzése, hogy a leopoldi hitlevélnek egyedül a 17-ik pontja volna még érvényben, hol a hazában csupán a szükséges számmal tartandó őrségekre nézve mondatik: »Generalem et caput Germanum illis praeficiemus.« — Ilyen volt az 1844-iki országgyűlést megelőző erdélyi közélet, s ép ezen állapotok magyarázzák meg bizonyos pontig az akkori ellenzék conservativ magatartását.

Nagyon természetes, hogy a törvényhozók a múlt idők törvényeihez annyival inkább ragaszkodnak, mennyivel kevesebbé bíznak azon kormányban, mely azokat nyíltan vagy alattomban megtámadja. Az ország biztosítékot fog keresni épségben való

fenállhatására s megtámadott állását gondosan fogja körülárkolni.

Azon nemzet, mely kormányában bízni nem tud, kormánya minden lépését gyanús szemmel fogja nézni s midőn némely törvény eltörlése vagy módosítása a kormány részéről ajánlva van, már maya ez ajánlása megtámadott törvényt a nemzetnek becsessé fogja tenni s a jelennel talán már alig megegyeztethető törvényczikket ügy fogja előtüntetni, mint az épségben való maradás palládiumát. Ezért sánczolta magát körül az erdélyi ellenzék törvényeinek erős várában. Helyesen mondja, Csengery Antal gróf Dessewffy Aurélról irt remek tanulmányában: »miután a jelen biztonsága iránt megnyugosznak a kedélyek, a jövő foglalkoztatja az elméket. Az aggodalmakat remények váltják fel.«

Az erdélyi ellenzék a kormány szabadelvű, helyes és józan előterjesztéseit ugyanazon sorsban részesítette, melyben törvénytelen előterjesztéseit szokta részesíteni; azon oldalról a jót és roszat egyforma bizalmatlansággal vette. Innét jön, hogy hosszúidéig az ellenzék az ó-conservativ párt színét viselte kedves színe gyanánt; innét van, hogy egész 1848-ig valódi ó-conservativ párt Erdélyben ki nem fejlődhetett s hogy magában negyvennyolczban se jött létre ily párt, mert elemei már alig léteztek. Azon országgyűlésben, melyben szélső jobb, közép és balpárt egymás mellett helyet nem foglalnak, bizonyos hiánynak kell az Organismus belsejében rejleni, valamely műszer-

nek kellett ott pangásba jönni a viszonyok erőszakossága folytán vagy a műszer természetes gyengesége miatt. Már most látjuk azon okokat, melyek miatt az erdélyi ellenzék teljes reform-párt nem lehetett, de váljon a reformnak több sürgős kérdését nem tudta volna-e megoldani helyzetének viszássága daczára is? Én úgy látom, hogy a bizalmatlanság még nem elegendő ok a minden újítás ellen viseltető félelemre; ha a kormány előterjesztéseit elejtendőknek vagy legalább elnapolandóknak tartotta, nem volt arra ok, hogy a jelenkor kívánatai, a kültartományok államéletében felhalmozódó példák előtt szemet hunyjon. Hihette-e ezen ellenzék, hogy Erdély az általános előhaladás daczára még veszteg állhat s fog mozdulatlanul állhatni mind addig, míg a kormány intentióinak tisztasága iránt kétséget nem szenvedő biztosítékot fog adni? Ezt hinnie valóban nehéz lett volna. Váljon ezen erdélyi ellenzék fülében soha meg nem csendült Széchenyi »Hitel« czímű munkája végszavának e kétségbe nem vonható zártétele: »Semmi sem áll csendesen a világon, még a nap systemák is mozognak, — tehát csak Magyarország álljon s vesztegeljen mozdulatlanul? Nem nevetséges törekedés-e ez? Vagy azt gondoljuk: hogy a Lajtától a Feketetóig s Beszkéd bérczeitől Dráváig fekvő, s csak 4000 négyszeg mértföldnyi tartomány az Universum közepe, mely körül milliárd világok forognak? Istenért nyissuk fel szemeinket, vegyük hasznát eszünknek. Minekünk is mozdulnunk kell,akár akarjuk, akár nem,

s nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre«! Továbbá a szemes és előrevigyázó ember még ellenségének is megfogja szavát fogadni, ha abban hasznát látja; a bizalmatlanságnak óvatos megvizsgálást kell eredményeznie, de nem a valódi haszonnak gondatlan elhanyagolását. Végül voltak holmi semminemű új törvényeket nem igénylő megjavításai az akkori közdolgoknak, melyeket az egyesek érdekei hangosan követeltek; ki lett volna ezeknek keresztülvitelére inkább hivatva, mint az országgyűlési ellenzék és mégis ezen tér se vétetett munkába. A míg az ellenzék várának minden rozzant bástyáját megerősítve falakat falakra halmozott, addig a józan reformok és az idétlen túlzások hatalma mind erősebb lett, a megoldásokra szánt perczek mind becsesebbek s e mozgalom az erdélyi ellenzékben élénk viszhangra talált ugyan, mert a magyarországi szabadelvű párttól felkaroltatva a kormány üldözéseit volt kénytelen tapasztalni, de nz ellenzéket készületlen találta és ép ez volt a nagy baj; inkább kellemetes meglepetés volt, mintsem az önmunka gyümölcse.

Annak, hogy az erdélyi ellenzék majdnem 1848-ig valódi reformpárttá nem idomult, egyik további oka a megyei utasításokban rejlett, melyek úgy Erdélyben, mint Magyarországban gondatlanná tették a követek nagy részét s mint Szemere Bertalan egyik követjelentési beszédében igen jól mondotta: »a követi restségnek valóságos párnáját« képezték. Szemerének ezen beszédje a többi közt következő

figyelmet érdemlő eszmét foglal magában: »az utasítási rendszer arra jó, hogy a mit már bírunk, azt meg védjük, de arra nem, hogy magunkat reformáljuk.« Térjünk át a harmadik okra, mely minden elő felé vezető lépés tetemes megnehezítésében a két előbbenivel összeműködött s nem engedte, hogy az erdélyi ellenzék a reform tágas terét munkába vehesse és ez tagjai nagy számának európai és parlamentaris dolgokban való járatlanságában rejlik.

Egész 1840-ig még maga a lángeszű s hazai dolgokban kiválóan jártas Kemény Dénes se ismerte elegendőkép a külföldi újabb intézményeket s ezek fejlésének történetét. Az erdélyi országgyűlés földbirtokosokból és törvénytudókból állott s mind az, mi ezen két osztálynak saját területén kívül maradt, képviseletien volt. Igen jól mondja Szemere már egyszer idézett beszédében: »Hajdan, midőn mind a házi, mind a közélet oly egyszerű volt, midőn a nemzetek örökös harczban s egymástól elszigetelt állapotban éltek, oly egyszerű elemeknek, oly egyszerű viszonyokban elintézésére képes volt a közönséges józan ész is; de a status most egy mesterséges gép, melyet csak az ért, ki ismerni tanulta, most a törvényhozáshoz ismeretek kívántatnak, sőt nem elég magát a hont ismerni, kell a külföldet is, mert sajtó, közlekedés, ipar, kereskedés annyira kiteszik a népeket egymás hatásainak, hogy magát a többitől egy sem különözheti el, mert a mely nép az egyetemes haladásban megállapodnék, annak a többiek által el

fogna tiportatni anyagi függetlensége, szabadsága, nemzeti létele.«*) Az erdélyi magasabb tanintézetekben a jogi cursus mellett a politikai tanulmányoknak igen kevés szerep jutott.

Igaz ugyan, hogy Szász Károly tanári működése a jövendőbe örvendetes kilátást nyitott s nagyszámú fiatalságtól fölkeresett előadásai nem csak a magyar közjog terére szorítkoztak, hanem a többi európai állam intézményeit is magokban foglalták, ám de tanítványainak, oskolájának működési ideje az általunk vázlott kornál jóval későbbre esik. Zeyk Miklós munkás élete e téren is áldás volt azon kis körre , melyet tudománya kincseiben részesített. Professor Tunyogi a politikai tudományokban egykori bécsi tanár Sonnenfels ismert és teljesen megavult latin kézikönyvét használta és követte, mely következő czim alatt jelent meg: »Summarialnstitutionum Politicarum adumbratio.« Szilágyi Ferencz »Egy lap Erdély legújabb történelméből« című jeles emlékbeszédében e könyvről következőket mond: A Tunyogi által használt kézikönyv »három részből állott: a) Politia Civitatis, az úgy nevezhető kormányzási tan melynek s így a kormány munkásságának fő czelja volt: a köz-bátorság, — securitas publica, b) Scientia commerciorum, a kereskedelmi tan, melyhez szerző hozzá csatolta a földmívelést is, Oecono-

*) L. Csengery Antal »Történeti tanulmányok és jellemrajzok.« II-ik kötet. Pest, 1870.

mia ruralis. — c) Scientia rei aerariae a pénzügytan, A második által volt képviselve, vagy pótolva, a mai nemzetgazdászat-tan, — National-oeconomie. Mivel Sonnenfels kézikönyve szerint a szélesebb értelemben vett politika, vagy az alkotmány tan, csak »a kabinétok számára irt tudomány,« melyet a közleczkékhez nem számlálunk, könnyű megítélni, bogy ily könyvből a tanuló ifjúság mily fokú politikai miveltséget meríthetett,minő állam-tudományi elvekben neveltetett. Ezzel lényeges kapcsolatban állott Sonnenfelsnek egy másik államtudományi maximája, t. i. hogy: a politika alapelve: a népesség, mert az állam jóléte a lakosok számának szaporodása által eszközöltetik. Ez államtudományi elveit a 18-dik században élt bécsi professornak Tunyogi is magáévá tette s a latin munka szavaival tanította, a politikából közvizsgák alkalmával kiadott rövid tételek — theses — 1 -ső s 2-dik pontja szerint.

E politikai tanok szerint a polgári társaságban a jog a fejedelemé, a népnek csak kötelessége van, s az állam legfőbb czélja, mire annak törekedni kell, az volna, hogy minél több lakosa, tehát adófizetője és katonája legyen, holott már ma még az állatokban is azoknak nem csupán szaporítására, de nemesítésére is ügyelnek, s nem kevésbé ferde és egyoldalú állítás, mintha a kormány feladatát csak a közbátorság fentartásában kellene helyezni, melynek annál nemesebb és magasabb hivatása nem volna. Később Tunyogi maga is észrevette,hogy alkotmányos országban

ily politikát tanítni, vagy inkább politikát nem tanítni, valóságos anomalia, mi nem csak a kor kívánataival s uralkodó eszméivel, de a hazának általa előadott köz jogával is éles ellentétben állott. Később Sonnenfels könyvének hiányát azzal kívánta pótolni, hogy hallgatóinak, Pölitz lipcsei tanár kézikönyve szerint alkotmánytant adott elő, de a kormánytanban azután is az egy századdal hátrább álló Sonnenfeist követte, s így sem a czélnak meg nem felelő, sem a szükséget ki nem elégítő politikai leczkéin csudálatos vegyűlésben két század össze nem férő eszméi, egy már megavult s egy új irány voltak képviselve.« Ezen prof. Tunyogit szólitá fel ifj. báró Wesselényi Miklós, hogy az államjogból felolvasásokat tartson.

A negyedik okot abban látom, hogy az erdélyi ellenzék nem volt eléggé előrelátó. Tolt elég előjel, melyből megismerhették volna, hogy közel van azon idő, melyben az ó-magyar alkotmánynak lényeges változásokon kell keresztülmennie; kiálló sziklák meredeztek ki a tenger fenékből, s látni való volt* hogy a régi alkotmány százados hullámhányatástól megviselt hajója ezen fenyegető sziklák közt kell hogy elhaladjon. Ott voltak Erdély és Magyarország megyéinek jegyzőkönyvei, a sajtónak mind szabadabban hangzó nyilatkozatai,Széchenyinek ébresztő könyvei, Szemere útleírása, a Francziaországból beáradó modern államtudományi elméletek s hogyan hihette Erdély ellenzéke, hogy az országot mind ez áramlatok gyors becsapása ellen a »Királyhágó« s Erdély

természetes határai megvédelmezhetik. És ezen ellenzék padjain nem voltak-e feles számmal azok, kik várták az ár becsapását s óhajtották a modern parlamenti elméletek gyors életbeléptetését? És mégis azt kell mondanunk, hogy a liberális ellenzék még nem gondolta oly közelinek a valósulást, mint a milyen közel volt; azt hitte, hogy még idő van az új elméletek tanulmányozására s azon módok feltalálására, melyek a modern államélet exigentiait a magyar közjog keretébe lehetőleg kevés megrázkódtatással s a keretnek legkisebb megkárosításával szilárdan beilleszthetik. Ez volt gondolatuk s ép ebben csalódtak. Egynéhány igen derék hazánkfia abban csalódott hogy azt hitték, az események gyorsan forduló kerekét ott fogják megállíthatni, a hol majdan jónak vélik. Az ilyen politikusok későn veszik észre magokat, példa reá Odilon Barrot Francziaországban.

Végül igen nagy baj volt, mind az ellenzékre, mind az egész országra nézve, hogy ezen ellenzék ellentétes elemekből állott, magában egyesítvén az óconservativ és liberiális pártot. 1834-ben, 1837-ben, 1841-ben magának a pártnak kebelében ellensúlyozva volt a szabadelvű irány a vele együttesen működő ellenirántól. Később a dolog ellenkezője történt, a szabadelvű ellenzék túlnyomó lévén, a vele sok tekintetben összeforrott conservativ párt képtelen volt a hathatós ellensúlyozásra. Maga Szemere egyik 1848 január 14-dikén kelt s Csengeryhez intézett levelében a conservativ párt erőtlenségét hazafiul lélekből saj-

nálja s így ír: »nekünk erősebb conservativ ellenzék kellene, mely vigyázóbbá tegyen.« — így történt, hogy a politikai archeológiának iránya nesztelenül elenyészvén, a vele ellenkező irány túlzásaival s türelmetlen gyorsaságával egyre több és több tért nyert. Az ó-magyar alkotmányt megdöntő párt leginkább abban hibázott, hogy a reform terére saját meggyőződése és legbensőbb óhajtása daczára csupán csak akkor lépett, mikor a fontolva haladásra már késő volt és ekkor is a reform egész terét vette munkába, holott legelébb is e tér foglalatját kellett volna felmérnie, hogy tudhassa mily kiterjedésű a megnövelendő föld. A ki későn jön és nem vet számot magával, hogy mit bírhat meg és mit nem, az munkája elején rohamosan és kellő óvatosság nélkül fog dolgozni s már rövid idő múlva elnyomó fáradtságot fog érezni egész testében. — Több óvatosság kellett volna, mert a midőn a ház megújításának ideje eljött, nem jó gazdasági elv a régi épületnek minden részét lebontani, anyagját felhasználatlanul hagyni, összes arányairól megfeledkezni, — sőt még helyét is kerülni. Magánál a bontásnál nagy óvatosság kell, mert a ház megújítandó részének lebontása nem szabad, hogy a még biztosan lakható épületet halommá döntse. Változnak az igények s e szerint az intézményeknek is változnia kell, ámde a nemzeti intézmények összegében vannak állandó arányok, anyagjok nem csak porladozó kő, hanem granit-szikla is, a hely pedig, melytől el nem választhatók, maga a

hazai föld, — ponendaeque domo querenda est area primum. Nemzeti szellem lengi át a népek ösavas alapintézményeit s az alkotmány ezred vagy század éves fájának többé nem termő mellékágai lenyesendők ugyan, mert a tápláló nedv hiában szívárogna belé-jük, ámde maga a törzs bántatlanul kell, hogy áll-jon, mert azon gyökér, melyből kinőtt, mélyen a hazai földben rejlik. — Francziaországnak nagy szerencsétlensége volt, hogy a múlt század végétől fogva alkotmányát oly sokszor változtatták. A múlt század utolsó tizedében négyszer változott a franczia alkotmány, u. m. 1791-ben, 1793-ban, 1795-ben és végül 1799-ben; — a jelen században újabb változások következtek. Ha a polgárok megszokják alkotmányukat ruhaneműnek tartani, melyet már csak az untató egyformaság kedvéért is változtatni kell, ebből különösen kettő következik: 1. az úgyis csak ideig óráig tartó alkotmányt semminek fogják tartani, az mindenütt utálatban lesz, s ennek folytán a társadalmi rend megbomlik s e zűrzavar idejében minden valódi haladás lehetetlenné válik; 2. magának a népnek erkölcsi jelleme nagy veszedelemben forog az állam alapjának megingásakor, mert a népek alapintézményei a népjellemből fejlődtek, létezett s a népjellemet idomító igényeknek feleltek meg.

Azon »comon law«, melyről lord Hale azt mondá, hogy forrásai ép oly felkutathatlanok, mint a Nílus forrásai, képezi az angol alkotmány tulajdonképeni alapját, melylyel a statute law folytonos küzde-

lemben van. Ezen comon law képezi alapját az angol selfgovernementnek is. Lord Coke azt mondotta, hogy ezen comon law még eddig mindenkinek kitörte nyakát, a ki iránta megvetést tanúsított.

Az angol reform-bill óvakodott az angol nép jellemét bántogatni s a fatörzs derekára irányzott fejsze helyett kerti kést használt a már többé nem termő ágak lenyesésére, kertészkedett inkább, mint irtott, nem izent háborút a természetnek, csak a lappangó erőt fejtette ki s a nemzeti lét organismusában eláradó életet olyat énkép igyekezett fokozni, hogy ott központosította, hová a tevékenység amugyis irányult. Fájdalom, hogy Magyar- és Erdélyországban a reformpárt az Angliára történt sürü hivatkozások daczára a reformnak rövidebb, de egyjárást veszélyesebb útjára tért! Az igaz, hogy Francziaország, Helvetia, Belgium, Amerika s némely német állam pél* dái körülzsibongták a magyar reformereket, s izgatott éjjelre nyugtalan nappalt derítettek. Nem igyaz angolok: ők az újabb irányelveket s közállapotok megjavításának módjait magukból, saját nemzetük jelleméből, intézményeik szelleméből fejtették ki. A mi reformereink a külföld államintézményeit tanulmányozva saját magok hazájukat beiratlan üres lapnak tartották, mely minden írást elszenved, üres rámának, melybe a külföldi kép beilleszthető lesz. — Igen jól mondja Csengery: »Az annyira féltett ős alkotmány fentartására csak egyetlen mód volt, az, a melyet Nagy Pál kijelölt: megszüntetni a kiáltóbb

viszsaéléseket s megadni a népnek mind azt, a mit az alkotmány korlátai közt megadni lehetséges volt. Akkor kedvezőbb volt erre nézve az időszak, mint a következő évtizedben, könnyebben lehetett volna a magyar nemzetiségnek is a magyar intézményekben és mellett szélesebb alapot szerezni. A kormány akkor még nem tekintette elleneinek a jobbágy pártolóit, mint 1834-ben; sem a nemesség adózását a democratia fenyegető jelenségének.«

Az 1825-ki országgyűlés Nagy Pál szavait félbeszakította s egyesegyedül »de obvallanda constitutione« kívánt hallani. Az országgyűlésnek a helyett, hogy az úrbéri nemességet adó alá vetve az »una et eadem nobilitas« eszméjét törvényeinkből száműzze, a szabad alku mellett megejthető örökmegváltást kellett volna pártfogolnia. — Valamint az erőszakos geológiai kataklysmosok s a vulcanicus kiomlások egész vidékek arczulatát változtatják meg s nyomukban minden létező enyészetnek indulhat s legfeljebb a helynevek emlékezete éli túl az általánosnak látszó enyészetet: úgy az erőszakos politikai változások oly megdöbbentő átalakításokat eredményezhetnek, hogy a múlt és jelen közt támadt űrben alig van összecsatoló kapocs s a csekély idő ellenére oly gyorsan előállott távolságban már csak nevek és emlékek járnak széljel kísértő szellemek gyanánt. — Nagyon kevéssé tudja a történetet az, ki azt hiszi, hogy a népek sarkalatos intézményeit egy vagy egynéhány hatalmas ember saját agyrémeinek mintája szerint faragta.

Régen a hatalmasok együtt éltek a néppel a nemzeti léteinek egy és ugyanazon légkörében és ha volt is a régi görög, római, arab, byzanti műveltségnek reájok befolyása, a szilárd nemzeti jellem még e jelentékeny befolyásnak következtében sem enyészett el, sőt még eredeti természetét se vetkezte le. Még Olaszországban sem tudott a római jog teljes egyeduradalomra vergődni; ott volt ellenében a »jus ante omnia jura natum«, az olasz municipiumoknak eredeti politikai joga s az úgynevezett »Statuti«-k, és hiábavaló volt az itáliai nagyobb községek egész határában mindenütt elhinteni a római és canoni jog termőmagvait, az olasz »statuti«-k gyér vetései mégis kikeltek s idők múlva megszaporodván, azok irányában mind fenyegetőbb állást vettek.

Ezért nem tanácsos az alkotmányt mindegyre megváltoztatni; jó hittel kell felőle lenni; fejleszteni ugyan szükséges és módosítani is kell, de úgy, hogy a lényeg kárt ne szenvedjen, hogy a törzs érintetlen maradjon meszsze elnyúló s a hazai földben mélyen rejlő gyökereivel együtt.

De ideje lesz már előadásunk hosszúra nyúlt szálait összevonni. Erdély közéletére a harmadik tized elején nem kis befolyással volt a halhatatlan Széchenyi »Hitel« czimű munkájának megjelenése; azonban e könyvből Erdélyre leginkább csak elméleti haszon áradt. E könyv czélba vett hatása nem az volt, hogy a kormány visszaélései irányában a közvéleményt éberebbé tegye, hanem inkább figyelmezte-

tett azon térre, melyen a kormány nem gátolhatja meg a józan s a kor igényeinek megfelelő haladást s e tér legkülönösebben a hitel megteremtése. Báró Kemény Zsigmond Széchenyi »Hitel« czimű munkájának fő irányzatát s befolyását az erdélyi közszellemre hibásan értelmezte.

A »Hitel« az erdélyi ellenzéket két hibájából gyógyíthatta volna meg, ha e könyvnek hatása általános s nem egyoldalú lett volna, u. m. először gyakran előforduló tapintatlan túlzásaiból s azon törekedéséből magát mindenütt érvényre hozni s hatalmát éreztetni, 2. a régibb törvények és törvényes állapotok változatlan visszaidézésében többször nyilvánult túlbuzgóságából, mely túlbuzgóságot a későbbi erdély ellenzék az 1791-ikitől örökölte.

Ezen iránynyal — mint már emlitém — éles ellentétben állott, azon másik irány, mely a modern jogegyenlőség tanát vallotta. Érdekesnek tartom e helyen a »Hitelből« két olyan jelentékeny tételt idézni, mely Kemény Zsigmond nézetének ellentmond s az enyimet megerősíti. Így ir gróf Széchenyi »néhány a tárgyat megelőző észrevételei«-ben: »Ne kárhoztassuk az ellenzést tehát általában minden kivétel nélkül, hanem ‚halljuk a más részt is‘, az ellenben ne fajuljon el rendetlen s makacs fej ességre, s ne gondoljon az által mutatni charactert, hogy mindig azt mondja ‚fekete‘, mert már egyszer — minden világ nélkül lévén — azt állítá, habár most azt nyilván látja is, hogy »fehér.«

»A változhatlan törvényekről pedig azt mondtam: hogy azokból jó soha, rósz pedig mindég folyhat s így a szabadságnak inkább bilincsei mint alapjai.« Minden bizonynyal a »Hitelnek« két igen fontos tételét idéztem.

Az 1830-ik s az ezután következő esztendőkben tartott megyegyűlések már nem csak általános recriminatiókkal és egyes főispánok-vagy administratorokkal foglalkoztak, hanem leginkább a megyei tisztviselők jogtalan állása ellen fordultak, kik, tisztőjítások nem tartatván, helyettesítés útján bírták hivatalaikat. Ezen elvi kérdés állott a megyegyűlések hátterében, — az előtér változó volt s nem ritkán vált színhelyévé a megyei hivatalnokok egyes kihágásai ellen megkezdett szenvedélyes .csatározásoknak. A kormányszék a követelések igazságát nem vonta ugyan kétségbe; de tagadta, hogy az írott törvények a választás módját tisztán kifejtették volna: ennélfogva míg az országgyűlés kinyittathatnék, a létező hatalom iránt teljes engedelmességet kívánt.

A »vándorló patrióták« egy ideig a kormányszék rendeletéit félretették ugyan, de annak törvényes állását meg nem támadták; — azonban ezen nagyobb mérvű küzdelemnek is eljött ideje. Gr. Bethlen János, ki évek óta családja körében Beszterczén visszavonultságban élt, az eszmék élénk mozgalmának nem tudván ellentállani, a haza küzdhomokára lépve Kolozsvárott megjelent s ott maga a főkormányszék ellen kezdett ostromot, illetőleg ez egész testületet

törvénytelennek nyilatkoztató ki, mert tagjai egyetlen egyen kívül nem az országgyűlés által választattak, Kemény Zsigmond Bethlennek ezen első jelentékeny fellépéséről így ír: »Bethlen János fölirást javaslott ő felségéhez, s elhatároztatá, hogy a megye a kormányszéknek tagadja meg az engedelmességet, és csak azon kérdésekben tűrje el rendeletéit, melyek nélkül az administratio tökéletesen megakadna. E fölszólalás hire villámgyorsan terjedt szét a vidékeken. Az ország majd mindenütt a kolozsmegyei gyűlés irányait fogadta el. A kormányszék rendeletéi föl sem olvastattak. Megszakadt csaknem minden kapocs az igazgatással,melynek csak a hetvenéves Straussenburg vala törvényes állású tagja, de ez is már beadta nyugalmaztatási kérelmét. Folytatólag így ír Kemény: »Az anarchia kikerülheti ennek látszott, ha a nagy többségben lévő ellenzék követeléseit túlfeszíti és véleményeiben elágazik. De szerencsére a pártfegyelem ez időben az ellenzéknél igen szoros volt. Nem támadtak veszélyes nagyravágyások. Bethlen határozó tekintélynek tartaték... A megyei föllépések határai ki voltak mérve. A kérdések tárgyalási modora előre megszabva. A rögtönzés és a portyázások esetei sokkal gyérebbek valának, s az összetartás szilárdabb alapon és szigorúbb fegyelmen nyugvék, mint Magyarországon.«

Érdekes lesz legalább egy 1830-ban tartott marchalis gyűlés menetével megismerkednünk, mert talán az egy Hunyadmegye kivételével az akkori er-

délyi megyegyűlések igen egy húron pendültek. A »Magyar Polgár« czímű lap jelen évi junius 8-dikán megjelent számában egy 1830-ban tartott küküllő-megyei marchalis gyűlésnek találjuk leírását. Ezen gyűlés főtárgyát a f. k. Guberniumnak egy a megyéhez érkezett decretuma képezte. Lássuk, hogy mint fogadják e decretumot.

A főispán ajánlja a decretum elfogadását, mert az ország csak ezen az után nyerhet diétát, mely ha a megyék akaratossága miatt elmarad, magok a megyék szenvednek, de különösen szenved a szegény köznép, melynek sok megorvoslandó sérelmei vannak. Kosa ő felségének azon rescriptumát kívánja hallani, melyre a kormányszék hivatkozik. Pásztohi a főispánnal egy értelemben van. Szilágyi József és Szalántzi József mindketten ajánlják, hogy a megye álljon meg a május 2-dikán megállapított határozatánál. Kosa a decretumot még egyszer kívánja felolvastatni s gróf Béldi Ferencz vele e kívánságában egyet ért. Pásztohi olvassa s észreveszik a rendek, hogy ezen decretum azelőtt jött le, minek előtte a május 2-ki felírásra leküldette volna ő felsége a maga határozatát. Ekkor sokan felzendülve közbe kiáltottak: úgy hát ő felségének még fel sincsenek jelentve okaink. A mozgalom némileg lecsillapodván, Szalántzi következőleg szólott:

»Ez már t. rendek! nem lehet, hogy ne fájjon. Mi egész fiúi bizodalommal kívántuk okainkat ő felségénél feljelenteni; de a gubernium úgy csinál ve-

lünk, mint egy mostoha anya a maga mostoha gyermekeivel, t. i. minekutána elárulná őket az édesapa előtt, azután még mentségeiket is titkolja s önön ipagukkal akar maguk ellen bizonyságot adatni.«

Szalántzi után gróf Béldi Ferencz szólalt fel s beszédében felemlítette, hogy a kormányszék mellett csak azon szokás kardoskodik, melyet maga teremtett, a megyék mellett pedig a törvény áll, mely a gubernium sophismáinak erejét összerontja. Továbbá azt mondta, hogy a megye felírására még eddig válasz nem jött, tehát megváltoztatására nincsen semmi ok. Gróf Béldi beszédét sokan helyeselték. Erre feláll Szilágyi József s azt indítványozza, hogy gyakorlásba kell hozni az Appr. Const. 2-ik R. 3. titulusát, mely azt tartja, hogy az olyan tanácsadó notáztassék, a ki a fejedelemnek a törvényekkel ellenkező tanácsot ád. — így folyt le a küküllőmegyei marchalis gyűlés 1830-ban s ehhez hasonlított a többi megyegyűlés is.

Ha végig tekintünk az akkori vármegyék nyilatkozatain, azt fogjuk látni, mit az országgyűlés nagyobb keretében is láttunk s ezen egyáltalában nincs miért csodálkoznunk, mert hiszen jól tudjuk, hogy az akkori képviselők megyei utasításokkal mentek fel az országgyűlésre, melyektől nem volt szabad eltérniük. A megyei ellenzék sem igen lépte túl a sérelmi tért; leginkább a közjogi alap megsértéseivel s a kiváltságok veszélyben forgásával foglalkozott. Hunyadmegyében az ellenzék megtámadásának czéllap-

jává azon rendeletet tette, mely az 1765-ben felállított határszélt őrző katonaság intézményét illette.

A só árának felemelése nem egyszer idézett elő heves vitát. A törvényes tisztújítás meg nem tarthatása, a helyettesítés, az administratorok, a hivatalnokok zsarolásai, az országgyűlés esztendőnként való össze nem hívása, a törvénytelen gubernium mind meg annyi tárgyát képezték a régibb megyei oppositionak.

Mennyire különbözött Hunyadvármegye marhcalisainak szelleme a jelen század első felében az 1791-belitől! Gyulay Lajos a megye archívumából kikérte magának az 17 91-diki marchalis azon protocolumát, melyet Kenderesei Mihály akkori fő-notarius, későbbi gubernialis consiliarius fogalmazott s következőket jegyzett ki belőle: *) 1. ujonczokat fogni a megye területén a megye hire nélkül nem szabad, a megye rendjei ezen tárgyat diaetale objectumnak ismerik el, 2. egy báró Jósika Antal praesidens beszédére tett feleletben ezen nehány szó fordul elő: »minden nyomorúságunknak és veszedelmünknek első és fundamentumos oka a rósz és törvényeink megrontásával okozott, — egynek tetszésétől függő szabados igazgatásnak módja.« Ezen szavak arra czéloznak, hogy az 1784-beli Hóra világ részben a kormánynak tulajdonitható, 3. Pap László viczeispánsága ellen protes-

*) Ezen protocolum ki van ugyan nyomtatva, de nagyon ritka.

tálnak és meghatározzák, hogy addig is míg kihallgattatnék, amovealtassék, 4. az elnapolt gyűlés protocoluma mindég más nap felolvastassék és megerősittessék, 5. az országnak három nagy sérelme van, a) a szélbeli katonaság felállítása, b) az adó nevelése diétán kivül,c) az ország generálisának német származása, 6. a cameralis tisztek idegenek,holott a törvény azt kívánja,hogy magyarok legyenek, 7. a székelyek adót is fizetnek és katonáskodnak is, pedig az utolsót azért teszik, hogy az elsőtől mentek legyenek, 8. a só ára nem emelkedhetik ország hire nélkül, 9. a cancellaria és gubernium méltóságos és nem felséges, 10. katonáskodás Diaeta és nem marchalis szék tárgya, 11. gróf Kaunitz közbenjárását köszönik, de nem kérik, 12. a gubérnium és királyi tábla írjon magyarul a megyéknek 13. végeztetett, hogy a házakról a numerusokat vegyék le, 14. előre meghatároztatik a következő marchalis szék, 15. Verpflegs Direction magyarul »tápláló Directionak« neveztessék, 16. »Udvari secretarius Méhesi és cancellista Pap Áron gyanúsokká tevén magokat, a cancellariától küldessenek el, 17. az uniót sürgetik; szépek a protocolum kővetkező szavai: »Erdélyt sok viszontagságai után hajdani testétől Magyarországtól elválasztották és ez volt fő oka mind a test, mind a tagok legfőbb és majdnem halálos betegségének«. Magyarországot kérik, hogy eszközölje ki az uniót és azt is, hogy a hit-letételben a király Erdélyről is emlékezzék, 18. megjegyzi a protocolum, hogy a Horák a kristyori ev. ref. pap-

nak leányát elevenen eltemették s őröket rendeltek melléje, nehogy kiássák. Az őröknek helyeken kellett maradniok mindaddig, míg a leányt kiabálni hallották és mind ezt szüleinek szeme láttára cselekedtek 19. a császári seregben kevés a praesidium, ha azt magunkban nem találjuk fel. 20. numerisált házát siralmas szemmel nézi a magyar, mert azt despota fejedelem rendelte, 21. kilátás Diaetára nincs, azért ^kéressenek meg a magyarországi statusok, hogy Erdélyt vegyék pártfogásuk alá, 22. Isdenczi zsarolásaival magát a két magyar hazában gyülöltté tette, 23. a megye jelentései — ha az elölülő alá nem akarná irni, azért még is felterjeszthetek, mert a jegyzőknek parancsol a megye és azok tartoznak a határozatokat aláírni, mi elegendő authentia, 24. Pap László ellen nótát kérnek, 25. gróf Gyulay Ferencz generalis özvegyének tisztjét Pap László elfogatta, ámbár nemes ember volt, ezért Pap László szigorúan megbüntetendő, 26. Pap íjászló projectumát a Hóra világ tárgyában, mely a legjobb, két törzstiszt megfoghatatlan módon tőle elsikkasztotta 27. a szélbeli katonák magyar tiszteket kérnek, 28. a zalatnai tisztség kívánsága, hogy Hunyadmegyében a számozás továbbra is megmaradjon: ez azért van, mert a zalatnai cameralis tisztek mind németek«.

Ezen jegyzőkönyvet egészen magyar szellem lengi át s a mi legjobban dicséri, az ép azon buzgalma a magyar nemzetiség és nyelv mellett, melynek oly szép kifejezését látjuk a 6., 12., 17.. 28-dik pontban.

Továbbá különösen figyelmet érdemlő a 17-dik pont, melyben Hunyadmegye az Uniót óhajtja és sürgeti, jobbját nyújtja Magyarország felé s annak segítségét kéri.

Valamint az országgyűlés hibázott, hogy a közoktatás ügyét, az adó- és közlekedési rendszert, úrbéri megváltást, ősiséget, városok elrendezését, a hitelintézeteket nem vette sürgetésen tárgyalás alá: úgy hibázott a megye, midőn működése körét a jogorvoslat terénél kijebb nem terjesztette s nem igyekezett okszerűen segíteni annyi égető szükségen szabályrendeleteivel. Nem azt mondom, hogy az erdélyi megyék abban hibáztak volna, hogy némely magyarországi megye példájára az országgyűlés dolgaiba nem avatkoztak s hogy a marchalisokat megannyi országgyűléssé nem változtatták. Távol legyen tőlem a szerepcserének ezen követelése, mely az alkotmányt mulhatlanul veszélybe döntené! Ámde a megyei végzéseknek megvolt saját köre, s e tágas körön belül az üdvös cselekedeteknek szép pályái nyíltak. Csengery az 1848 előtti megyék törvényhatósági állásáról következőleg szól: »Kétségtelen, hogy a magyar törvényhozás a karok és rendek idejében nem oly szerkezetű volt, a melytől nagy eredményeket lehetett volna várni. Ismeretesek azon országgyűlések szirtei és örvényei, melyek között oly kevés haladási kérdés juthatott partra szerencsésen. Természetes eredménye volt ennek a megyék hajlama, hatóságilag végezni el mindazt, a mit a törvényhozáson kívül te-

hetni véltek. S e részben a hatáskörök korlátáit meglehetősen összezavarta a gyakorlat. Nem csuda. Történeti fejleményű intézményeink közt, hol a szokás is törvényhozó volt, főleg a statustudomány fejletlenebb korszakaiban, lényeges viszonyok gyakran alakultak országgyűlésen kívül, az újabb idők szükségei szerint. Számos történeti adatot nyújthattak erre a megyei levéltárak, főleg oly időszakból, midőn liosszabb ideig nem tartattak országgyűlések«.

Az oskolaügyön nem lendithet-e a megye? az elhanyagolt alapítványok és kegyes hagyományok dolgában nem szólalhat-e fel? az egyesületi szellemet nem teremtheti-e meg? nem volt-e hivatása a magyar vármegyének a magyar nemzetiség ébresztője, fentartója, élesztője lenni s egész 1848-ig volt-e Erdély és Magyarországban más vármegye, mint magyar? lehetett volna-e azon időben ezen jelenleg gyakran hallott névnek józanészszel megfogható értelme »Oláh vármegye«? — Váljon Hunyad-vármegye római régiségei ügyében sikeres lépéseket nem tehetett volna? váljon a megyei monographiáknak azon idő nem kedvezett-e, melyben magok a lelkes honleányok figyelmeztettek a hazai föld teljes ismeretének égető szükségére? Hodor, Doboka vármegye ismertetésének írója, Takács Éva következő szavait idézi: »igyekezz hazádat mind geographiai, mind politikai, mind erkölcsi, mind gazdasági tekintetben megesmérni.«

Mindez a megyei elmulasztások szellemi ol-

dalát illette s nem kevésbé keserves az anyagi téren elkövetett mulasztás.

Valjon a közlekedés érdekében a czélszerü intézkedésektől a vármegyéket mi zárta el? Talán a nagy Széchenyi szava nem volt elég erős, hogy a messze távolba is elhangzott volna, nem volt eléggé dörgő, hogy a honiakat a kényelmes tétlenségből felriaszthatta volna? Ha Széchenyi szavát meg nem hallották is, legalább a józan ész szavát kellett volna meg hallaniok és még ezen benső hang se volt több elhangzó szónál a pusztában. Így történt, hogy Erdélyben egész a forradalom utánig kellett várni, hogy az absolutismus teremtsen oda biztos utakat, hol a »seif governement« idejében az utas nem egy veszélynek nézett elébe. A régi erdélyi utasnak egy még a szokottnál is rosszabb üt jel gyanánt szolgált, hogy a számos gyógyvizek valamelyikéhez eljuthasson. Ilyen volt a mi közlekedésünk! De hagyjuk a múltak korholását, atyáink idejében legalább az erdélyi vármegyék teljesen magyar törvényhatóságok voltak, az idegen gyarmatos hazánk áldásait békével élvezte és szívesen simult hozzánk. Nem a hivatalvadászat mozgatta a közügyeket, a szennyes érdekek éjjeli madarak gyanánt féltek a napvilágtól, azon kort a nemzeti erények még hevitették. Igaz, soknak voltunk híjával, a mai nap dolgát szívesen halasztottuk holnapra, a haladás szelleme csak félig volt ébren mi közöttünk, az önzéstelen magyar természetet saját valójából a perpatvarra való hajlandóság és a sárga irigység már kiforgatni töreked-

tete, némi francziáskodó könnyűség komoly természetünkhöz társnak szegődött, ámde mindezek ellenére a régi magyar nép valánk s a ki figyelni tudott, az egészséges fejlődésnek számos jeleit láthatta. Fájdalom, a tisztán csergedező patak megzavarodott s idő múlván saját medrét elhagyta, hogy attól nagyot kanyarodva messze eltávozzék.

De már most idején lesz az erdélyi ref. egyház mozgalmaira térnünk s e téren Szilágyi Ferenczné aligha ajánlkozik jobb vezető. Szilágyi »Egy lap Erdély legújabb történelméből« czímű értekezésének harmadik szakaszában így ír: »az úgynevezett főconsistoriumnak .... eredetét némileg már Apafi Mihály fejedelem idejében feltaláljuk, kinek rendeletéből az 1682. év vége felé Nagy-Enyeden egy »politico-ecclesiastica congregatio« gyűlt össze, mely az egyházi, s kivált iskolai dolgok kezelésére egy tiz, még pedig fele részben világi, s fele részben egyházi tagokból álló bizottmányt rendelt s nevezett ki. De ennek működése nem sokáig tartott. Apafi Mihálynak 1690-ben történt halálával Erdély a felső-ausztriai háznak elébb oltalma, majd uralkodása alá adván magát, a dolognak új rendje állott be, s a reform, egyház kormányzásának fennebb említett módja és alakja is változást szenvedett.

Gr. Bánffi György gubernátornak 1708-ban történt halála után bekövetkezett felette háborgós időkben a reform, egyház kormányzásának rendbehozását tovább halasztani nem lehetett. A reform

főconsistorium annál fogva mindjárt a következő 1709-ben Nagy-Szebenben tartott országgyűlés alatt felállíttatott, s bár annak a világiak közül 24 tagjai, s csak nem annyian az egyházi rendből is megnevezve valának, mégis másfelől azok közé minden magyar és székely református főurat és nemest felvevő ez organisatio éppen a tagok bizonytalan számáért, mint szintén más tekintetben is hiányos volt, általában az egész összeállításon kártékony határozatlanság ömlött el.

Négy év múlva, u. m. 1713-ban Nagy-Enyeden junius végén tartott köz-zsinat kívánatára, ugyancsak N.-Szebenben, midőn az ország rendei ott összegyűlve valának, az egyházi főtanácsnak rendezettebb szervezete készült, s mint abban kifejeztetett: az »in bona forma« felállíttatott. Négy világi, fő vagy generalis curator rendeltetett,*) kik annak rendes elnökei s vezetői legyenek, ötödik ilyen curatornak a mindenkori református püspök lett kinevezve. A világi rendből 21, az egyházból (papok és professorok közül) ugyan annyi rendes tag választatott, s így a főconsistorium, ez alkatása szerint, maga rendes üléseiből mindössze 50 tagból álló testület volt.

*) Ezek voltak: b. Wesselényi István, gr. Teleki Mihály, gr. Teleki László és gr. Bethlen László, mind négyen az 1692-ben felállított kir. kormányszék tanácsosai, b. Wesselényi azonkívül a kk. és rr. elnöke. Százhúsz évig u. m. 1833-ig így tartott ez, t. i. hogy a generalis főcuratorok, vagy inkább a főconsistoriumi elnökök kormányszéki tanácsosok . . . voltak.

De az egyházi főtanács e czélszerűbb alkotása idő folytával nemcsak hogy további kifejlést nem nyert, sőt inkább lassanként a gyakorlatból kiment, s mintán az elhunyt tagok helyébe újakat nem választottak, az első u. m. az 1709-beli, s a tagok ha-' tározatlan voltáért hiányos szervezet maradt szokásban, t. i. a főconsistoriumban minden református four és nemes mint úgyszólva annak született ülnöke megjelenhetett. Nem kevésbé baj volt az is, hogy bár a szathmári béke után az országgyűlés elég gyakran, csaknem évenkint összehivatott, azok alatt mégis generale consistoriumokat nem igen tartottak, s így a népesebb gyűlések tárgyai is, a rendes és kevés tagokból álló főconsistorium által igazíttattak .....

Könnyű érteni, hogy egy ily móddal szervezett vagy inkább egészen szervezetlen testület, melynek alkotásában a Protestantismus természete s lényege félreismerésével a képviseleti alap hiányzott, sem a kor kívánatainak, sem az egyházi s iskolai kormányzás czéljainak és szükségeinek meg nem felelt, vagy azt nagy mértékben hiányosan eszközölte. Főszempont azonban, mire ez ügyben figyelmünket fordítni kell, hogy a fennebbiek szerint e méltán úgy mondható, s legtöbb esetben a fő vagy generalis curatorok túlnyomó befolyásában nyilvánuló főconsistoriumi oligarchia sem hajlandó, sem képes nem volt a reform. egyházra sulyosodott vallásos és jogsérelmeket orvosolni, s e végett az udvarnál erélyesen föllépni.«

Folytatólag így ír jeles tudósunk Szilágyi: »Vessünk egy futó tekintetet a vallásos sérelmekre« csak a főbb s jellemzőbb vonásokra szorítkozva, — ismertessük e részben a reform, egyháznak 18 és 19-dik századbeli állását Erdélyben, azon kis hazában, melynek törvényei közé már 1557-ben beíratott a vallásos szabadság elve, hogy: »kiki azon hitet vallja, melyet akar«, s annak következtében a nemzeti fejedelmek idejében a 17-ik század végéig a törvényhozás fő czímervonását az országba bévett négy u. m. r. kathok, reform, lutherána és unitária vallások teljes jogegyenlősége képezte.«

»Midőn Erdély magát a fels. ausztriai ház uralkodása alá adta, az I. Leopold császárról nevezett és 1691-ben deczember hó 4-én kelt diplomában vallásos szabadsága és jogainak épségben tartásáról gondoskodott, mert annak első pontjában világosan kimondatott, hogy: »az országban bevett vallások ügyében semmi változás nem fog történni;« a 3-ikban pedig az Approbata és Compilatában lévő minden törvényei- s végzéseinek »sérthetetlen érvényben, maradása« megígértetett, mely törvénykönyvben a vallásos szabadság számos intézvények által ünnepélyesen biztosítva volt.

De még egy tized sem múlt el e kir. hitiévé kelése után, s már 1700-ban a jezsuiták 'Erdélybe, jelesen Kolozsvárra újra bebocsáttattak; azon szerzetbeliek, kik az approbata szerint, mivel: »fejedelmek ellen való practicálásokban, s a haza békességé-

uek felháborítására s veszedelmére nézendő dolgokba elegyítették magokat«, az országból száműzettek, s a szerzet annak minden részeiből kirekesztetett.«

»Az 1715. esztendőben az erdélyi róm. kath. püspökség is helyreállittatott, s az akkori püspök b. Mártonffi György 1718-ban »a kir. felség kegyelméből« a gubernium tanácsosává neveztetett, bár a haza törvényei, valamint a leopoldi hitlevél is a kormány tanácsosoknak az ország által választását s a fejedelemtől megerősítését rendelték. ... «

»Az 1715-től 1770-ig terjedő időközben..... a kormány egyik főgondját a rom. kath. hit terjesztése ..... képezé.«

»E czélra vezető, s a kort, valamint a kormányi törekvéseket kiválólag jellemző intézvények közé tartozott a róm. kath. egyházból kilépést lehetőleg gátló apostasia-rendszabály.«

»Mig a fennebbiek szerint a r. katholikusok az apostasiáért, tehát hitük elhagyásáért szigorúan btintettettek, protestáns convertiták, kik e lépésre mindenkép kecsegtetve éppen azt tették, t. i. hitüket megtagadták, különböző módon, főkép hivatalokkal, s előnyökkel és kitüntetésekkel jutalmaztattak; tudva van az is, hogy annak következtében akkor több előkelő református családok a róm. kath. egyház keblébe visszatéríttettek, sőt az ilyen térítések néha erőszakos úton is eszközöltettek, mennyiben péld. protestáns szülők gyermekei tőlök elvétettek, hogy a r. kath. hitbe neveltessenek,«

A jezsuita szerzet kolozsvári házának rectora 1747-ben az azon évben tartott nagyszebeni országgyűlésre regalist nyert. 1760-ban a Nagy-Szebenben lakó református uraknak meg nem engedtetett, hogy saját költségükön isteni tisztelet tartása végett egy házat építhessenek. 1770-ben Mária Therésia királynő a protestáns kormányszéki tanácsosoknak megtiltotta, hogy egyházuk fő- vagy generalis curatora czímét használhassák. 1777-ben egy január 9-én kelt udvari rendelet a református superintendensnek kötelességévé tette, ügyelni: »ne pastores ac ministri ultra necessitatem constituantur;« a községek pedig az iskola-mesterek számának szükségen túlszaporítását mag ne engedjék. Mindezen intézvények, fájdalom! mély nyomokat hagytak magok után Erdély népeiben s az intolerantia kártékony, vétkes magvait országszerte elhintették. 1816-tól 1828-ig Erdély püspökei Rudnay Sándor és b. Szepessy Ignácz voltak, mind kettő Magyarországból jött Erdélybe s ez új hazájokban sehogy sem tudtak a törvényekbe beirt vallásos jogegyenlőség eszméjével megbarátkozni.

»Az 1820-dik év tavaszán a református főconsistorium egy fölterjesztésében az udvarhoz két panaszának orvoslását kérte, mennyiben egyfelől: a reformátusok a sarkalatos hivatalok betöltésében szembetűnőleg mellőztettek, másfelől: a r. kath. papok a hat héti oktatást illető rendeleteket nem elég készséggel teljesítik.« Kedvező határozat nem jött e panaszok egyikére sem.

»Ugyan csak az 1820-ban oct. 3-án kelt azon k. leirat, mely Sz. István napjának Erdélyben is megünneplését a r. katholikusok kötelességévé tevén, azon rendszabály egy úttal a protestánsokra is kiterjesztetett, s ily móddal a szenteknek a mondott egyház hitelveivel éles ellenkezésben álló tiszteletét abba bevinni, megkísértetett .....

A protestáns egyházra az irt módon egy r. kath. ünnepet rá parancsoló intézvény a kedélyeket még 1830 után is, mint látni fogjuk, zaklatá.«

»Egy 1824-ben augustus 13-án kelt kir. leiratban az 1791 -beli 56. t. czikknek »helyesebb értelmezéséért«, voltakép annak egyoldalú magyarázásával parancsoltatott, hogy jövendőben a symbolicus és theologiai könyvek elébb a gubernium által vizsgáltassanak meg, mely ha azokat olyanoknak találta és ismerte, az illető püspököknek vagy consistoriumoknak csak úgy adassanak ki, különben a könyvvizsgáló bizottmányhoz utasittassanak. Nem szükség mondani, hogy e rendszabály egyenesen a protestáns hitéletbe avatkozás volt.«

A r. kath. püspök, mint kormányszéki tanácsos a könyvvizsgáló hivatalnak is elnöke volt, s ez állásában elég alkalma volt oly könyvek megjelenését megakadályozni, melyek a protestánsok szellemi érdekeit előmozdíthatták volna s túl felől azok megjelenését megengedni, melyek a protestantisraus ellen néha a legigazságtalanabb módon folytatnak háborút s a különböző keresztyén hitfelekezeteket egymás

ellen ingerük. Így történt ez a többi közt b. Szepessy idejében Laval, franczia convertita botrányos levelével, melynek kiadását a püspök megengedte. 1825-ben a református főconsistorium egy követséget küldött Bécsbe,mely a vallásos sérelmeket felterjeszsze. Az illető folyamodás bizonyos formahiányok miatt visszaküldetvén, 1826-ban a kérelem a parancsolt módon szerkesztve újra fel terjesztetett, de megint minden siker nélkül. E közben a reformátusok hátratétele a hivatalok betöltésében annyira ment, hogy 1817-től 1827-ig az udv. kanczellariánál még egy udvari tanácsos sem volt alkalmazva s csak 1827-ben vitték fel a már hajlott korü köztiszteletb en állott léczfalvi Gyárfás József reform, kormányszéki tanácsost egy megürült udv. tanácsosi állomásra. Különben, mint Szilágyi Ferencz megjegyzi, 1826. és 1827-ben a reformátusok közül az egy Katona Zsigmond viselt főhivatalt.

Ily jelentékeny sérelmek megorvoslására a főcousistoriüm akkori formájában elégtelennek látszott lenni s már 1819-ben megindult az újra szervezést előkészítő tanácskozás, mely azonban jó darab ideig csupán csak a »pium desiderium«-ok számát szaporította újabbakkal. »1827-ben október 5-ére a föconsistorium külső tagjait egy népesebb ülésre összehívta, mely a föconsistorium újra organisálása felől az 1819. ben készült munkálatot tanácskozás alá vegye«. Azonban ezen ülés eredményei se voltak olyanok, melyek a közvárakozásnak megfelelhettek volna s a

consistorium organismusa még ezen túl is egyes jelentékeny részeiben hiányosnak maradt, sőt magában a fő dologban is hiányzott a kellő határozottság, t. i a tagok számának megállapításában.

»Ugyanez ülésben nem csak három fő- vagy generalis curatornak »a főconsistorium rendes elölülője mellé segédül« választása elvégeztetett, de egyszersmind azon intézkedés is tétetett, hogy minden évben rendesen kétszer, u. m. tavaszszal és őszszel népesebb consistoriumi ülések tartassanak, melyre a külső tagok is megjelenjenek, s minden főbb és nagyobb fontosságú tárgyakat, milyenek péld. az egyházi és iskolai curátorok, mint szintén a professorok választása, a vallásos sérelmek eligazítása, népoktatási ügy, stb. csak ily teljesebb gyűlésekben lehessen fölvenni és elintézni. Ez által az eredeti szervezésben már előfordult generale consistoriumok eszméje fölei evenittetett.«

»A tett határozat értelmében végre ez alkalommal a három fő· vagy generalis curator, előleges kijelölés nélkül, titkos szózatolás útján megválasztatott.

Ezek voltak: gr. Ebedei Ádám, Dobokamegye főispánja, gr. Bethlen Imre titkos tanácsos és gr. Kemény Miklós Aranyos-szék főkirály bírája.« »Az 1830. évben egy bizottmány neveztetett ki, melynek munkálata 1833. april hó közepén tartott népesebb ülésben megvizsgáltatott, s élénk vitatkozás után, többféle módosítással elfogadtatott.«

»Az 1833-beli pótló szervezet, vagy mint ne-

veztetett, »rendszabály«, egyfelől a kérdéses bajt, t. i. az egyházi főtanács szavazatképes tagjai számára nézve uralkodó bizonytalanságot megszüntette, másfelől pedig abban a képviselet eszméje sem liiányzott- Meghatároztatott ugyanis, hogy a főconsistorium népesebb ülése is határozott számú tagokból álljon, annálfogva az abban hivatali állásuknál fogva ülő tagokon kívül, az úgy mondott és határozatlan számú patrónusok jövendőben az egyházmegyék által, azoknak nagyságához képest határozott számmal választassanak, s szózatolási joggal biró tagoknak csupán az ilyen választott patronusok tekintessenek«.....

»A mint az egyházi főtanács szervezésében fennállott rendezetlenségnek s hiányoknak az új terv által megszüntetésére törekvést helyeselni kell, éppen úgy elhallgatni azt nem lehet, miszerint e dicséretes czél elérése nem törvényes úton kísértetett meg, s azon szervezési munkálat egészben véve csalfa eszmékre volt fektetve.«

»E második, vagy pótló szervezés alapját s kiindulási pontját ugyanis, a fenn már idézett 16-ik századbeli t. czikk képezte, mely főkép az akkor uralkodó hitágazati versengések és szakadások, s ezekből eredő zavarok meggátlása végett hozatott, s ez articulusban csak egyoldalú törvénymagyarázással, vagy inkább erőltetéssel lehet az akkor még nem létező főconsistoriumnak három alkotó részét feltalálni, holott törvényt magyarázni kizárólag a fejedelem és az ország

rendei jogában áll. A patronusok választása továbbá nem csak anomalia, de jogsértés is volt, mert azoknak száma önkényesen megszoríttatott s így sokaktól oly jog vétetett el, melynek addig birtokában voltak, a mit tenni a főconsistoriumnak hasonlag s zabadságában nem állott, s midőn a rendszabás szerint nemnemes egyént is lehetett patronusnak s így főconsistoriumi tagnak választani, ez egy igen lényeges s a haza sarkalatos törvényébe ütköző újítást foglal magában, mert politikai jog élvezetével ruházta fel az akkor arra nem képes úrbéri osztályt, ily jogot pedig a főconsistorium maga hatáskörének áthágása nélkül nem osztogathatott.«

»De főkép nagy sérelemnek tekintetett, — s valóban nem csak az alkotmányos jog és formák mellőzése, de a protestantismus alapelvei- és szellemének számba nem vétele volt, — t. i. hogy mint 1827-ben, úgy 1833-ban is nem tartották szükségesnek a szervezési tervet megvitatás és véleményadás végett előre közölni az egyházi főtanácsot alkotó, s abban képviselt testületekkel, milyenek péld. a köz-zsinat, egyházvidékek (tractusok), püspöki vizsgálat alatt álló városi nagyobb egyházak és a főiskolák, de azokra meghallgatásuk nélkül, s így a protestáns jog és szabadság nagy sérelmével, azt, úgy mondható octroyálás útján, mintegy rájuk parancsolták.« A főconsistoriumnak ezen elhamarkodott végzése sok kellemetlen felszólalásra adott alkalmat.

»Az 1833-beli rendszabály ellen ily módon tett

különböző óvások, tiltakozávsok következtében, a főeonsistoriumnak azon évben augustus vége felé tartott második népesebb ülése felettébb viharos volt. Említést érdemel itt legelébb azon körülmény, miszerint az 1827-ben választott generális főcuratoroknak a főconsistoriumban elnöklése ez ülésben vette kezdetét. A mondott évi organisatio után csakhamar több reform, kormányszéki tanácsosok neveztettek ki, így péld. 1828-ban b. Naláczi József, Inczédi László, 3 829-ben Sebes Antal stb. Mivel ennek következtében, a mondott elnökség kérdése a választott generális főcuratorok, s később kinevezett kormányszéki tanácsosok között vitára és súrlódásra okot adott s alkalmul szolgált volna, ennek kikerülése végett Katona Zsigmond jónak és szükségesnek ítélte, a főconsistorium minden rendes és népesebb üléseit csaknem hat év lefolyása alatt, maga elnöksége alatt tartani, egyszersmind az iránt, hogy távollétében ülések ne lelegyenek, Tunyoginak különös utasítást is adott. De 1833. nyáron súlyos betegségbe esvén, az augustus 24-én megnyílandó népesebb ülésen meg nem jelenhetett. Annak megtartására azért, s így az elnökség átvételére a régi szokás és rendtartás értelmében Sebes Antalt, mint akkor első reform, kormányszéki tanácsost egy elnöki levelében felhívta, s azon jogot rá átruházta.«

»Sebes Antal a fennirt napon a kolozsvári ref. főiskola nagy tantermében összegyűlt népesebb ülésben meg is jelent, s megbízó levelét előmutatván, az

elnöki széket elfoglalá. A gyűlésben, melyen a külső tagok rendkívül nagy száma volt észrevehető, — az elnökség kérdése élénk, sőt részben igen heves vitatást idézett elő, melynek vége lett, hogy Sebes Antalnak az 1827-ki organisatióval ellenkező elnökségét a gyűlés el nem ismerte, ki azért kénytelen volt az elnöki széket oda hagyni és távozni.«

»Az új irány és eszmék nagy győzelme volt ez. Egy küldöttség rendeltetett ki a gyűlésből, gr. Rhédei Adámnak, mint első generalis főkurátornak ünnepélyes meghívására, hogy az elnökséget vegye át. Nevezett gróf nemsokára magyar dísz-ruhában megjelent, s zajos éljenzések között az elnöki széket elfoglalta. A gyűlés első tárgya volt egy időközben megürült generális főcuratori helynek betöltése, mire szózatolás utján id. gr. Bethlen János lett megválasztva. Ez első példa, s nagy horderejű esemény volt, hogy magánzó a reform, főconsistorium elnöke lett. ellenére a másfél százados régi szokásnak, mely szerint a mondott elnöki székben mindég oly férfiak ültek, kik országos főhivatalt viseltek, rendesen a kir. kormányszék tagjai voltak.«

»Második s a kedélyeket nagy mértékben felizgató tárgyat az 1833-beli rendszabás ellen többfelől beérkezett beadványok képezték.«

A mondott évben Széken tartott köz-zsinathoz tíz egyházvidék intézett panaszos felírást, úgyszintén több patrónus tiltakozott az ujitás ellen. Az enyedi reform, főiskola elöljárósága is tett az egyházi főta-

nácshoz fölterjesztést, melyben az új szervezeti munkálatnak alkotmányellenes s a kellő mértéken jóval túl menő democratiai szellemét alaposan s az akkori alkotmány színvonaláról nézve ez ügyet — helyesen bírálta meg. Mint derék tudósunk Szilágyi Ferencz megjegyzi, ez emlékiratot a főiskola összes elöljársága aláírta az egy Szász Károly kivételével. Az 1833-diki főconsistorium ülésén a nagy-enyedi főiskola elöljáróságát s főkép gróf Bethlen Imre személyét, nyílt ajtóknál kímélet nélkül támadták meg többen a lármás újítók közül. A kolozsvári főiskola nagy terme egy igen sajnálandó jelenetnek vált színhelyévé. A többféle és súlyosan reá nehézkedő zaklatásoknak anrugy is kitett erdélyi protestantismus belbékéjét leginkább azok zavarták meg, kik bizonyos újabb politikai eszméktől kápráztatva, minden megnyílt téren politikai utópiáikat kívánták meghonosítani s ezek közül olyanok is voltak, kik a protestáns egyház érdekeit a mindennap megváltozható politikai érdekek alá rendelték. Ezek előbb tért kívántak nyerni a Protestantismus védbástyájában, ott biztos helyen gondolták kísérleteiket megtehetni s feláldozták a Protestantismus legerősebb palládiumát a reményeknek s kétséges haszonnak, mert a múlt időben az annyi ellenségtől körülvett magyar protestantismust az összetartás, a szoros egység tette erőssé s itt is valónak bizonyult a saliustiusi mondás: »concordia res parvae crescunt.« Nem mondom s Szilágyi Ferencz se állítja, hogy a főconsistorium hiányait nem kellett

reformálni, — igenis kellett, de nem oly módon, mely az alkotmányt megsértse, a hazai földben mély gyökeret vert százados szokást kitépje onnan s eldobja, magának a főconsistoriumnak elemeit egymásra zúdítsa, nehéz időkben a belbékét megzavarja, a kormány interventióját előidézze, a vallási érdekeket csillámló utópiáknak alája vesse. E versengés a nagyenyedi főiskolában a tanuló ifjúságra kiható kártékony szakadást idézett elő s alkalmat szolgáltatott az államhatalomnak magát kétszer, u. m. 1835-ben és 1836-ban beleelegyiteni a kollégium benső dolgaiba. A főconsistorium a kérvényeket és tiltakozásokat megvizsgálta ugyan, de tekintetbe azokat nem vette. Szilágyi Ferencz e felette érdekes előadásából még csak a következőket idézzük:

»Ily módon a szóban forgó szervezési tervek által a ref. egyházi és iskolai kormányzás körébe becsúszott, s mindinkább erőre kapott versengések, pártviszályok, s különböző mozgalmak a kormány figyelmét korán s nagy mértékben magukra vonták, s annak többféle intézkedéseit előidézték.

B. Wlassich Ferencz horvátországi bán, Erdélybe küldött kir. biztos 1833. nov. 5-én kelt elnöki levelében gr. Ebédéi Adámot, mint a nyári népesebb ülés elölülőjét azon évi oct. 24-én kelt királyi parancs értelmében felszólította, — hogy: miután ő Felségének a református főconsistoriumban történt rendetlenségek — disordines — értésére estek, a főconsistorium azon év augustusa végén, mint szintén ápri-

lisban tartott nagyobb üléseinek jegyzőkönyvei, az állítólagos új organisation vonatkozó minden oklevelekkel együtt, hozzá haladék nélkül átküldessenek, melyek általa párban ő Felsége elibe lesznek terjesztendők, eredetileg pedig megvizsgálás és véleményadás végett a kir. Guberniummal közöltéinek.« Íme ezek voltak azon vallási mozgalmak, melyek az 1834-diki országgyűlést megelőzték s a kedélyeket hosszú ideig nagy nyugtalanságban tartották!

Az 1834-dik esztendőt közvetlenül megelőző időben láttuk, milyen volt az erdélyi dolgok állapota. Erdély egy gyászba öltözött, tiszteletet igénylő s részvételt gerjesztő nőhöz hasonlított, kinek arczát bánat fellegezte be, de kinek szemében a remény egy oly szikrája égett, mely keresztül világított a bánat sötét fellegén. Ott nincs csüggedés a hol remény van, s a valódi reménység nem hogy a tétlen élet örvényébe sodorna, hanem inkább munkára serkent, mert eredményről biztosit.

Lássuk már most, minő volt ezen esztendők befolyása Gyulay Lajosra és minő azon rész, mely a hazafiak előre haladó munkásságából neki jutott; — végül nem hunyhatunk szemet magány élete némely aprólékos körülménye előtt sem, mert a nemes gondolkodás és a jónak akarása hasonlónak marad magához a kis és nagy körülmények közt s csak a tárgyak mértékei változnak, de az alanyi élet munkássága természetét se a kicsiben, se a nagyban meg nem tagadja. A júliusi párisi és az augustusi bruxellesi

forradalom nem zajlottak le anélkül, hogy Gyulay Lajos fogékony lelkében nemes magokat ne hintettek volna el, mert ezen forradalmak a józan ész valódi szabadságtermő magvaiban gazdagok voltak. Azonban az ismert virgiliusi vers Francziaországról is szól »a méhek mézet gyűjtenek,de nem magoknak«. A franczia forradalmak sokkal többet használtak a külföldnek, mint magának Francziaországnak, mert míg az emberi jogok európaszerte megerősödtek általok s az európai államok közműveltségi alapjának dús iszapot hoztak feltartóztathatlan áramlásaik: addig az egykor talán minden európai népek közt legszerencsésebb Francziaország lassú romlásnak indult. Azon nép, mely egész múltját meggyülöli s háborút izén mind annak, mit az atyák szentnek tartottak, öngyilkos lesz, saját magát sülyeszti a megsemmisülésbe. A franczia régi történelem, az egész előbbeni fejlődés szálai megszakadozván, a múlt és jelen közt oly örvény támadt, mely a jelent, úgy látszott, örökre elválasztja a múlttól, mert azon egyedüli hid, mely a kettőt összekötötte, a kiirthatlan gyűlölet volt, melynek félelmes, szédületét előidéző ivén éjjeli árnyékok gyanánt a kiengesztelhetlen gyűlölet érzései suhantak alá és fel, a jelenből a múltba és a múltból vissza a jelenbe. És ha még legalább a francziák saját multjok hagyományait örök nyugalomra díszes sírboltba helyezték volna, melynek bemenetét képző márvány táblájára e nehány szót arany betűkkel bevésettek volna: »Ezen sírboltban nyugszik fajunk hagyomá-

nyainak összege«! Ámde sötét, jeltelen verembe dobattak e hagyományok, melyet virágok helyett burján és tövis környez. Mi maradt a franczia népjellemből ez öngyilkosság után? jó formán semmi, még a létei árnyéka sem, mert az egykor létezett dolgok árnyéka az emlék, és a francziák még ez árnyékot is száműz· ték. Helyesen mondja Gaetano Negri Francziaország sülyedéséről irt értekezésében, hogy a franczia királyi ház alapjai egyjárást a franczia népjellem alapjai is, mert e dynastia a jelenlegi Francziaországot nem csak hogy politikai értelemben megteremtette, a népszellem színét javát is tovább fejlesztette s hatásában kiterjedt egész az ízlés legjelentéktelenebb dolgáig, egy szóval mind azt magában foglalta, a mi igazán franczia, a mit a franczia népjellem feltételez s a mi azt megalapítja. Ha igaz az, mit Negri mond, hogy az állam fogalma az örökös monarchia kapcsai közt találja legvalódibb kifejezését, mert nagyobb egység leven, ez egységet semmi egyéb kormányforma nem biztosíthatja annyira, mint a monarchiáé, s mert az állam az erők és tehetségek kifejlesztésére mindenek előtt erős központra szorul, mely azt az erők elforgácsolásától s az állami lét megszűnésétől megóvhassa. . . .

»E központ körül csoportosulnak — úgymond — a nemzet különböző elemei, innét nyerik saját munkásságok feltételeit és a biztonságot. Már pedig az örökösödési monarchiánál s az azt környező kormánynál hol van valódibb központ? talán a köztársasági formában, de hiszen a köztársasági forma természetéből

folyó bizonyos elvek következetes keresztülvitelénél az állami dolgok menetelét felette meglassítja, a nemzetet kitevő különböző elemek szerepköreit összezavarja s ez által munka és idő pazarolásra szolgáltat okot, a kormányt minden léptében örökös bizalmatlansággal követve, munkásságának minden részletéért kérdőre vonva s meg se várva, hogy a munká bizonyos egyöntetűségre vergődhessék s az egész terv valósulhasson, valóban igen nehézzé és hálátlanná teszi a kormány szerepét, intézkedéseiben ingadozást hoz létre, a kormány megállapított tervei keresztülvitelének nem egyszer ellene áll, s magát az elnöki állást a legféktelenebb ambitiok ostromainak martalékául engedi. Valóban ezen kormányforma nem felel meg az emberiség eszményének!« Mondom, ha igaz az, mit Negri mond s minek valódiságán nincs okunk kételkedni, úgy nem kevésbé igaz Negri azon másik állítása, hogy a franczia dynastiánál nemzetibb soha nem létezett s ezen család száműzetvén, a franczíák egy újabb létforma elérésére folytatott — rövid szünetek után meg-meg ujuló — küzdelemre kárhoztatták magokat. Mikor fogják e küzdelmek végét érhetni s majdnem egy század tévedései után vissza fognak-e még térni előbbeni történetük díszoszlopának saját magok által vétkes kézzel darabokra tört töredékeihez? — Kívánom, hogy olvasóim jól megértsenek, azt mondottam, hogy a franczia királyi család uralkodása elejétől végéig mindég nemzetinek maradt, idegen gondolkodás módnak nem hódolt, az idegen pél-

dákat nem utánozta, az idegen ízlésnek királyi várában nem hagyott nyitott ajtót, a régi lovagkor minden erényeihez és szokásaihoz ragaszkodott: sőt még abban is nemzeti volt, mi következésül vonta az első nagy forradalmat, illetőleg a hatalom teljes központosításában, mert, mint Sybel élesen jegyezte meg, az állami élet terén is megvan azon különbség a franczia és német közt, mely a nemzeti lét minden más terén is észrevehető lesz, úgy mint a német az egyéni szabadság, a franczia az egyenlőség után törekedik, mely egyéni szabadság utáni törekedés a german self government felléptetésében talál kellő kielégítést. Azonban ugyanazon törekedés, mely a self governementben nyilvánul, a german társadalmi fejlődés egyik régibb korszakában a feudális intézmények kifejlesztésére s végleges megállapítására is vezetett, mert azok, kik a háborúban jeles tettek által kitűntek, egyéni szabadságukat nem rendelték alá bármi néven nevezendő központi hatalomnak, hanem különböző csoportozatokat alapítván, a szükebb és tágabb jogok azon épületét építették meg, melynek a császári méltóság legfelsőbb emeletét, tetőpontját képezte.

A jogoknak ezen fokozatos emelkedése és kibővülése a rabszolgaságot megszüntetvén, az emberiség történetében jelentékeny haladást mutat s a keresztyén állam eszményéhez az ókor színvonaláról *egy* jelentékeny lépéssel közelebb vezetett. A germán állam annyi egymást gyűrűk gyanánt magokba foglaló

jogkörből állott, hogy a jognak és kötelességnek különböző arányokban való felosztatásánál a népség legalsóbb osztályának is még mindig jutott e jogokból rész, mert hiszen ami az osztályokat egymástól elválasztotta, az a jogok kisebb és nagyobb mértéke volt. A római egyház a német császárt hiában szentelte fel, hiában ruházta reá a római császári méltóságot, ő a feudális lánczolattól soha végképen el nem szakadt, toronygombnak maradt a feudalismus tornyának tetején, a római caesarismus hagyományait nem követte, nem valósíthatta. Ezen feudalismusból fejlődött ki a german self-governement, mert a jogoknak azon kisebb és nagyobb körei bizonyos határokig saját önkormányzattal bírtak. Ezért mindazok igen járatlanok a feudalismus lényegében s fejlődésének történetében, kik benne jogfosztásnál egyebet nem látnak s a modern phrasisok nádparipájáról gúnyt és megvetést negélyező szemmel néznek reá. XIV Lajos erős kézzel végrehajtott centralisatiója azon franczia merev centralisatio felé hajló törekedésből eredt, mely a francziákat a germán fajjal szemben jellemzi.

Sajnálnunk lehet, hogy XIV-dik Lajos ezen centralizáló hajlamának kielégítésénél kellő tekintettel nem volt a régi franczia nemesség legitim jo' gaira, melyeket egy pennavonással vélt a történet érczlapu könyvéből kitörölhetni; azt hitte, hogy Francziaország közjogát azon egy mondattal új formába öntheti: az állam én vagyok. Ezen jogsértése,

idő múlva a franczia királyi család ép azon tagján boszulta meg magát, ki azt legkevesebbé érdemelte. Besenval a maga memoires-jaiban félremagyarázhatlan módon értésünkre adja, bogy a franczia 1789-diki forradalom első szálait a franczia nemességnek azon pártja szőtte, mely XIV. és XV. Lajos központosító absolutisticus uralkodása alatt a régi nemesség szerepét hanyatlani látta s a számos jogsértés következtében végül türelméből kifogyott. De az 1789-diki forradalomnak van még egy másik jelentékeny oka, melyet e helyen nem mellőzhetünk hallgatással s ez XIV. Lajosnak a vallásszabadságot megtiltó rendelete. A vallásos érzés s azon a hit dolgaiban egymástól eltérő nézetek és vélemények, melyek a sectákban községekben s magukban az egyénekben benső feltételeikhez képest kifejlettek, szabad nyilatkozásukban meggátoltatván, a francziák igen nagy száma, nem csak a római catholica, hanem egyáltalában minden positiv természetű vallást kényszernek, az állam egyik «zsarnoki eszközének tekintette. A positiv vallástól elszakadt úgynevezett »szabad gondolkozók« azt állítva, hogy a hit dolgaiban postulatum a legteljesebb egyéni szabadság, ezen általok hirdetett szabadság reájuk nézve haszon nélkül volt, mert a vallás tulajdonképeni tartalmától elfordulva, a vallás részletezett meghatározását és a hitágazatok körül való tájékozást oly veszedelmes útnak tartva, mely a positiv valláshoz vezet: beérték a vallásszabadság phrazisával s azok, kik közülök legmagasabbra emel-

kedtek, csak határozatlan és gyorsan eloszló ködképekhez bírtak közelíteni, melyek épen határozatlan tartalmatlanságoknál fogva az értelmet nem nevelték, a szívet nem nemesítették, a hullámzó kedélyt le nem csillapították, a vigaszért sóvárgó lelket meg nem vigasztalták. Ezen, titokban a positiv vallás lényegétől elszakadt párt, azzal hitette el magát, hogy a társadalmi morálban rejlik a vallás. Ez egy újabb nagy tévedés, mert a vallás tartalma isten lévén, ezen tartalom felette különbözik az erkölcs tartalmától, mely a társadalmi határok közt az emberek egymásiránti viseletét s cselekedeteik összegét tartalmazza s határozza meg. Jól mondja Seydel a vallás lényegéről tartott előadásában: »az a kinek moral kell vallás nélkül, legyen eléggé őszinte s vallja be nyíltan a mit kíván, a kinek állam kell egyház és istennek országa nélkül szóljon nyíltan s ne zavarja össze az egymástól különböző fogalmakat.«

Egy további tévelyt látok azon mondatban: »teljes egyéni vallásszabadság« s tévednek azok, kik azt hiszik, hogy a protestantismus lényege ebben van, mert a protestantismus csak annyit mond: »mindenkinek teljes szabadságában áll, a kijelentett vallás canoni könyveit saját esze belátása szerint értelmezni.« Ne tulajdonítsunk az első nagy német és sveiczi reformátoroknak s a kezdet küszöbén álló protestantismusnak oly véleményeket, melyek nem voltak az övék. A protestantismus csak annyit mondott: »csak úgy válhatik a kijelentett vallás canoni könyveinek

olvasása valódi hasznunkra, ha gondolkozva olvasunk, ha saját eszünk értelmi tehetségéhez képest igyekszünk azok tartalmait megérteni. Az értelmetlen olvasás haszon nélküli, az értelmes olvasás egyedül képes hasznosan gyümölcsözni. A Protestantismus ezen tana semmit se mond a legteljesebb egyéni szabadságról a vallás dolgaiban, ellenkezőleg az ó és új szövetség könyveiben kötelező normatívumot ád, ezek megértését ajánlja s maga részéről sem tagadja meg a segítséget, mert a hitfeleketéhez tartozókat üdvös tanításaiban részesíti. A vallás tartalma az igazság, már pedig minden igazság az értelemre nézve kötelező erővel bir s nincs oly tudomány a világon, melynek tanítói megengedhessék, hogy a benne foglalt igazságokat kiki minden tárgyilagosság mellőzésével saját egyéni értelme szerint értelmezhesse s teljes joga legyen magá val elhitetni, hogy az a mit igaznak tart, az a valódi igazság. Bárminémű tudomány tanítói a gondos tanulmányaik folytán, vagy elődeik tanulmányai folytán igaznak talált ismeretet úgy fogják az egyedüli helyes tanmód szerint előadni, hogy tanítványaik egész figyelmét az ismeret tárgyaira vonják s ilyeténképen a tudományt az önmunkásság utján szereztetik meg velők. Így tettek a reformátorok is.

Az egyénnek nem az áll szabadságában, hogy az igazságokat saját nézete szerint értelmezhesse, hanem igenis megvan azon senki által tőle el nem rabolható szabadsága, az igazságokat helyesen megismerni; és ez nem is annyira szabadság, mint inkább

kötelesség. Így van ez az ismeretek minden köreiben, így van ez a vallás dolgaiban is. Kötelességünk a vallás dolgaiban azt józan eszünk segítségével igaznak elismerni, a mi nálunk nélkül is igaznak marad, csakhogy nekünk nem használhat, ha nem igyekszünk megérteni. Vagy talán épen a vallás köre azon ismeretkör, mely a kontárkodásra felhatalmaz, talán a vallás képezi a fogalmak azon megyéjét, melyben a járatlan a jártassal egyforma jogokkal bír, melyben akárkinek is szabad akármit mondani? ezt azt hiszem senki se fogja józan észszel állíthani, mert ilyen fogalomkör ember által nem is gondolható. Vagy talán a vallás puszta üres ráma, melynek ürességét kiki agyrémeivel kénye kedve szerint betöltheti? Üres rámának a vallást senki se tartja; tehát ha ismereteket, igazságokat tartalmaz, ezen igazságok oly természetűek, melyeket nem lehet különbözőkép értelmezni, melyeket helyesen csak egyformán értelmezhet a velők foglalkozó, ennélfogva a teljes egyéni szabadságot megkorlátozza a helyesen csak egyféleképen értelmezhető igazság, mert az igazságnak nincsen Janus arcza. Mind ebből folyik, hogy »a teljes egyéni vallásszabadság« phrasis helyébe egy a valóságnak megfelelőbb mondat helyezendő, mely körülbelül így fog hangzani: a keresztyén államban minden gondolkozó keresztyénnek nem annyira szabadsága, mint kötelessége a keresztyén vallás igazságait saját eszének segítségével az egyedül helyes módon megértenie és értelmeznie. Ezen mondat a pro-

testantismus mélységéből száll fel a keresztyén állam mindennapi követelményeinek felszínére, ez azon vallásszabadság, melyet XIV. Lajos megtiltott. E tilalom egyik felől fanatismust szült, másik felől nihilismust, mely titokban és nyíltan szűnni nem tudó háborúban volt a fanatismussal s mely távolról sem hasonlított azon irányhoz, melyet mai nap indifferente smusnak nevezünk. Ezen nihilistikus és a vele szoros atyafiságban levő határozatlan körvonalok közt mozgó irányok franczia zászlóvivői Locke angol bölcsész empiristicus nézeteire támaszkodtak, de túl mentek az általa elért határokon is és a skepsis éles kardjával neki vágtak minden fennállott hiedelemnek s meggyőződésnek s magok körül valódi pusztaságot hoztak létre. Voltaire, az encyclopaedisták, Julien Offroy De Lamettrie, II. Frigyes király udvari atheistája, zászlóvivői voltak az előbb leirt iránynak, mely a nihilismus felé haladván, okvetlenül oly forradalomra kellett hogy vezessen, mely a múlt idők egész nagy épületét kőhalommá, rommá kívánta dönteni. Minden forradalom több ok közreműködése folytán jön létre s azon a tömegeket izgató elégedetlenséget úgy kell képzelni, mint egy különböző forrásokból eredt s növekedését újabb meg újabb forrásokból vevő patakot, mely notion nő, de ki nem áradna, ha egy újabban megnyíló kutforrás az általános elégedetlenséget nem tetézné, s többnyire úgy látjuk, hogy ezen legújabban megnyílt kutforrás az előbbeniekkel koránt sem mérkőzhetik jelentőség dolgában, és mégis közvetlen hatásában

azokat külön-külön és együtt véve jóval felülmúlja. Ezt látjuk az első nagy franczia forradalom kitörésénél is. Minden ilyen nagymérvű forradalom a létezett állapotok ellen fordulva, theoreticus haszon nélkül nem szűkölködik, mert a valódi élet egymásra ható követelményei közt kifejlett viszonyos jót az általános jóval kívánja helyettesíteni, s azzal nem törődik, ha ezen elméletileg kétséget nem szenvedőleg legjobb azonnal valósítható-e vagy sem, mert hiszen a forradalom a létezőknek megbomlása lévén, a lehető legáltalánosabb elméletek proclamatiojára szorítkozik, s az iránt nem igyekszik magának számot adni, hogy ezen elméletek, hogy és miként alkalmazhatók. A forradalmak nem csak az elébbeni rósz és igazságtalan intézvényeket, hanem a viszonyosán jókat is megtámadják, hogy ezek helyébe az absolut jót helyezzék.

Az absolut jó magában véve ugyan elérhetlen, de az elérhető jobbnak foglalván magában tartalmát- theoretikus haszon nélkül nem szűkölködik. A fran, czia forradalom is nagy és szép igazságokat adott közre, csak hogy ezen igazságok Francziaországban * azonnal nem létesülhettek, mert a forradalmi légkörben az elhintett magokat nem a felhők elevenítő záporai öntözik, hanem tűzeső ömlik reájok, mely azonnali kikelésüknek még reményétől is megfoszt. Az amerikai forradalom Amerikában egy új életnek volt kezdete, a franczia ellenben a réginek elenyészése s azon elméleteknek hasznát, melyet fennhangon hi-

detett, nem maga Francziaország, hanem a külföld vette. A franczia forradalom a nemzeti individuumot alkalmatlanná tette bármi valódi haszon élvezetére, mert szervezetét legnemesebb és legkényesebb életszerveiben megtámadva, lassú sínlésre kárhoztatta s új életnedvek felvételére képtelenné tette.

Mik voltak a franczia első nagy forradalomnak theoretikus hasznai? Én legkülönösebben három nagy hasznát látom, melyek következők u. m.: 1. a vallásszabadság; 2. a társadalom különböző osztályai közt mereven fennállott válaszfalak lebomlása, miáltal az osztályok valódi érdeke semmit se vesztett és nagyon sokat nyert, — továbbá azon osztálykiváltságok megszüntetése, melyek nem folynak szükségképen az osztályok lényegéből s az ezzel kapcsolatban levő jogáltalánosítás, melynek méltányos és igazságos keresztülvitelénél a társadalom azon része, mely eddigelé terheket viselt, de azokkal helyes arányban levő polgári jogokban nem részesülhetett, a terhekkel arányos polgári jogok igazságos élvezetét megnyerte;

3. a nagyobb mérvű képviselet megállapításában foglalt józan haladás egy a társadalom előtt régtől fogva lebegett eszmény felé. Nem szeretném, ha félreértetném. Az első haszon nem kíván további magyarázatot mert a megelőzőkben kellően kifejtettem, hogy mily' határok közt van a józan vallásszabadság, — az előbbeniekből megláttuk, hogy az távolról sem a legteljesebb egyéni szabadság, sőt még azt is megjegyeztem, hogy ezen fogalom meghatározásánál czélsze-

rűbbnek látszik, ha a szabadság szava helyébe a kötelességét tesszük. Következik a második haszonnak megmagyarázása. A franczia forradalom a franczia nép egyenlőségi eszményképétől vezéreltetve a társadalom különböző osztályait egygyé igyekezett olvasztani s a teljes egyenlőség utópiáját hirdeté ki. Ezen utopia teljesen lehetetlen dolgot foglal magába, mert már a cosmicus világrendszerben különféleséget látunk s hogy ez a természetben így van, nem kell messze mennünk, mert elég egy fára tekintenünk, mely egyes leveleinek soha nem egészen egyenlő alakjaiban azon nagy igazságról tesz fényes tanúságot, hogy a természet nem a merev egyenlőség, hanem a különféleség felé törekedik. Természetes egyenlőség az emberi társadalomban csak úgy lehetne, ha az emberek mind egyenlőek volnának. A társadalom zsarnoki módon valódi egyenlőséget nem, de annak színét tudná megteremteni, de ekkor vége volna minden szabadságnak s vele együtt a józan szabadságnak is, mert a legkitűnőbb egyének magas törekedéseinek megakadályozására állami rendeletből a középszer vonna áthághatlan határt. Az egyenlőség a társadalomban létre nem jöhetvén, igen természetesen hasonló elemeket magokba foglaló osztályok jönnek létre, melyek ha feladataiknak s az előttük a magas - ban lebegő eszményeknek megfelelnek, különbség nélkül, egyformán tiszteletet gerjesztenek magok iránt. Szükséges, hogy minden államban legyen egy osztály, mely az ismeretek világába igyekezzék mind

mélyebben behatolni, s hogy ezen osztály az ismeretek fájáról békében szedhesse le a megért gyümölcsöket, oly osztályra is szükség van, mely a békét, ha kell, fegyverrel kezében tudja megvédeni. Én a franczia forradalom egyenlőségi utópiájában egy olyan buzakalászt látok, melyben az egészséges buzaszem üszőkkel vegyesen található. Ezen egyenlőségi tannak van egy egészséges magva s e mag rejti magában a valóságos democratia csiráját, — ez az osztályok közti merev válaszfalak eltűnése, mely minden tehetségnek és képességnek utat nyit mindenfelé. E merev válaszfal lebomolván, az osztályok azért sértetlenül megállnak, mert csak az bomlott meg a mi erőszakos volt s ami nemhogy az osztályoknak hasznára, védelmére szolgált volna, ellenkezőleg kárára volt.

Az előre haladt idő folytán nagy igazságtalansággá lett a régi osztályoknak elszigetelt volta s mindazon előjogai és kiváltságai, melyek nem folytak lényegéből, melyekre csupán csak kegy gyanánt tarthatott számot, mert ezen kiváltságoktól meg kell különböztetnünk azon kiváltságokat, melyek lényegéből természetszerűleg folynak s melyeket a jelenlegi modern korszellem amazokkal összezavar s egyformán üldöz. Az egyenlőségi tan csillámló gyűrűjében a töredékeny üveg gyöngyök közt az értékes keleti gyöngy: az osztályok elszigetelt voltának s az őket természet szerint nem illető, de különös kegy gyanánt reájuk ruházott kiváltságok megszűnése, mely-

nek folytán a terhek és polgári jogok helyes arányba irányulhattak.

Azon utopicus, de lehetetlen l e g j o b b ezen lehető j o b b a t foglalta magában: ebben látom a három legnagyobb theoreticus haszon másodikát.

A régi osztályok kiváltságaik folytán olyan téren mozogtak, mely nem volt saját terük; az ilyen mellékes foglalkozás jogos érvényességének ellent mond, nem is említve egyebet, a munkafelosztás elve is. De térjünk át a harmadik elméleti haszonhoz, melyet a nagyobbmérvű képviseletben látok. A franczia forradalom ezen nagy elvet oly utopicus, túlzó alakba öntötte, mely lehetetlent kívánt.

A nagyobbmérvű képviselet utján létrejött országgyűlés az ország különböző érdekeit jobban képviselheti, mint egy oly országgyűlés, melynek tagjai nem az egész népből, hanem az osztályokból vannak választva. A választóság és választhatóság kiterjeszthetése a közműveltségnek s a vele együtt járó erkölcsi értéknek különböző népeknél különböző mértékétől függ s a »suffrage universel« Negri olasz tudós helyes megjegyzése szerint a hátrahanyatlásnak és bar* barismüsnak kovácsolna hatalmas fegyvert kezébe. Ennélfogva a józan nagyobb mérvű képviselet csak bizonyos qualificatio alapján gondolható. Ezen nagyobb mérvű képviselet az ország minden valódi érdeke, tehát egyes osztályainak egymással nem ellenkező, de egymástól különböző valódi érdekei felett kell hogy őrködjék.

Továbbá szükséges, hogy a képviselőház jogainak és kötelességeinek köréből ki ne lépjen, s a többi nagy államtest jogkörébe hiú foglalásokat ne igyekezzék tenni, mert ez által az állam egyensúlya megzavartatnék. A franczia forradalmi népképviselet minden őt nem illető jogkörke bele avatkozván, ellenséges támadásaitól se a vallást, se a lelkiismeretet, se a családi életnek még a barbár népek előtt is szent tűzhelyét meg nem kímélte, — az utopicus legjobb elvére támaszkodva, arra hivatkozva oly gyűlölt emlékű kegyetlenségeket követett el, melyeknek hasonlóját hiában keressük a történet legfeketébb lapjain. Itt látjuk, hová ragadhat az utópiák utáni kapaszkodás; — azonban sietünk megjegyezni, hogy ez elérhetlen s közvetlenül veszélybe sülyesztő utopia a jobbat magába foglalván, elméleti hasznot hajtott. Eléggé kiemeltem, hogy az általam megjelelt theoreticus hasznok nem voltak maguk a franczia forradalmi elméletek, hanem azokban mustár-magvak gyanánt benne rejlettek és az idétlen túlzások s az általános elvek azonnal való teljes alkalmazása s minden belőlük kivont következések csak annyiban használtak, hogy az ijesztő példák számát újakkal szaporították.

A júliusi franczia forradalom kezébe ragadván azon zászlót, melyen az első nagy forradalom jobban értelmezett kívánságai s helyesebben körülírt elvei voltak bejegyezve, az általam megemlített elméleti hasznokat a közértelem emlékébe felidézte, s a józan

szabadság hamu alatt pislogó szikráját hatalmas tűzzé gyújtotta.

A haladás azon neme, melyet a forradalmakban látunk, rohamos és mértéket nem tud tartani, ezért könnyen sodor oly örvénybe, melyből nehéz a kibontakozás, ámde villámgyorsasággal közöl, nagy habár határozatlan elveket és tanokat s oly dolgokat világosit meg a népek öntudatában, melyek hosszú időn át homályban voltak.

Ezen elvek és tanok a nagyobb szám értelmébe oly határozatlan formában hatolnak be, hogy az egyéni magyarázatnak tágas köre marad s még ha meglennének is a legkedvezőbb feltételek, még se volnának ezekből azonnal kivonhatok a valódi elméleti hasznok.

Az, a mi igazán jó ezen tanokban, a gondolkozók előtt hamar feltárul s míg a tömeg csak a megrázkódást s a szenvedélyek vad dühét érzi s a tano - kát, míg fel nem világosítják, voltaképen meg nem értheti s magyarázó leltár nélkül veszi birtokába: addig a gondolkodó rész mélyükbe igyekezik hatolni, azt a mi valóban termékenyítő ki igyekszik belőlük deríteni s mert látja az utópiákban megcsillámló keleti gyöngyöt, ideig óráig még a túlzásokkal is ki tud békülni s azoknak is tud örvendeni, mert tudja, hogy a buzgalom s az eszmékért hevülni tudás könnyen ragadhat túlzásokba.

Így örvendett gróf Gyulay Lajos is a júliusi

forradalomnak s 1830. november 14-ikén következő szavakat jegyzett be naplójába: »Pozsonból azon óhajtással érkeztem haza: bárha a magyarok istene bennünket el ne hagyna, népeinket megvilágítaná és a napot közel hozná, melyben a magyar tökéletes szabadságát majdan elnyeri.

A diaeta még foly és jövő tavaszszal talán nálunk is lesz Erdélyben, arra már most készülök és minden igyekezetem oda megyen, hogy magam is utolsó tagja ne legyek egy oly testnek, melynek mindent el kell követnie, hogy a sir felé hanyatló hazánkat onnan egyetértő akarattal visszarántsa. Valóban szomorú dolog egy minden szép és nagy tulajdonsággal felruházott nemzetet ily sinlő állapotban látni. Minden igaz magyar egyetért azon óhajtásban, hogy a két magyar haza egyesüljön. Erdély a fejedelmek alatt hozott, az elválás óta megállított törvényeivel ép úgy élhetne az egyesülés után is, mint most. Sokan tagadják ezt s ez egyetlen ok, melyet az erdélyiek felhoznak ellene, de ha jól megfonto ják a kérdést, ezen egy ok ellen mennyi nyomós okot hozhatnak fel!

A kevés számból álló magyar mennyit nyerne: ha egybe olvadna; — kik most idegenek egymáshoz s két nemzetet formálnak, együtt kettős erővel siethetnének nemzetiségük megerősítése s kitűzött legszentebb czéljaik felé. A kor lelke, a felvilágosodás fáklyáit lobogtatja, melegesznek tüzénél hazámfiai és látom, közelébb az idő, mint reményleni is mertük

volna, melyben számadásra fogjuk vonhatni azokat, kik szent jussainkkal viszszaéltek. Mely szép példái a felvilágosodásnak a júliusi párisi és a bruxellesi augustusban kitört revolutio!

A kormány mind a kettőt könnyen megakadályozhatta volna, főként a bruxellesit, hol csupán csak a ministerium és legkülönösebben Van Maanen okozott minden bajt.

Van Maanen az igazság kiszolgáltatásának ministere volt. »Lundi feu d'artifice, mardi illumination, mercredi revolution«', e néhány szó volt kiragasztva Bruxelles falain, és nevem napján, az előre kihirdetett napon ki is ütött a revolutio. A »portiéi néma« nevű opera előadása után, a theatrumi tömeg csendes eloszlása helyett csoportozás s revolutio lett. »Vous aimez le fromage de Hollande, mes enfans: eh bien il faut le manger! ezt kiáltották a theatrum után.

Egy társaságban, hol egy belgát kivéve mind hollandusok voltak, a kitálalt borjú főt egy hollandus felemelve így szólott: ki parancsol belga főt? erre a belga a borjú főt magának kérte s kivevén velőjét, a belgák nem kis bámulatára így kiáltott fel már mostan, ki parancsol hollandus főt.

A király hatalma és ereje országának erejéből áll, már pedig az ország ereje nem egyéb, mint summája az individuális erőknek, tehát szabad kereskekedést és fegyvert minden magyarnak, s Magyaror-

ság is azon a polczon lesz, melyen magára vonhatja egész Európa tekintetét.«

Gróf Gyulay Lajos az 1831-dik év folytán irt naplójában több megyegyűlésről emlékezik s egyne-. hány megyegyűlési beszédjét naplójába is beigtatta A tordai marchalis szék lefolyásának jellemzésére egy pár akkor készült s Tordamegyében igen elterjedt jellemző verset hoz emlékezetbe, lássunk ezekbő} legalább kettőt; — iktári gróf Bethlen Domokosnál Tordában ezt verselték:

»Az arany sarkantyus vitéz
mindenre, csak rendre nem néz.«

Báró Kemény Ignáczról így szól a vers:

»A vén tory Kemény Ignácz,
Ebben régit dicsérni látsz.«

Egy hunyadmegyei népesebb tiszti gyűlésen erélyesen tiltakozott Gyulay Lajos a főispán azon törvényt sértő eljárása ellen, tiszti gyűlés elé hozni azon tárgyakat, melyek közgyűlés elé valók.

Az 1831-ben július 6-dikán tartott közgyűlés Gyulay Lajost s vele együtt minden igaz hazafit mélyen elkeserített 8 felingerelt az akkori főispán Nopcsa László erőszakoskodásai ellen. »Azon gyűlésen akadt olyan atyánkfia, ki azt merészelte mondani¡ hogy nem kell diaeta.« Nopcsa hatalmas pártját még hatalmasabbá tették azon egyházi nemesek, kik magyarul sem tudtak s könnyen vezettettek félre. Ezen

említett gyűlés után Gyulay Lajos némi szórakozást keresve egy nehány barátjával Mehadiába s onnan Orsovába ment s ezen kis szegletéből a világnak három nagy császárság széleit szemlélhette s különböző népek, különböző szokásait tanulmányozhatta.

Ez idő tájban egész Erdélyben mindenütt a lengyel forradalom áldozatai számára gyűjtések történtek s gróf Gyulay Lajos naplójában büszkén említi 9 éves unoka húga Wass Gizella grófnő, azon szép tettét, hogy a gyűjtésekről hallván, magától minden felszólítás nélkül mindenét, a mije csak volt, gyűrűit, kevés készpénzét, még bubáit is a szegény lengye íoglyok számára odaadta.*)

Azon esztendő julius hónapjának végén országszerte vészes s a családi nyugalmat megzavaró hírek keringettek az országban beharapódzott choleráról. Julius 30-kán Déván az emberek széltében beszélgették egymásnak, hogy Rápolton tiz ember halt volna meg benne. Augustus 4-ikén 1831-ben Keserű szolgabíró kiszállt Maros-Némethibe és minden hidast és csolnakot lepecsételt, csak a solymosi révet hagyta szabadon, mely báró Bánffyné réve volt.

Augustus 10-ikén már Némethiben is kiütött a

*) Wass Gizella grófnő atyja a kitűnő jó hazafi czegei gróf Wass György s anyja az általánosan tisztelt s mai nap is az erdélyi családokban a valódi honleányok tündöklő példánya gyanánt említtetni szokott gróf Gyulay Franciska volt

cholera, egymásután három ember halt meg benne — augustus 14-ikén meghalt a bíró is, kit az akkori szokás szerint, mint cholerás halottat pap nem kísért a temetőbe. Gróf Bethlen Imre volt kinevezve, mint főcholerabiztos, ki igen tevékeny, hanem egyjárást szeles s nem eléggé megfontolt ember volt. 1831-ben September 15-ikén Gyulay nehány szót szentelt naplójában elfeledhetetlen barátja, Kazinczy Ferencz emlékének, kit egy hosszú, szenvedésekkel teljes pálya végén a még mindig dühöngő cholera ragadt ki az .élők közül. »Nyugodjanak porai s lelkének adjon isten szenvedéssel teljes földi élete után üdvöt a túl világban s itt e földön bőséges részt az emberi dicsőségből hátramaradt hazafiai emlékében!«

Azon veszteség, mely Kazinczy halálában oly sujtóan érte a magyart, mai nap sincs kipótolva, mert az ő lelkének remek tulajdonságai s működéseinek különböző hatásai egy oly dicső harmóniát hoztak létre benne, melyet azóta, hogy meghalt, hiában keresnénk nagy Magyarországban.

Egyes tulajdonait örökölték egyesek, hatottak azon irányok egyikében vagy másikában, melyeket Kazinczynál egyesítve látánk, — voltak, kik sok oldalúlag kívántak hatni s hatottak is, de senki sem volt, ki nála több oldalúlag hatott volna, s kinek működései annyi hasznot és fényt hintettek volna hazánkra, mennyit az övéi, kiről joggal mondhatjuk: múlta et multum peregit. Titani munkákat végzett egy maga, Theseus munkáit végezte, a fáradságban a

görög mondakör Heraklesét is felülmúlta, mert nagyobb munka a közöny, részvétlenség, szenvedély, előítéletek ellen harczolni, mint az inak erejét megfeszítve kősziklákat helyükből megmozdítani s Kazinczy ennyi munka, ennyi fáradság közepette az olymposi istenek nyugalmával bírt, a pálmaágat nem kívánta kezébe vehetni, elég volt neki azt tudni, hogy e jutalmat előbb vagy később elnyerendi; tudott várni, mert tudott hinni. Theseus, midőn felemelte a kősziklát, tudta, hogy jutalmul kardot fog alatta találni.

Nem így Kazinczy, — ő a mit tett, közvetlen jutalom reménye nélkül tette, tudta, hogy azon fák alatt meg nem fog pihenhetni, melyeket maga ültetett; tudta, hogy árnyékukban nem fog hüs menedéket találni a déli nap forró sugárai elől, ámde mégis működött nappali és éjjeli kézzel, virrasztott éjjeli mécsnél, s a reggeli nap már a szokott munkánál találta· Érdemeinek azon elismerői,kik ezüst serleggel akarták meglepni, későn jöttek s a serleget elkésve hozták, mert már Kazinczyt halálos ágyában találták.

Igaz ugyan, hogy Kazinczy kora nagyon különbözik a mostanitól, a mi azon időben erény, dicsőség és büszkeség volt, azt most a legtöbb ember a múlt időről reánk maradt előítéletnek s középkori obscurantismusnak tartja; ámde nagyon nehéz a fényt és világosságot sötétre festeni, a fény kisugárzik s a világosság elkergeti a sötétet. A múlt tized elején Kazinczy neve és emléke minden magyar hazafi szi-

vében újból felébredt s eget kért lerázván magáról a feledés mohát A dicső emlék feltámasztva halottaiból, mi közöttünk csak rövid ideig élt. Ámde, vigasztalódjál dísze irodalmunknak! nem lehet, hogy neved szívünkből elenyészszék, — eljön azon idő, midőn az egész magyar nemzet, mint jóltevőjét fog tisztelni. Most a párttusák, az anyagi érdekek, a szenvedélyek korát éljük. A jelen nemzetség el van telve magával s szánakozva és kegyelet nélkül pillant vissza a múltra. Ez nem a te időd. Eljön a méltányosság országa s megállandósitja a te neved dicső emlékét mi közöttünk.

1832-ben április 10-dikén következőket igtatott Gyulay Lajos naplójába: »azt írják nekem Kolozsvárról, Kolozs-vármegyében nevezetes közgyűlés volt, melyben főképen Bethlen János tett ki magáért. A rendek magokat azon esetre a gubemiumtól függetleneknek nyilatkoztatták, ha az hat hónap alatt nekiök országgyűlést nem eszközöl. Az én dolgom is előfordult, mely abból áll: a zarándmegyei főispánságra a guberniumnál én kaptam a legtöbb votumot, de a cancellária engem egészen kihagyott a listából és egy mást csípett belé, kinek a guberniumnál még egy votuma se volt, — ez egy országos gravamen mert a cancellariának, mint agentiának nincs egyéb kötelessége, mint a gubernium által hozott határozatokat megerősítés végett ő felsége elé terjeszteni. — Gróf Kuun Zsigmond meghalt, kinek a haza dolgaiban sok érdeme és ismerete volt. Diaetalis ember a

maga idejében, hivatalt nem nyert. Emléke becsben fog azok előtt maradni, kik közelebbről ismerték. A szászvárosi collegiumnak hagyta szerzeményének nagyobb részét. Nyugodjanak porai a szegény jó öregnek.«

Június 6-dikán az udvarhelyi marchalis széken Gyulay Lajos báró Kemény Pál elnapolt indítványát következő felszólalásával támogatta: »Midőn tegnap az országgyűlése foganatosabb kieszközlése végett atyánkfia báró Kemény Pál úr által nemzeti gyűlés tartása javaltatott, a tekintetes rendek azt, mint valóban fontos s hosszabb megfontolást kívánó tárgyat elnapolni határozták. Nem kétlem tekintetes rendek! hogy tegnapi eloszlások óta mostanig, ezen valósággal törvényeken alapult hazafiúi javallásnak igazságát el nem ismerték volna. Valamint az emberi testben a szívből terjed az élet és erő, úgy válóban ezen anyaszéket is úgy tekinthetjük, mint a nemes székely nemzet szívét, nekünk kell példával elől mennünk, nekünk a hazafiságban elől járnunk, — kérem azért a tekintetes rendeket, méltó tassanak atyánkfia báró Kemény Pál úr ajánlatát e-fogadni.

Egyetértés, hazafiul kölcsönös bizalom nélkül,, de főképen minden mellékes tekinteteken teljül emelkedő nemzeti lélek nélkül, semmi jót és üdvöst kivívnunk nem lehet. Hála Istennek mind a két magyar hazában felébredt a hazafiság; — meg vagyok győződve, hogy a tekintetes rendek is elpróbál-

ván már az eddigelé szokott, de sikeretlen lépéseket a diaetára nézve, hathatósabb és szokatlan ugyan, de azért nem kevésbé törvényes módokhoz fognak nyúlni^ melyek által annak kieszközlését remélhetjük. Neme s Alsó-Fehérvármegye megtörte ebben a jeget és mint pecséttartó vármegye felszólította személyesen megjelent követek által a többi megyéket, hogy az Appr „ 3. R. 1-sö szakasza nyomán azon eltemetett jussát a magyar nemzetnek felelevenítsék, mely báró Kemény Pál indítványának sürgős elfogadásra méltó tárgyát képezi. Doboka vármegye ezen javaslatot minden ellenmondás nélkül elfogadta azon megyegyűlésben? melyben én is megjelentem, mint nemes Alsó-Fehérmegye egyik követje. Ezen dolog már többé nem egynéhány ember gondolatja, hanem nemzeti ügy gye vált. Miért ne tegyük meg mi is ezen anyaszékből .hasonló lélektől ösztönözve a kívánt lépéseket jelenlegi nagy ezélunk elérésére? Úgy gondolom, int a kötelesség.

Huszonegy esztendeje, hogy diaetánk nem volt a közdolgokkal való nem gondolásunk lágyságunk és elpuhulásunk miatt. Ha fel nem ébredünk és szívünkre nem veszszük az édes haza dolgát, nem lesz még annyi esztendőre szükség és Austriának utolsó provinciájává változunk. Nyitva látom sírját szegény hazánknak, melyből még most visszaránthatjuk. Első kötelességünk a hazához köt, azért az eleibe semmit nem tehetünk. Ha bár pereinket talán el is veszítjük, hivatalt nem nyerünk, mind ez

meg ne ingasson legszentebb kötelességeink útján stb.«

Udvarhelyszékben ez idő tájt nem volt meg azon erély és buzgalom, mely a törvényhatóságot a későbbi időkben jellemezte. Gróf Gyulay beszédét ugyan megéljenezték, de ő maga kielégítetlen távozott a szék gyűléséből. Gyulay Lajos megjegyzi, hogy Udvarhelyszéknek már nincsen veres posztó az asztalán, mint régen volt.

A dobokai marchalis széken Wesselényi Ferencz mondá, hogy a bécsi kormánynak nincsen rósz gyomra, mire Bethlen Elek azt kérdezte tőle: öcsém uram mikor lett udvari orvos? Julius 28-dikán nagy örömet csinált a kolozsvári szabadelvűeknek gr. Bethlen János, a kolozsvármegyei főispánságot visszautasítván. — Gróf Gyulay Lajos augustus 10-én irt naplójában elismerőleg szól Szentpéterinek a czéhrendszerről irt munkájáról, mely a Tud. Gyűjteményben jelent meg s annak a szükségét igyekszik megmutatni, hogy a czéhrendszer ment 31 előbb reformáltassék. Szentpéteri, ki maga is iparos és művész volt, (előbb rézbe metszett, később ezüstből dolgozott), határozottan roszalja azok irányát, kik a czéhrendszert meg akarják szüntetni; ő azok ellenében czélszerű reformot óhajtott. Ámde győzött a külföld intézményeit szolgailag utánzó iránylat s a szerény magyar művész szava viszhang és haszon nélkül hangzott el.

Minden újabb intézménynél a törvényhozásnak tisztában kell lenni a jogok és kötelességek ezen intézménynek elvi hatalma alá majdan tartozó egész köre iránt, mert ha ma meg szoríthatjuk is az új intézményt bizonyos esetekre, a benne rejlő elvből holnap már további következések folyhatnak, melyek előzményekből folyó logikai következmények gyanánt feltartóztathatlanul magokkal ragadnak. Nem bölcs az, ki a mai napnál tovább nem lát, — magát s másokat ámít, ki azt hiszi, hogy a törvény értelmét egyes esetekre szoríthatja. A ki a lejtőn követ gördit le, azt ott a hol akarná, nem állíthatja meg. A teljesen szabad ipar mindenkit feljogosít azon keresetre, melyet magára nézve legczélszerűbbnek tart s ha ez elv törvénynyé vált, a társadalom nincsen megvédve a legotrombább tudatlanság veszélybe döntő ballépéseitől,— egészségünket kontár orvosok tehetik tönkre; vagyonunktól tudatlan ügyvédek foszthatnak meg, s addig, míg a szabad verseny folytán a jó és rósz közt különbséget tehetnénk, lépten nyomon nehezen kipótolható, sőt kipótolhatlan károkat is vallhatunk.

Az 1832-dik esztendő őszén Gyulay egy kis utat tett Háromszékben, melynek emlékét megőrzik naplói. Visszajövet Brassóból Oláhország széléig ment a törcsvári után s a rozsnyói várt is meglátogatta, melynek kútjába égő cseppüt bocsátottak le, mely a rettenetes mélységet megvilágította. A királykő alatt Zernesd terül el, hol Tököli vitézségének utolsó próbáját adta s Teleki Mihály, Tökölinek engesztelhetlen el-

lensége elesett. Ez az út Oláhország határához közelébb van mint az, mely a temesi passuson át vezet ki, mindazonáltal a temesi a törcsvárinál élénkebb a inkább felkeresett passus. A törcsvári toronyból a kilátás nagyszerű, balra látszik a bucsezdi nagy hegy, melyet a környék lakói helytelenül Erdély legnagyobb begyének tartottak. Ezen év nov. 7-dikén Gryulay Lajos megtartotta a vajda-hunyadi ev. ref. tractus gyűlésén curatori introductioját s ez alkalommal egy jelentékeny beszédet mondott, melyet egész terjedelmében ide jegyzek: »Köszönettel fogadom a mlgs főconsÍ8toriumtól ezen ns. Zaránddal egyesült V.-Hunyadi evang. ref. tractusban egyik inspector főcuratornak lett kineveztetésemet és örömmel teljesítem kötelességem, midőn elsőben van szerencsém ezen szent gyülekezet partialis tanácskozásában részt venni.

Lehet-e annál szebb tanácskozás, mint a hol a vallás dolga forog fenn, mely az élet terhesebb körülményeiben vigasztalást, megnyugvást ád, s egy jobb reményt nyújt? Elmélkedésünknek ennél méltóbb tárgya nincsen. A reformatio jóltevő sugarai egy néhány évtized híján négy század óta világosítják meg földtekénket; e reformatio sok véres harczok, sok nyomorgatások és máig is való üldözések után, mint egy rendithetlen oszlop fennáll és egyszerű, senkit nem bántó, tiszta tudományával a velünk egy felekezeten levőket erőssé teszi a hitben. A tudadlanság és vakság egy felől, másfelől a tanultabb, de a tudat-

lanságból magoknak hasznot csináló ámítok serege volt a culturának mindeddig legnagyobb akadálya, azok, kik az emberiséget a tudatlanságban elaltatni kívánták, s mert az ilyenek száma még máig légió, reformatióra mindég volt, van és lesz szükség. Mikor jön el az az áldott idő, melyben az emberi nem tisztán fog gondolkodni s a tisztán gondolkodók és tanultak nem fogják a vakságot terjeszteni saját meggyőződésük ellen? Egy felvilágosodott századnak, milyennek a miénk tartatik, gyalázatjára válik azon nem rég közrebocsátott encychcai levél, mely új utat nyitott a vakságnak s minden tiszta gondolkodású embert megrázkódtatott. A hol ilyen pastoralék nyomtatásban megjelenhetnek, ott nem állíthatja senki, hogy nincs szabad sajtó, — csakhogy fájdalom, mi nálunk még úgy áll a dolog, hogy a vélemény-szabadság csupán csak az egyik oldalon van megengedve, míg a másikon tiltva van. Különben úgy vagyok meggyőződve, hogy az említettem pastorale magát a kath. derűst is megdöbbentette.

A papok nem azért szenteltetnek fel, hogy ámítsanak, hanem, hogy tanítsanak. A papoknak nem szabad a míveltség alantibb fokán állani híveiknél, sőt kívánatos, hogy egy felsőbb fokán álljanak s azt látjuk, hogy ez így is volt keresztyén aeránk legrégibb századai óta. A dolog így állván, mi szebb kötelessége lehet a papoknak, mint a tanítás! Ezért új hivatalomat is azon kezdem, hogy a tisztelt partialis szent szék tagjait egyenként s általában arra kérjem,

legyenek egyes akarattal, tántoríthatlan feltétellel terjesztői a szent vallásnak, a tudományoknak és a jó erkölcsöknek s igyekezzenek az erkölcsi jótól soha nem távozni és távoztatni, sőt inkább közeledjenek és híveiket is közelítsék a tökélyhez és az Isten igaz ismeretéhez.

A falusi papnak feles alkalma van a felvilágosodás terjesztésére és itt a mi tractusunkban vannak oly községek, melyek már nem is értik a magyar praedicatiót, mert az oláh nyelv vált nálok anyaivá; ennek ha nem is a tiszteletes urak közvetlenül, de hivatalos elődeik s a tehetősebb földbirtokosok közül többen voltak okai. A tiszteletes uraknak egyik legszebb kötelességük ezen elolához hosodott községeknek újra érthetővé tenni az édes hazai nyelvet, melyért a haza szíves köszönetét fogják venni. Mily nagy érdemet szerezhetnek magoknak a falusi papok, ha községeinkben a magyar nyelvet újra a közélet nyelvévé teszik, hogy a papi székből kiinduló tanításokat híveik erkölcsi kimívelésére fordíthassák; ilyeténképen a szószékből hangzó tanítás az élet szava leend, nem marad puszta szó. Még nagyobb érdemek lenne a tiszteletes uraknak, ha még ennél is tovább terjeszkednének és igyekeznének nem csak a magok vallásán levőket, de egyátaljában a faluikban lakozó tudatlan és babonás szegény népet jó erkölcsre, a nagy, szép természet ismeretére, a hazai nyelvre, a babonák nem hívésére, főkép pedig sorsukkal való megelégedésre és az Isten végzeteiben való megnyugvásra

tanítani és oktatni. Az olyan ember, ki csőlátásokon, áruláson, nyomoron és szenvedésen úgy megyen keresztül, hogy nem veszíti el hitét a virtusban, szabadságban és igazságban, az csalhatatlan bizonyságára szolgál annak, hogy van Isten: arra pedig, hogy enynyire fel emelkedjék a letiport nép, leghathatósabb eszközök a helybeli tiszteletes urak lehetnek, mert az értelmet és szívet leghathatósabban a vallási oktatás formálja ki. — Jól tudom és fájdalommal tapasztalom, hogy hitfelekezetünknek csekély anyagi tehetsége s korlátok közé szorított cselekvő köre és hogy csupán csak országos határozásnál fogva fogunk ebben foganatosabb lépéseket tehetni, a mikor végre megnyerjük, kogy hitfelekezetünk is részesedhessék a más felekezetek gazdagságaiból. Addig, míg e régi reményünk teljesülhet, míg az egyházi reform hazánkban keresztül mehet, minden igyekezetünket arra kell fordítanunk, hogy világot nyissunk a sötétségnek, mert csak is a felvilágosodástól várhatjuk méltányos kívánságaink teljesülését. Sok régi fundationk van, melyek a vallás és nevelés érdekében tétettek, s a melyekről szóló okiratokban a római kath. egyház nincsen megemlítve, ezekből méltányos volna, hogy mi is részesedjünk s a legnagyobb igazsággal remélhetjük az orvoslást és azon szép kilátásnak elérését, hogy minden vallásfelekezetek egymás iránt testvéri szeretettel s indulattal viseltetvén, hasonlatosak legyenek az egy pásztor egy nyájához. — Minekelőtte beszédemet befejezném, teljes bizoda-

lommal vagyok, hogy tisztelt curator társaim és a tiszteletes urak jó igyekezetemben velem kezet fognak és bölcs tanácsaikban engem részesíteni fognak. Kötelességemnek megfelelni, szeretetöket és szívességüket megnyerni, legfőbb iparkodásom leszen. Végtére még arra is kívánom a tiszteletes partialis szent széket figyelmessé tenni, hogy a mlgos fő Consistorium decretumában egy igen érdemes curatorunkról nincsen említés téve; — gondolom igen jó volna, sőt kötelességünk, hogy ezen gyűlésünkből a mltgs fő Consistoriumot megkérjük, hogy méltóságos Várady Ignácz k. tanácsos urat is méltóztassanak egyik inspector főcuratornak kinevezni. Így tractusunkat három circulusra oszthatnék s a három fő curator egymástól függetlenül egy érzéstől áthatva, egyik a másiktól nem akadályozva, mindegyikünk kötelességét czélirányosan teljesíthetné.« Ezen szép beszéd szellemének Gyulay Lajos teljesen megfelelt; a mit mondott, nem volt phrasis, hanem meggyőződés s a szép és erős meggyőződés szép és életteljes cselekedeteket szokott létre hozni. Különben is azon korszak még nem volt a phrasisok korszaka s az erdélyi aristocratia legnagyobb része azon hivatalokat, melyekkel a közbizalom felruházta, nem tekintette kötelességek nélkül való méltóságnak, puszta czimnek értelem nélkül.

Az 1832-dik év végén gróf Gyulay Kolozsvárra ment s ott maradását az érdekes marchalisoktól s politikai eseményektől tette függővé. Olvasmányai ez

dőtájt leginkább a politikai tudományokba vágtak be 8 naplójában is gyakran foglalkozik politikai elméletekkel.

A középpárt alakulását az úgy nevezett juste milieu-t Gyulay kivihetetlennek tartja. A földmérő meghatározhatja a közép útat, de a politika nem mértudomány, ezért igen nehéz s lehetetlennek látszik az ellenkező nézetek közt egy azok mindegyikétől egyenlő távolságban levő közép útat megjelelni 8 kizászlózni. Lafayette a mérsékelt pártról azt mondja, hogy iuriával akar a közép úton járni, pedig dühöngés és mérséklet kizárják egymást Gyulay azt mondja, hogy: »nincs miserabilisabb ember, mint a ki minden félnek eleget kiván tenni és egyikhez se tartozik, más felől okosabb akar lenni mindegyik félnél, pedig valósággal nem az, — mert okos csak az, aki tud, a ki pedig nem tudja, hogy merre hajoljon, az gondolatom szerint igen keveset tudhat.« — A kolozsvári marchaliskor a régóta várt s kívánt diaeta a jó hazafiaktól újból megemlittetett, mert a megyék az ország bajainak orvoslását csupán csak az országgyűléstől várták. Gyulay a követi informatio forró kivánatainak megfelelő előrajzát e marchalis idejéből való naplójába jegyezte s különösen hangsúlyozza benne a teljes sajtószabadságot, mert nem elég, hogy a diaetale s marchale protocollumok, ha a rendek kívánják, nyomtatásban megjelenhessenek, mint p. o. 1791-ben több vármegye protocollumai kinyomattak, — hanem az egyéni, felekezeti s testületi

gondolatszabadság szintén visszautasíthatlan postulatúrna nemcsak a nemzet haladásának, de még fennálhatásánakis. A ceü sor pennája jégesőhöz hasonlít,mely csak pusztíthat, de nem javíthat. A teljes sajtószabadságból eredhető veszélyeknek bölcs sajtótörvények vehetik elejét, melyek a Fejedelem személyének, a haza alkotmányának s a bevett vallásfelekezeteknek valódi érdekeit minden támadó ellen megoltalmazhassák. A szabad gondolatot megtiltani ép annyira lehetetlen, mint a napvilágnak elterjedését, mely még a föld gyomrába is behatol s az emberiségből kivetkezett hatalmasak jól őrzött tornyaiba is becsillámlik. Ezek Gyulay Lajos gondolatjai a sajtószabadságról. Én részemről a sajtótörvényben messze vágó közműveltségi elveknek keresem határozott kifejezését s nem elégedném meg oly sajtótörvénynyel, melynek czikkei csupán csak az alkotmány sérthetlenségét biztosítanák, mert az alkotmány maga is csak eszköz s nem végső czélja az államélet fejlődésének.

Az annyira dicsért svéd sajtóintézkedést nem óhajtanám Magyarországban meghonosítva látni, s hogy a svéd sajtó állapotok mégis kielégítők, az a svéd nép s nem az intézkedés dicséretére szól. A lángeszek, az igazi tudósok munkái, bármennyire ostorozzák is a fennálló alkotmányok ferdeségeit s e ferdeségek miatt magokat az alkotmányokat s bármily élesen támadják meg a szent hit alapigazságait, soha nem fognak az emberi nemnek, vagy valamely államnak oly kárt tenni, mint a szellemi rangfokozatban alát-

tok állók— a kontárok, s ezért jól meggondolt mondatnak tartom XIV. Bencze e szép szavait: »le opere dei grandi non si proibiscono« »a nagy emberek munkái el nem tilthatók.«

Aggodalomteljesen telt el az 1832-diki esztendő s a hazafiak az 1833-dikat újuló reményekkel üdvözölték. Gyulay ezen év elején leginkább a mindenüvé beharapódzottutánzást fájlalja, mely a magyart minden eredetiségéből ki akarná vetkeztetni sőt még a gondolkozásra is restté teszi, mert mire gondolkodnunk, ha a külföld számunkra már mindent kigondolt. Ezen sötét aggodalom zavarta meg az új év felett való elmélkedését s e nehány mondatot adta pennája alá: »Kapkodunk minden után, de gondolkodni nem szeretünk, úgy csinálunk, mint az az úr Le Sage-nál, ki mindegyre változtatta legényét és csak egy libériája lévén, kénytelen volt ezt adni fel az egymást felváltó legények mindegyikére, tekintet nélkül termetökre, nagyra, kicsinyre, vastagra, vékonyra. A most serdülő ifjak, azt reményiem, felül fogják múlni jelenlegi öregeinket. A két Kemény, Bánffy, Bethlen Farkas radicalis emberek, szerettem volna magam is tíz évvel később születni, mert eljön nekünk is aranykorunk, habár félek tőle, hogy én azt nem érem el.«

Január 14-dikén megnyílt a casino, Gyulay igen kielégítőnek tartotta belső elrendezését s csak azt óhajtotta, hogy: minél több tudós és művész vezettetnék be falai közé, mi által a kolozsvári társadalmi élet igen sokat nyerne. Óhajtotta, hogy a beve-

zetett tudósok szaktudományok köréből minél gyakrabban közérdekű értekezéseket tartsanak s a képző művészek a casinó egy nagyobb termében műveiket kiállítsák s aesthetikai felolvasások tartassanak. Továbbá azt is óhajtotta, hogy a felolvasásoknak szánt szobában a casinó tagjai a hét bizonyos napjain közérdekű indítványok megvitatását eszközlő gyűléseket tartsanak, így p. o. ha valakinek tetszenék egy felállítandó múzeumról irt tervezetét felolvasni és az iránt tanácskozni, neki erre alkalma legyen. Erre vonatkozólag indokolt javaslatot szándékolt Gyulay a casinó javaslatkönyvébe írni s alig várta, hogy Simó Jo-t tárgyaló képe a casinó nagy termében kiállittassék. Februárius 2-dikán a casinói választottságnak gyűlése volt, melybe az actionariusok nem bocsáttattak be, melyért Gyulay igen megneheztelt az igazgatóságra s szót emelt az actionariusok érdeke mellett. Tavaszszal megkezdődtek a marchalisok; a hunyadmegyeinél a zarándi sokkal kielégítőbb volt, de felülmúlta valamennyit a május 2-dikán megtartott alsó-fehérvármegyei s Gyulay megjegyzi naplójában, hogy az alsó fehérmegyeiek anélkül, hogy a zarándiakkal értekeztek volna, egyenlő határozatot hoztak, u. m.: a beküldött k. comissariushoz Wlasitschhoz deputatio menjen, mely vele megértesse, azt, hogy eddig is semmi törvénytelen lépést a vármegyék nem tettek, csak a hosszas Diaeta nem léte miatt szokásból kiment törvényeket akarták erőbe hozni, — ezért határozataik mellett állhatatosan megmaradnak és csu-

pán csak a fegyveres erőnek lesznek kénytelenek engedni. Gyulay folytatólag így irt: »a revolutionak legbizonyosabb symptomái azok, ha távol lakó haza* fiák a nélkül, hogy együtt léve tanácskoznának, mégis egyet gondolnak és cselekesznek. A gondolatok most annyira együtt járnak nem csak hazánkban, de egész Európában, hogy minden physical erő mellett is a kormányok nem mertek erőszakos lépéseket tenni; a közvélemény a nagy hatalom, melynek minden hódol, mely büntetlenül el nem szenved semmi igazságtalanságot.« — Gyulay igen fájlalta azon hirt, mely szerint unokabátyja id. gróf Gyulay Lajos kormányszéki tanácsosnak tulajdonittatott Wlasitsch bejövetele s erre vonatkozólag így irt: »W. bejövetelét sokan Lajos bátyámnak tulajdonítják, azért, hogy ő irta a repraesentatiot, melyben a gubernium orvoslást kér a sok insultusra, melyekkel a vármegyék méltán illették. Ha a dolog így áll, nem akarom bátyámat menteni, mert nála nagyobb az imputatio mint másnál, gazdag is s nem is szolgál senki kegyelmére, — Magyarországon nevekedett és szolgált, hol liberalisabbak az ideák, ennélfogva többet vártak tőle s méltán lehetett reményleni, hogy ő lesz az első, ki a gubernium törvénytelenségeit megismervén, hivataláról le fog mondani, melyet a haza, ha máskép nem tehette volna, azzal jutalmazta volna meg, hogy köztiszteletre és szeretetre méltatta volna, melynél nagyobb jutalom szemem előtt nincsen. Bátyám különben a legjobb ember, tudós és szorgalmatos hivatalnok,

egyenes biró a szőrszálhasogatásig. Ha a haza valamiben megbízná, meg vagyok győződve, hogy bizalmának tökéletesen megfelelne. Ambitio, hivatalra való vágyás messze van tőle, — atyja kedvéért szolgál.«

Több erdélyi vármegye küldött deputatiot királybiztos Wlasitschhoz, Hunyadmegye is küldött egy hat tagú deputatiot Gyulay vezérlete alatt, de ezek kétszeri meghívás daczára se jelenvén meg, Gyulay kolozsvári útja abba maradt.

Junius J 6-dikán Sükei bukaresti ref. pap látogatta meg Gyulayt s röviden előadta az 1815-től fogva fennálló ev. ref. templom ügyeit, említette, hogy jelenleg 700 hallgatója van s legközelébb Londonba útazik, hol egy felállítandó iskola számára akar gyűjteni, olyan formán, hogy egy vasárnapon minden londoni templomban perzsely legyen letéve az ajtók mellett, melyeknek betételeit egyelőre Londonban hagyná s csak a kamatokat vinné el magával. Az angol követ Stratford Canning azzal biztatta Sükeit, hogy ha a gyűjtést ilyen módon eszközli, legalább is ötezer forintra számíthat. Így tett annak idejében Pariz pápai is az enyedi fundatio érdekében. Hány vasárnapon kellenék mi nálunk gyűjteni, hogy ennyi pénz összegyűljön! Azt írja Gyulay, hogy Sükei sokat beszélt neki Constantinápolyról, úgy hogy maga is kedvet kapott oda utazni. A július 2-diki napló arról értesít, hogy Bethlen János Bécsbe utazott; az emberek Erdélyben nem tudták, hogy ez út alatt mi lappanghat és sok mindenfélét gyanítottak. A nagy

emberek minden dolga különbözőkép magyaráztatok. JuL 31-dikén az ahir terjedt el, hogy Jósika beadta volna lemondását, de a császár nem fogadta el és hogy novemberben Diaeta lesz. Wlasitschról széltében azt beszélték, hogy magyarul folyékonyan tud társalogni.

Nov. 19-dikén ezeket irta Gyulay naplójába: »gróf Kuun Samut a dévai vár commandansát meglátogattam, nála a zarándi főispánnak egy levelét láttam, melyben katonai segítséget kér a fellázadt parasztok ellen, azt írja, hogy egy compania nem lesz elég eloszlatására, mert tizennégy falu állott fel. Kuun stáfétát küldött a General-commandóhoz, meglátjuk mi történik. Többnyire a Kozma család falui nyugtalankodnak, azok mind, azon kívül két falu, mely úgy tudom a fiscusé; — az enyimekben eddig csendesség van és lesz is reménylem. Ok nélkül soha sincs nyugtalanság s azzal hízelkedem magamnak, hogy talán nálam kevesebb van reá, mint másutt. Minden jelei megvannak a kiütendő revolutiónak, — úgy látszik véres idők fognak következni.«

Az 1833-diki év folytán Gyulay gróf Kuun Kocsárd jó barátjával Némethiből többször rándultak be Zarándmegyébe s ott hazafias fellépésöknek az a szép eredménye lett, hogy Zarándmegye az erdélyi magyar érdekek mellett minden alkalommal Bzót emelt s magának Erdélyben és Magyarországon jó hirt szerzett. Gyulay Lajos és Kuun Kocsárd lelkes igyekezetét az akkori Zarándmegye egyik legje-

lesebb fia Kozma Dénes hathatósan támogatta. Ezen idő volt Zarándmegye újabb történetének aranykora, A dec. 4-dikéről való napló így hangzik: »három napja, hogy megint Kolozsvártt vagyok. Távollétem alatt Alsó-Fehér, Thorda, Kolozs és belső Szolnok vármegyékben tartattak meg a marchalisok. Ezen megyék semmit se revocáltak, jól tették, — inkábbb lemondunk a kilátásban levő Diaetáról, mintsem hogy azt magunk megalacsonyitásával nyerjük. Katona meghalt és így az egykori triumvirek közül még csak az egy Jósika maradt meg, — Teleky József volt az első, a ki kidőlt s most Katona követte. Egyikök se felelt meg a várakozásnak. Jól emlékezem gyermekkoromban, mikor ez a három tanácsos választatott, mily öröm volt, mily reménység. Szomorú időket értünk alattok. A consistorium gyűléséről Kolozsvártt értesültem, mely augustus 25-dikén nyílt meg az auditóriumban (ref. collegium), délután $^1/_2$ kettőig igen kevés dolog került szőnyegre, végül az határoztatok, hogy a gyűlés más napra halasztassék. Rendszerint való előlülő Katona Zsigmond nem praesidiálhatván, maga helyett substituálta consiliarius Sebest, ki el nem fogadtatott. Egy deputatio gr. Rhédey Adámot hívta meg, kit már 1827-ben választottak meg segéd Praesesnek. Szükség volt megmutatni, hogy a praesidium nincs a consiliáriussághoz kötve. Khédey val. b. titkos tanácsos lett.« — Dec. 26-dikán átadta Vesselényi Miklós Gyulaynak elolvasás végett a vásárhelyi marchalis székről irt tudósítást, melyben

a hires Nopcsa Elek Gyulay megjegyzése szerint igen kevés tapintatot tanúsított. »Szép jutalmát vette Vesselényi ez alkalommal ottlétének, mert a székelyek egybe akarnak tenni négy garasával, hogy neki valahol az ország útja mellett egy telket vásároljanak. V. is megígérte nekik, hogy egy szép házat fog oda építeni és egy a ház falába behelyezendő kőlapra reá íratni örök emlékezetül a székelyek ezen nemes indulatú tettét. Egy ily jutalom többet ér bármely decoratiónál.« — Dec. 26-dikán 9 óra után nagy holdfogyatkozás volt, látni nem lehetett, mert felleges idő volt, de észre lehetett venni a nagy setétségről, mely két óránál tovább tartott. Azt Írja Gyulay, hogy a legszebb holdfogyatkozást 1830-ban látta, mikor gróf Bethlen Ádámmal Pozsonyba utazott.

Így folyt le gróf Gyulay Lajosnak az 1833-diki év, melynek utolsó napját forrón szeretett testvéreivel boldogító családi körben töltötte el. Én ki Isten kimondhatatlan jóságából a szűkebb családi körön kívül életem legboldogabb részét e családi körben töltöttem, most. midőn e sorokat írom, az élet hajóján, melyet a magasra felcsapó sötét hullámok örvényből örvénybe ragadnak, a boldogság azon szigetére visszagondolva — pillanatokra felejtem a jelent. Kazinczy Ferencz, e kitűnő ember és író, ki a gróf Gyulayak régi barátja volt, egyik Gyulay Lajoshoz irt levelében így ir e családról: »Barátom, te és jó anyád s angyal testvéreid a Misanthropust is megengesztelhetnétek, a Philanthropust gyönyörűséggel töltitek el. Ily lel-

kek körül örülnünk kell, hogy emberek vagyunk.« Gróf Gyulay Lajosnak három nővére volt, a legidősebb báró Frimont Péterné, a középső gróf Wass Györgyné, a legifjabb szeretve tisztelt, örökre elfelejthetlen anyám gróf Kuun Lászlóné volt, s azon ritka szerencsében részesült, hogy majdnem élete végéig örvendhetett mindháromnak, forrón szeretve őket s szerettetve általok.

Az ó-év utolsó estéjén e pár sort jegyezte be Gyulay 1833-ról való naplójának végső lapjára s e pár sorral búcsúzott el az évtől s azon évi naplójától: »kérni a Mindenhatót soha meg nem szűnöm, hogy boldogítsa nemzetemet, el ne feledkezzék az én forrón szeretett testvéreimről, atyámfiáiról és barátaimról s ekkor rólam se feledkezett el. Az ő boldogságuk az enyém is.«

Az 1833-dik esztendő őszén tette meg gróf Gyulay első olaszországi útját. Ez alkalommal nem sokat látott Olaszországból, mert csak Yelenczéig járt, mégis rövid időre kilépvén az akkori nehéz political légkörből, megfrissült egész valójában a styriaj szép vidékek, a nagyszerű tenger s a velenczei dicsőség maradványainak s e csodálatos város műkincseinek látásán s azon élvezetek által,melyekben a természet, művészet, érdekes ismeretségek s egy forrón óhajtott kellemes viszontlátás részesítették. E kis útját egy külön kötetben írta meg, mely az 1833-dik évről való naplójának mintegy kiegészítése s »látogató könyv« nevet visel.

Olaszország befolyása Magyarországra sohase szűnt meg egészen s a midőn a magyar ifjak egyetemi tanulmányaikat többé már nem végezték Olaszországban, megkezdődött azon Olaszországba utazó magyarok sora, kik ott egyebet művészeti élvezeteknél, tudományos ismereteknél s a classikus Írókból ismert vidékek, helységek, városok saját szemükkel való megtekintésénél nem kerestek.

Gróf Gyulay Lajosnak atyja gróf Gyulay Ferencz egész Olaszországot megutazta s útjáról igen szép és érdekes leveleket irt atyjának gróf Gyulay Józsefnek, ki, a mikor a közdolgok megengedték, legszívesebben falusi magányában élt. September 3-dikán indult meg Gyulay Kolozsvárról s éjjel-nappal utazva 6-dikán virradóra érkezett meg Pestre. Pesten két napot töltött s a budai magyar színházban látta a »Napi parancsot«, mely várakozás felett jól sikerült. Bécsben is időzött pár napig s 14-dikén fél 6 órakor gyors szekérbe ülvén, megindult Grátz felé, — a gyors szekérben ülők vacsoráló helye B r u c k a n d e r M u r volt. Fizetett Gyulay a maga helyéért Bécstől Grátzig 11 frt 10 krt pengőben. Grátzból Feldbachba ment s onnan sept. 15-dikén kedves testvérét báró Frimontnét hon nem találván, a heinfeldi kastélyba ment özvegy gróf Purgstallnéhoz a kinél báró Frimontné látogatóban volt. Azonban Feldbachról Heinfeldbe izentek s a heinfeldieket értesítették a váratlanul megérkezett vendégről s Frimontné sietett testvére elé, kit a kastélyhoz vezető úton talált.

Azt írja Gyulay naplójában: »ez volt életemnek egyik legboldogabb napja, midőn a szeretett testvért majdnem másfél esztendő után újra karjaim közt láttam jó egészségben és megelégedve. Oh miért nem lehetnek mindég együtt azok, a kik egymást szeretik.«

Rövid út után a két testvér a heinfeldi kastélyba ért s itt már helyén lesz a kastélyról s régi birtokosairól némely dolgokat elmondani. A Rába völgye számos kastélya közt a heinfeldi nem annyira külső megjelenése, mint történeténél fogva vonja magára a figyelmet, külső alakjára nézve azon vidék többi kastélyához hasonlít s egy alacsony négyszöget képez négy toronynyal. A kapuzaton következő tartalmú kőbe metszett arab felírás olvasható:

»Isten oltalmazza meg jó hírnevedet,
javaid legbecsesebbjét;
menj be oltalma alá, mert
legbiztosabb oltalmazód.«

A kapuhoz most egy betöltött sánczon hid vezet át, a sánczban Fischer idejében még viz folyt, mint a hogy »Topographia Ducatus Stiriae« könyvében foglalt képek egyikéből meglátható. Az említettem arab felírást a jelenlegi birtokos atjya, a nagy hírű, jeles orientalista, Hammer-Purgstall metszettette kőbe.

A jeles, fáradhatlan tudós Hammer-Purgstallról szólva, eszembe jut egy általam Gleichenbergben,

gróf Wickenburg kertjében látott mellszobra, melynek talapzatán egy kő csillag alatt következő szavak olvashatók:

»er geht nicht unter«
»nem fog letűnni.«

Valóban Hammer méltó hírének fényes csillaga nem fog elhomályosodni s nem fog letűnni soha. A belső udvarban, az épület négy oldalán végig nyúló csarnok, melyből több ajtó nyílik az emelet termeibe s szobáiba, ez épületet inkább egy klastromhoz, mint egy kastélyhoz teszi hasonlatossá. Az ajtók felett latin és arab felírások vonják magukra a néző figyelmét, többnyire magvas, jelentékeny rövid mondatok, melyek egy-egy erkölcsi igazságot vagy a gyakorlati élet egy-egy vezér-elvét tartalmazzák. A szobákban több arczkép van, a régi Purgstallok rokonai és barátjai, így a többi közt a hires Gallerin arczképe is* ki Riegersburgot megnagyobbította s roppant pénzt költött e nagyszerű sziklavár jelen alakjában való megépítésére. Gallerin következő jelmondatot választottmagának: »Bauen ist eine schöne Lust, was es kost, ist mir bewust.« Gallerinnek egy másik arczképe Riegersburgban van. A Purgstallok közt ott vannak gróf P. Wenczel, neje s egyetlen fiuk Raphael, az utolsó Purgstall arczképei. A grófné skocziai születésű volt s a Cranstounok régi nemzetségéből származott. Alább meg fogunk ismerkedni élettörténetével, melynek hosszára nyúlt szálát, mielőtt Atrope elmetszette

volna, a Párcák másodika feketére festette. Életének szövete rózsaszín és fekete szálakból volt szőve szépen, tartós boldogságot ígérve kezdődött s oly igen szomorúan végződött. — A heinfeldi gazdag könyvtárnak megalapítója Wenzel gróf volt. — A 13-dik században Heinfeldek laktak e kastélyban, később jöttek Teuffenbachok, 1575-ben Winkler von Than, utóbb Kiesel, utána Rosenberg grófok s a múlt században Purgstallok. Most a hires orientalistának*) hozzá méltó fia s kedves családja lakják e kastélyt, kik e sorok írójának nevezetességeit megmutatták. Az utolsó Purgstall grófné az orientalista Hammernek hagyván birtokait, a Purgstall nevet vele felvétette s ilyeténképen a sir szélére jutott Purgstall nevet az életnek visszaadta s megmentette.

Már 1833-ban széltében beszélték a heinfeldi kastélyban, hogy Hammer a grófnőnek általános örököse lesz. — A Purgstallok kraini eredetűek voltak s ősi birtokuk a Laibachtól 3 órányira fekvő Burgstall. A hagyomány őket Bosniából származtatja; hogy mi igaz van benne, azt bajos eldönteni. 1632-ben lettek bárókká. A sok híres Purgstall közül csak egynéhányat említek meg, u. m. az erejéről hires Erasmust, — Ausztria helytartóját Hans Ernstet, ki nőül vette Gallér Katalin grófnőt, kivel megkapta Riegersburgot, — János Wenzelt, a régi stíriai mezőgazdasági társaság alapítóját, melynek 1773-ban el-

*) † 1856-ban.

nöke lett. Ugyanezen János Wenzel több német tudós társaság tagja volt. 1771-ben húgát Rindsmaul Julia grófnőt vette nőül pápai engedelemmel. Fia Wenzel János Gottfrid, Gratzban sz. 1773-ban február 12-kén. Fiatalkorában Németországot beutazta s a német tudósokkal közelebbi ismeretségbe lépett. Azután Dániába, Angliába és Scotiába utazott, hol későbbi nejét Cranstoun Johanna Anna bárónőt megismerte s nőül vette.

1807-ben kormányszéki tanácsos lett s 1809-ik évben János főherczeg hadseregében alkalmazta személye körül. Paduában elfogták, de neje közbenjárása folytán Bonaparte szabad lábra helyezte. A hadjárat s a fogság igen megviselték egészségét s a katonai orvosok a legközelebbi télre tartózkodási helyül Florenczet ájánlották. Azonban a déli clima se használt s e jeles férfiú neje ápoló karjai közt az 1812-esztendő martins 12-dikén megszűnt élni.

A bánatos özvegy egyetlen fiával visszatért Stiriába. De úgy lévén elhatározva, hogy Purgstallné azokat túl élje, kiket legjobban szeretett, fiában is csak rövid időig találhatta egyedüli vigasztalását s életének ezen utolsó gyönyörűségétől is megfosztotta a kérlelhetlen halál.

A 19 éves Wenzel Raphael gróf (sz. 1798-ban február 19-dikén, i 1817-ben január 7-dikén) élete tavaszán múlt ki s vele kihalt az egykoron fényes Purgstall család. Purgstall grófnő a régi skót özvegyek példáját követve élethossziglan gyászolta férjét. Fia

halála után meghosszabbodtak körülötte az estvél árnyékok s szűnni nem tudó bánatját csakis a riegersburgi sír oltalmába tette le.

A heinfeldi kastély egyik termében egynéhány családi kép közt ott van Purgstall grófné is gyászruhában fehér fátyollal fején. Nemes vonásai mélyen érdeklik a szemlélőt, bánatos tekintete vonzó s részvétre gerjeszt.

1833-ban, midőn gróf Gyulay Lajos nővérével együtt Heinfelden voltak, Purgstallnét már több év óta egy makacs, chronicus baj ágyhoz szegezte. Huzamos időn át tartó betegségében egyedüli öröme abban telt, ha szegényeken segíthetett s barátjait maga körül látta. Majdnem egész jövedelme a szegények felsegélésére s a vendégek igényeinek teljesen megfelelő háztartására ment. Gyulay a L a u d o n szoba szomszédságában lakott. A Laudon szobában e jeles hadvezér arczképe s ütközeteit ábrázoló képek díszítették a falakat. Itt volt ő valaha szállva, mikor Heinfelden keresztül utazott.

Gyulay igen sajnálta, hogy Hammerrel meg nem ismerkedhetett; — Hammer, kit Purgstall grófné ép akkor tájt magához várt, gátolva volt jönni s levélben mentette ki magát. A grófné Hammerről egy érdekes történetecskét beszélt el Gyulaynak, melyet ide írok. A midőn Hammer Marcus Aureliusnak leveleit persára lefordította, az akkori persa sah-nak (a jelenlegi persa király N a s z r e d d i n atyja F a t h e d d i n uralkodott azon időben) egy díszpéldányt kül-

dött, ki köszönet helyett azt íratta neki, hogy ezennel rendeli, hogy a munka második kötetét büntetés terhe mellett haladék nélkül megküldje. Gyulaynak megmutatták Hammernek fára metszett igen szép diplomáját a magyar tudós társaságtól.

A könyvtárban sok Magyarországra vonatkozó könyv volt, így a többi közt Bader (Münchenben) könyve »a magyarországi vasutak behozataláról«, s egy gróf Széchenyi Istvánnak ajánlott munka »Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn«. Mindkét munkát a reform jelleme lengi át.

Nem távozhatunk Heinfeldről a nélkül, hogy az utolsó gróf Purgstallné életéből némely dolgokat ne közöltünk volna. A grófné a múlt század végén Scotiában sógora, a híres Dugald Stewart házában élt, s még mint fiatal leány ismerkedett meg Walter Scottal s nagy befolyással volt reá. 1793-ban Bürger »Leonora« nevű költeménye Scotiában is ismeretes lett s egy napon Missis Barbauld egy az eredeti szépségeit nem eléggé híven kitüntető angol fordítást olvasott fel Dugald Stewart házában Miss Cranstoun jelenlétében. A költemény hiányos fordítása daczára megragadta a hallgatók figyelmét s mindenkit elbájolt. Miss Cranstoun alig várta a perczet, melyben e költemény tárgyáról s hatásáról Walter Scottal szólhatott. Ezen ismertetés, mely az eredeti szépségeit inkább emelte ki, mint maga a fordítás, oly nagy hatással volt Walter Scottra, hogy egy nehány hetet reá szánva a német nyelv tanulmányozására, a szó-

tár s az első angol fordítás segítségével hozzá fogott az eredeti lefordításához, mely a nagy költő Walter Scottnak egészen másképen sikerült, mint a német nyelvet jól ismerő, de költői tehetség nélkül szűkölködő megelőzőjének.

Egy nyári nap reggelén fél hat órakor Miss Cranstoun-t komornája azzal ébresztette fel, hogy Walter Scott az ebédlőben van, s óhajtana a kisasszonynyal beszélni. A kisasszony gyorsan öltözködött fel s nem tudva a reggel ily korai órájában mit fog hallani, sietve ment le a lépcsőn, hogy az ebédlőbe érjen. Az ebédlő ajtajánál állott Walter Scott, egy csomag iromány tartva kezében, s kérte barátnéját, hogy engedné meg neki, hogy kéziratát felolvassa. Nagy figyelemmel hallgatta Miss Oranstoun s midőn Walter Scott felolvasását bevégezte, barátnéja lelkesült tekintete s dicsérő szavai jutalmazták. A mikor a költő távozni akart, Miss Cranstoun arra kérte, hogy a kéziratot hagyná egy darab ideig nála, hogy újból és még többször gyönyörködhessék benne. E kérelme teljesült, s Walter Scott pár napra elutazott, egy falusi látogatást teendő. Miss Cranstoun Walter Scott távozta után rögtön jó ismerőse William Erskine (a későbbi Lord Kinneder) után küldött, ki szívesen szövetkezett vele tervének kivitelében, mely abból állott: a meglepő szép költői fordítást a szerző tudtán kivül kevés számú példányban kinyomatni s a szerzőnek szánt díszpéldányt a legdíszesebben beköttetni. Az udvarias franczia közmon-

dás azt tartja: a mit a nő akar, azt Isten is akarja, s Miss Cranstoun terve teljesen sikerült is.

A díszpéldányt a nagy költő ép azon perczben vette, midőn egyik barátnéja falusi házában a'többi vendéggel együtt ebéd után thea asztalnál ült. Nagy volt a kíváncsiság a Walter Scott kezébe adott csomag iránt, ki azt megnyitván, egy díszesen bekötött könyvet húzott ki belőle. A jelenlevőknek e pillanatban azon egy gondolatjuk volt: micsoda könyv ez? A költő a czimlapra pillantva, azon saját nevét látta — életében legelőször — kinyomtatva.

A társaság a könyv sorsáról értesülvén, kérték, hogy olvasná fel, s hogy e felolvasásban minő varázserő rejlett, tudják azok, kik Walter Scottot felolvasni hallották. Walter Scott, mint fiatal ember nem bízott eléggé tehetségében és talán soha se bocsátott volna ki semmit munkáiból, ha kedves barátnője az említett cselhez nem folyamodott volna. Ezután is főként Miss Cranstoun buzdította s még többet is tett ennél, mert érzelmei melegsége és bensőségé, gondolatai emelkedettsége s ritka műveltségénél fogva folyton-folyvást ízlést fejtőleg s nemesítőleg hatott barátjára.

Maga Walter Scott ez értelemben nyilatkozott azok előtt, kiket az ilyenek elmondására méltatott, s haláláig nem szűnt meg a hála meleg érzetével gondolni azon leányra, ki a valódi nagy költőt felismervén benne, saját magához bízóvá tette.

Nem csak azok számíthatnak az utókor elismerésére, kik magok nagy munkákat vittek véghez, hanem azok is, kiknek a buzdítás s irányadás szép szerepe jutott, s ha a történet lapjain nem fordulnak is elő s jeltelen hantok födik el földi maradványaikat s emléköket, nem kevésbé áll, hogy nagy dolgokat miveitek, s valóban igaz, hogy földi rendeltetésüknek eleget tettek. Ismert s ismeretlen tényezők működnek közre az emberi nem előmenetelére, s mi sokszor csak a sikert látjuk, s nem látjuk a nagyságnak nehány mélyebb rúgóját.

Miss Jane Anne Cranstoun 1760-ban született s 1797-ben ment férjhez Purgstall grófhoz s ezen évben távozott el Scotiából. Walter Scottal való levelezése 1820-ig tartott. W. S. egyik hozzá intézett levelében azt írja: »az általam ültetett tölgyfák túl fogják élni babérjaimat« »i promise you my oaks will outlast my laurels«. Ugyanezen levelében azt írja, hogy Byron hatalmas geniusának szívesen engedi át az angol irodalom egész terét s azon nézetben van, hogy reá nézve elmúlt a költői teremtés ideje »i think my time for poetry has gone by.«

Walter Scottnak van egy Rob Roy nevezetű elbeszélése, melynek hősnője Purgstall grófné.

Purgstallné fia halála után az emberi életnek csupán csak árnyékoldalait tapasztalta, zaklatva a rokonoktól a Purgstall birtokokért, túl élve a legtöbb hü barátot, a még életben levőktől távol s vigasztalhatlanul a végzet azon két legfőbb csapása

felett, mely szeretett férjének s fiának halálában érte. Ezekhez járult idomulva a betegség, mely élete utolsó éveiben súlyosan nehezkedett reá. Sokan állították magokról, hogy a grófné barátjai lettek volna, de e sok közt igen kevés volt az önzéstelen s önfeláldozó igazi barát, s ezen igen kevesek közt leginkább a tudós Hammer s Frimont-Gyulay grófné váltak ki. A heinfeldi kastély vendégszobái, a Laudon szoba, a hollandus király szobája, a Fürsten-Zimmer többnyire lakva voltak ugyan, de azért mégis csak egynéhány vendéget vezetett igazi barátság Heinfeldbe.

1833-ban a grófné testileg már igen el volt gyengülve, levesnél s theánál egyebet nem is igen evett, s délelőtt vendégeit csak egy negyedórára bocsátotta magához $^3/_4$ 1 órától egyig. Estve 7-től 9-ig fogadott, s ekkor legtöbbnyire felolvasás volt. 1835. martius 23-án régi, forró óhaját elérte s a földi életet felcserélhette az örökkévalósággal.

Gyulay levélben búcsúzott el Purgstall grófnétól s testvérétől, mert félt a marasztásoktól, melyek a két hölgy részéről élénkek s talán ellenállhatlanok lettek volna, pedig sietős volt útja, mert az akkori politikai állapotok Erdélyben nem engedték meg, hogy hosszú ideig tartó utazást tegyen. Azonban nagy volt meglepetése Gráczban, midőn pár órára megérkezése után testvére lépett be szobájába, hogy tőle személyesen búcsúzzék el. ILyeténképen az együttlétnek még egy pár nap lett megnyerve s Gyulay is kellő időt fordíthatott a J o h a n n e u m megte-

kiütésére. A Johanneum egyik oldala a »Räuber-Gasse«-ban van s maga az épület a báró Rauberek családi háza volt. Plankensteini báró Räuber Miklós Erdélybe jött mint katona, s nőül vette az utolsó báró Daniel leányt 1846-ban már mint alezredes a honfiusítást megnyerte, a mit e derék s egészen megmagyarosodott család nagyon is megérdemelt.

A Johanneum megalapításában Jánosfőherczeg magának örök emlékszobrot emelt »monumentum aere perennius.« Azor: összeg pénzt, melyet saját erszényéből ezen intézetre fordított, egy millióra becsülik. Az alapítvány megtétele után, a stíriai rendek magokra vállalták a fenntartást és gyarapítást, melyre már az első esztendőkben 20,000 forintot fordítottak.

Gyulaynak leginkább a chonchiliai, madár, pillangó- és bogár-gyűjtemény tetszett. E sorok írója sem győzte eléggé bámulni a Johanneum gazdagságát s a kiállítás rendjének czélszerűségét. Az utolsó előtti szobában a középső szekrény bal oldalán egy igen érdekes geognosticus gyűjtemény van (tertiär, diluvial, alluvial), jobb oldalán a terminológiai gyűjtemény van tekintettel a számos rendes és > néhány rendhagyó alakokra, fémekre, szinekie és az ásványrajzokra. Az utolsó teremben, hol János főherczeg érczszobra áll, a középső szekrényben szintén technológiai gyűjtemény van. A kövek különböző czélokra való használatok szerint kilencz üvegfedelű rekeszben fordulnak elő. Használatuk következő: 1)

a mezőgazdaságnál, 2) a bányászatban, 3) a közönséges építkezésnél, 4) a luxus építkezésnél, (p. o. a márványok), 5) a fazakos mesterségben, 6) a szinkészitésnél, 7) különböző iparágakban, 8) mint égő anyag, 9) a vegytani analysis czéljaira.

A stíriai iparágak s a minták kiállítása is igen érdekes. A hazai fanemek gyűjteménye könyvformában van, s mint Gyulay naplójában megjegyzi, minden ilyen könyvnek czimlapján az illető fanem neve áll, s egyik oldalát a fa csiszolt, s másik oldalát csiszolatlan, természetes lapja képezi. Estve Gyulay báró Frimontnéval színházba ment, két darabot adtak, u. m. egy egész új darabot »Die Erdäpfel« s egy Harlequinadot. Az új darab nem sokat ért. Hétfőn Gyulay elvált szeretett testvérétől, ki Heinfeldre gróf Purgstallnéhoz visszament, s tíz órakor indult meg Triesztbe gyorskocsin, hova másnap éjfél után két órakor szerencsésen megérkezett s a »Locanda grande« nevű nagy vendéglőbe szállott, melyben egykor a hires német tudóst Winkelmannt rejtélyes utitársa megölte s kirabolta.

Trieszt régi neve Tergestinum volt. E város első megalapítói Venet-ek voltak, mely népfaj a kimmerek vándorlása következtében szintén kimozdult kisázsiai hazájából s a kimmerekkel együtt nyugoti irányban előbb Thraciában, utóbb az adriai tenger éjszaki partján telepedett meg, s mint az ókori műveltség magasab fokán állott nép több várost alapított, így a többi közt Paduát is. Terentius Maurus

azt mondja a Venetek-ről: »Quos Homerus dixit Henetos, ille Yenetos automat? A latinban *v* felel meg a görög Ä-nak, így a többi közt Yesta Hestia helyett (**Εστία)* stb. Homer Paphlagoniában említi a Henet-eket, kik a médekkel rokonságban álltak. A thrák ésillyrnépek szintén rokonai voltak a Henet-eknek s együtt képezték az indogermán népfaj egyik kiterjedt ágát.* A szoros értelemben vett történetnek a középkori népvándorlás egyik fontos fejezetét képezi, — nem kevésbé fontosak ennél az ókori népvándorlások, jelesen a kimmer népfaj vándorlása keletről nyugatra és sok ázsiai hegy, folyó és helynév előfordulta Európában innen magyarázható meg. Ezt már Strabo is észrevette s megjegyezte. Triestetnem a rómaiak, de ezen Henet nép alapította, melyet Polybius »ős régi népnek« nevezett. Azonban e nagy kikötő-városban nem a történet, hanem maga a természet ragad meg, s a hol az emberre a nagyszerű természet látása megkapólag hat, ott a történeti s művészi érdekek legalább egyelőre közömbössé válnak. Az Aristotelesi anthropologiában a Thrákok népfaját a szenvedély hevessége jellemzi (#ιμορ),történetük ismerete sok érdekest nyújt, — nem kevésbé érdekes az illyrek s henetek története, de mind ezen érdekek Triestben legalább rövid időre megnémulnak s az idegent csak a tenger fogja vonzani, a tengerparthoz fog sietni, s ha kedvező ideje van, csolnakra fog szállani, hogy a szép triesti tengeröblöt körülhajózza, vagy keresztül hasítsa s a messze távolról érkező hullá-

mok elé siessen. Tekintetét legörömestebb a nyílt tengerre fogja függeszteni, kedélyét a titokszerű mélység s a végtelen kiterjedés nagyszerű befolyásának fogja teljesen átengedni s e boldog szemléletben semmit se tartson az egyformaságtól, mert minden hullám változatosságot hoz elő s a világosság a mindenség ezen végtelennek látszó tükrében örökké változó szín, fény és alak tüneményeket eredményeznek. A tengerben van a valódi Lethe vize, mert a tenger látása felejteti az elfolyt élet csalódásait, gondjait, bánatait, — azt miveli, hogy a lélek túlhalad a földiségen, s mintha a teremtett világ nagy templomába lépett volna, közel érzi magát Istenhez. Gyulay se emlékezett egyébről Triestben irt naplójában, mint azon hatalmas benyomásról, melyet reá a tenger látása tett. Oct. 2-án estve 9 órakor búcsút mondott a szép Triestnek s gőzhajón Velenczébe indult, hova a következő nap reggelén érkezett meg. Mily felséges látvány Triestből jőve Velenczét megpillanthatni! Bár mennyit látott és hallott is az idegen Velenczéről, e látvány mindent felül múl, Canaletto képei csak némi fogalmat adnak, a valóságot nincs oly ecset, a mely lefesteni tudná.

A Velenczéhez közeledő hajóról az idegen a Lagúnákból kiemelkedő szigeteket inkább egymás után, mint csoportokban látja. A L i d o hosszan nyúlik el tenger és L a g u n a közt, s a hajó elhaladván mellette, közelébb az örmény telep S. Laz aro szigete s S. S e r v o l o s távolabb S. He- l e n a tűnnek fel. Ekkor már a város is látszik s

annak legszélsőbb végén jobbfelől a népkert »giardino publico« s túl felől S. Giorgio Maggiore szigete, illetőleg a rajta levő templom s a merészen magasra emelkedő torony. Jobb felől az élénk Riva degli Sciavoni s ennek végén a gyönyörű piazzetta s ami legfeltűnőbb rajta, s a tekintetet hosszú időre magára vonja, s mintegy lebilincseli, a Dogék palotája. E nagyszerű s páratlan látvány a szemlélőt leirhatlan csodálattal tölti el. Horatius »nil admirari« elve itt lehetetlenné válik, s igazat fogunk adni Platónak, ki a csodálkozást az elmélkedés (philosophia) kezdetének tartj a. S mit szóljunk magáról a Marcus térről, s a mi egész figyelmünket magára vonja, a Marcus templomról? A rendes forgalomra szánt piacz-e ez, vagy diszes ünnepek színhelye? S e templom valódi épület-e, vagy a vallásos elragadtatás látása? Mily embereknek kellett lenni azoknak, a kik ily templomot építettek?

A templom külsejét közelről megszemlélő észre fogja venni, hogy azon sok apró oszlop, melyek az ékítésre szolgálnak 8 magok azon márvány lapok, melyek a külsőt befedik, színre, anyagra és alakra nézve különböznek egymástól,s mégis ezen látszólagos különbség a legszebb összhangot hozza létre. Mostani építőmester gondosan kerülné az oszlopok s még a legjelentéktelenebb díszítmények alkalmazásánál is az igen szembeszökő különbséget, de nem is tudná azon bámulandó összhangzatot elérni, melyet a Marcus templom előmutat.

Csak az a ki mer, tud ilyet létrehozni. Ezen részletekben a szem minduntalan újabb szépségeket fog észrevenni, s a szemlélő a templom legterjedelmesebb leírását is hiányosnak fogja tartani, mert egyik vagy másik szobor, oszlop, vagy más egyéb faragvány nincs megemlítve benne. A Palazzo ducaié szépségei hasonlóképen kimeríthetlenek s nem ismerek oly leírást, mely mindazon faragványokról megemlékeznék, melyeknek szemlélete bámulatra ragadott.

v

Az Aia-Sofia-i-kebir, a keleti római birodalom legszebb, legkiválóbb templomának építőmestereit ismerjük; tudjuk, hogy a lydiai származású Anthemios s a Miletosi Isidoros voltak azon férfiak, kik a későbbi görög építészet e remekét létre hozták Tudjuk, hogy mind a kettő a mennyiségtan nagy díszének, Proklusnak iskolájából került ki. A byzanti írók értesítenek arról, hogy a négyszegű épületek befedésénél legelőször Anthemios alkalmazta a kupolát. Ellenben a velenczei Marcus templomnak nem ismerjük építőmestereit, a Krónikák neveikről hallgatnak s még annyit se jegyeznek meg, hogy görögök voltak-é vagy olaszok.

A régi Marcus templom romjaiból Pietro Orseolo (Sz. István magyar király sógora) a régi emlékét elhomályosító új Basilica-t kezdette építeni E nagy munkához majdnem száz év kellett s Domenico Selvo dogé uralkodása alatt végeztetett be (1071)

E Basilica építőmesterei valószínűleg görögök voltak s ezért hallgatnak róluk a velenczei krónikák.

A Dogék palotájának a Molo felőli részét 1340—55 közt Pietro Baseggio s Filippo Calendario építették s míg a monda csak is az utóbbiról emlékszik, addig a krónikák még nevét se említik, — 69 évvel ez után elkészült a Piazza felőli rész is s 1439-ben e nagy épület külseje készen állott. Idő múlva e remek Palazzo kétszer lett a lángok martalékává, s másodszor 1577-ben igen érzékeny kárt szenvedett. Azonban egy akkori építész Antonio da Ponte a romokat helyre hozta s e nagy és dicső munkájával hat hónap alatt lett készen, melyet, mikor hozzá fogott volna, a nagy hirü építőmester Palladio lehetetlennek tartott. — A Pallazzo dúcaié felső részét magas erkélyeivel, nagy, széles ablakaival ünnepi, méltóságteljes komolyság jellemzi, — míg az alsó részt kellemdús vidámság, a görög Charites-ek bája veszi körül s a művészi eszmény ezen nyájas tekintete ellentétben áll az épület felső részének tiszteletet parancsoló, komoly kifejezésével. Selvatico »studii suli« architectura e scultura« czímű művében szépen mondja, hogy ezen épület felső és alsó részének együttes hatásában a velenczei államéletnek saját jelleme nyilatkozik, mely a nemesség tekintélyét gondosan megőrző, de a nép valódi érdekeit melegen felkaroló aristocraticus szervezet volt.

A Doge palotának stíljét arab és gótszerűség jellemzik. Az arab, úgynevezett maurus stíl Velenczé-

ben már a XIII. században kezdett meghonosodni s a byzanti mindinkább feledésbe ment. A Palazzo-k úgynevezett velenczei stílje, maurus, goth s renaissance elemeket foglal magában s épen e három stílnek egyesülése teszi őket a szemnek oly kedvessé, hogy hosszasan tud gyönyörködni bennök, nehezen tud elválni tőlök és soha nem fárad el szemléletükben. Velenczében a Renaissance-t, mint építkezési stilt »architectura Lombardesca«-nak hívták a Lombardi családról, mely családból több kitűnő építőmester vette eredetét, így Pietro stb. — Vannak határozottabb stílű Palazzok is Velenczében, így a román stílű P. Loredano, — az olasz befolyás alatt eredeti komolyságát levetkezett s nyájasabbá lett goth stílben épült Ca' Doro stb. — Gyulay azt irja naplójában a Marcus piaczról és templomról: »mely felséges piacz! mina felséges templom! Ezeknek, valamint az egész Velenczének szépségeit nem lehet annak leírni, a ki nem látta.« —Az »Accademia déllé belle Arti«-ban Gyulay úgy látszik idő hiánya miatt csak a legszebb képek előtt állott meg s ezt igen helyesen tette. Élénken emlékezem azon napra, melyen a schwerini muzeum tudós igazgatója, belső titkos tanácsos dr. Proech azon szíves ajánlatot tette szeretett, elfelejthetlen anyámnak, hogy az »Accademia déllé belle Arti«-ban vezetőnk lesz. Midőn beléptünk e nagjr képtárba, arra kért minket, hogy csak azon képek előtt álljunk meg, melyekhez vezetni fog s ne hagyjuk a művészileg legremekebb s legszebb képek ha-

sonlíthatlan élvezetben részesítő befolyását a kevésbé bevégzett, s kevésbé szép képek szemléletétől megzavartatni s ép ezen alkalommal bájoltak el leginkább e ritka gazdag képtár remekművei. Többször voltunk ez előtt s ez után is az Accademiában, de falai közt sohase részesültünk annyi műélvezetben, mint épen akkor s attól fogva elfelejthetlenül vannak emlékemben: Tizian »Assunta«-ja, — Bonifacio képe »a Krisztus urunkat imádó bölcsek«, — Giovanni Bellini »Madonna con bambino «-ja, — Tiziantól Soranzo arczképe, — Tintorettónak egy pár arczképe, — Tiziannak, ha nem csalódom, »la Presentazione« nevű képe, — Paolo Veronesenek »Maria megdicsőitése.« Dr. Prosch e képekről igen sok érdekest tudott mondani nekünk s tudós magyarázatai ezeket még jobban .emlékünkbe vésték. Gyulay írja, hogy mennyire tetszettek neki Tintoretto képei a Scuola di S. Roccoban. Maga az épület is meglepően szép, renaissance stílben van s a Lombardi-k müve. Onnan a Frari templomba ment, melyben a nagy Tiziannak s Canovának emlékköveit bámulta; a sekrestyében Tizian mestere Gian Bellini gyönyörű szép oltárképét szemlélte meg. A Frari archívumba is bement, mely a magyar históriára nézve is oly sok fontos okmányt tartalmaz. A Pesaro, Manfrin, Grimani s Barbarigo della Terrazza palotákat is megnézte s utóbbiban még láthatta Tizian remek Magdalénáját, — e képről azt írja: »könyező szeme szememből is könyeket facsart ki, vissza kellett térnem, hogy újra lássam és elindu-

lásom előtt még egyszer oda mentem, hogy ezen benyomással váljak meg Velenczétől.« 1850-ben a muszka császár vette meg a Barbarigo képtárt s Velencze Tiziannak egy remek képével lett szegényebb. 1857-ben a Pisani Moretta palota legnagyobb díszét Paolo Veronese »La tenda di Dario« nevű képét a Pisani utódok szintén eladták s P. Veronese e remekműve Angliába ment. Most törvény van arról Olaszországban, hogy a művészi kincsek külföldieknek el ne adathassanak. Olaszország érdekében sajnálni lehet, hogy e törvényt azután hozták, mi után. gr. Comestabile Peruggiában Raphaelnek birtokában levő Madonnáját a muszka császárnak eladta.

Velenczétől nem válhatunk el anélkül, hogy a Canal grande s a Gondola-ról ne szóltunk volna. Mihez hasonlítsam a Canal grande-t? N ehéz s majdnem lehetetlen a varázsképhez valami hasonlót találni a természet tüneményei s az emberi kéz alkotmányai közt. A Canal grande se nem tengeröböl, se nem laguna s utczának se nevezhetjük. Palazzoi a vizszinéről emelkednek ki s mintegy a tündérmesék fényében úsznak.

A Gondola, mely a Canal grande vizeit gyorsan keresztül hasítja, Goethe szerint az emberi élet jelvénye, egyaránt hasonlít a bölcsőhez s a koporsóhoz s midőn nyílsebességgel tova illan a vizek felszínéi mintha az emberi élet gyorsan eltelő idejét jelentené. A Gondolierék Goethe idejében még igen jól ismerték Tassonak költeményeit s ma is van köztök olyan

ki az olasz költészetben ritka jártassággal bír, így a többi közt Antonio Maschio (sz. 1825-ben), a Banca nazionalegondoliere-je, ki a bank számára bárkáján minden nap szenet és fát szállít s nagy kosarakba maga viszi fel szállítmányát a bank szén- és fás-kamrájába. S ez egyszerű evezős Dante-nek egyik legkitűnőbb ismerője s magyarázója, ki könyvet irt a »Divina Comedia«-ról s tavaly felolvasásokat tartott a halhatatlan költő művei felől.

A jeles Errera tanár felszólítása következtében könnyen megtörténhetik, hogy az olasz közoktatási minister legközelébb a nemzeti bank evezősét valamelyik egyetemnél, tanári minőségben alkalmazza! Különösen hangzó dolog ez mi nálunk, de Olaszországban nem oly rendkívüli. S a dicső velenczei állam eredetét, mily szerény kezdetből vette! Szigeteinek legelső lakosai vénét halászok voltak s lassan századok folytán fejlődött ezen állam a hatalomnak és műveltségnek azon polczára, melyen ragyogni látjuk.

Magyarországnak sok véres háborúja volt Velenczével s a magyar hadsereg kétszer volt egészen közel ezen bevehetlennek látszó városhoz, egyszer győzedelmi utján egész S.-Nicolo di Lidohoz ért s kevésbe múlt, hogy Velenczét el nem foglalta s egy nagy párt Francesco Balduino vezérlete alatt óhajtotta a magyarok uralmát. Elfelejthetlen, szeretett anyám, ki többször s huzamos ideig lakott Velenczében s e páratlan város műemlékeit s műkincseit igen jól ismerte, s szeretett Velenczére vonatkozó könyve-

ket olvasni, számomra egy kitűnő franczia író következő szép vázlatát jegyezte ki:

»Venise c'est la perle de Tltalie; Quand on regarde ces palais de marbre, ces ponts de marbre, cette superbe brodérie de colonnes, de balcons, de fenétres, de corniches gothiques, mauresque, bizantines et l'universelle presence de Teau mouvante et luisante, on se demande pourquoi on n' est pás vencu ici tout de suite, pourquoi on a perdu deux mois dans les autres villes, pourquoi on n'a pas employé tout son temps *k* Yenise. On fait le projet de s'y établir, pour la premiére fois, on admire non pas seulement avec Tesprit, mais avec le coeur, les sens, toute la personne. On se sens prét *k* étre heureux > on se dit que la vie est belle et bonne. On n'a qu' a ouvrir les yeux, on n'a pas besoin de se remuer; la gondole avance d'un mouvement insensible; on se laisse aller tout entier, esprit et corps. Le canal toume, et Γ on voit s' éíever de Teau, comme une riche végétation marine, comme un splendide et etrange corail blanchátre Santa-Maria della Salute avec ses domes, ses entassement de sculptures, son fronton chargé de statues, plus loin, sur une autre lie, San-Giorgio Maggiore, tout arrondi et hérissé, comme une pompeuse coquille de mer. On raporte les yeux vers la gauche, et voici Saint-Marc, le campanile, la place, le palais ducal. I' est probable qu' il n'y a pas de joyau ég al au monde. Cela ne peut pas se décrire; il faut voir des estampes, et encore qu'

est ce que des estampes sans couleur? II y a trop de formes, une trop vaste accumulation de chefs d'oeuvre, une trop grande prodigalité d'invention: on ne peut que déméler quelque pensée générale bien séche, comme un háton qu' on rapport β-ía it pour donner Tidée d'un arbre épa-noui. Ce qui domine, c'est la fantaisie riche et multiple, le mélange qui fait Tensemble, la diversité et le contraste qui aboutissent k Tharmonie.

Gyulay Triestbe megint gőzhajón ment s ott több napig időzött Triestben nagy élénkség volt, a város tele volt bajor katonákkal, kik mint önkéntesek Görögországba mentek. Mercadanti-nak új operája »I Normani a Parigi« nem nagy tetszésben részesült.

Bécsben is mulatott pár napig s onnan Pozsonyba ment, hol ép akkor folyt az érdekes 1833-diki országgyűlés.

Gróf Gyulay régi kedves barátjánál báró Vay Miklósnál ebédelt mindennap s előre örvendett a diaeta gyűléseinek de egész Pozsonyban léte alatt csak egy országos gyűlés volt, melyen az úrbéresek szabad
és csoportos elköltezése felett vitatkoztak. B.....
e gyűlésben azt mondotta, hogy inkább kíván az éhező krokodilusokkal a Nílus vizében megfürödni, mintsem a nemesi jussokból még csak egy hajszálnyit is feladna. B. ezen nyilatkozatára azt jegyezte meg Gyulay naplójában: »Mely rettenetes idea!

Mely rendes hasonlatosság! Honnan tudja B., hogy a krokodilus éhezik?«

Egy másik képviselő azt jegyezte meg, hogy ő az ilyen veszedelmes reformtól addig nem tart, míg, az »extra Hungáriám non est vita, si est vita, non est ita« magyar közmondás áll és él. Erre megjegyzi Gyulay, hogy »igen gyenge argumentum.« Különös, hogy ezen nagy és erős oppositió a nemesség részéről oly rövid idő alatt elpárolgott!

Azt írja Gyulay: »Somsits, Balogh, Nagy Pali, Pázmándi, Borsitzky még mind a régiek és közelebbről Ragályi Tamás nagy nyereségére lesz a Deputatusok táblájának, ha Hevesben, hol felléptették, meg is választották s elfogadja mandátumát.

Nagy zűrzavarok voltak a generalis congregatióban. Restauratio nem is volt, mert Keglevics Miklós nagy sereggel ipegjelenvén, Pyrker érsek és hevesi főispán nem mert a gyűlésre menni s azt mondta, hogy a választást szabad ég alatt fogja megtartatni. Keglevics a gyűlést megtartotta, mely véresen ütött ki. Öt ember halt meg s még többen vannak, kiknek kevés remény van felgyógyulásokhoz.

Ez az ok teszi kétségessé Ragályi részéről a követség elfogadását.

Nagy kár volna.«

November 7-dikén Gyulay már Pesten volt, de ott csak két napot mulatott. Maros-Némethiben értesülvén, hogy testvére báró Frimontné s férje Dé-

dácson*) vannak szeretett testvérénél, örökre felejthetlen szeretett anyámnál, oda sietett s a kit midőn Grazban elbúcsúzott tőle, nem remélt oly rövid ida múlva megláthatni, nagy örömére viszontláthatá.

Ilyen módon végződött be Gyulay első nagyobb utazása, mely hogy tovább nem tartott, annak oka az akkori politikai állapotok voltak, melyek minden igazi honfit haza hívtak s hon marasztottak. A pozsonyi országgyűlés vitái Erdélyt is nagy izgatottságban tartották, s közeledett Erdélyre nézve az 1834-ki országgyűlés megnyitása.

*) Ez azon Dédács, melyhez Kazinczy azon szép Epigrammáját írta, mely így kezdődik:

Sztrigy s Maros istenei, kiket a gyep szőnyege szólít
Tánczra és ti kiket az agg szil as éje födöz stb.

F Ü G G E L É K .

I. Guzmics Izidor költeménye gróf Gyulay Lajoshoz.

II. Kazinczy Ferencz levelei ugyanahoz.

III. Szemere Pál levele ugyanahoz.

Guzmics Isidor költeménye gróf Gyulay Lajoshoz, midőn tőle Kazinczy olajban festett képét ajándékba kapta.

Hmm hős Isteninek magzata Gyulai
Honod s véred igen hű fia, kit korán
A Musák s Gratiák vettek ölökbe fel,
S önték szent kegyeket beléd.

És pap jókra bízák a nemes érzető
S bölcs Döbrenteiben gyermeki szívedet
Hogy vér s ég javait benned kifejtené
S lőn szent czélra vezéred ő.

A Músák s Gratiák Gyulait már szedik
Dajkálások örömgyöngyeit, a mikor
Tisztelvén kegyeket s bő adományokat
Hálálván neki áldozol.

Ím oltárokon áll a jeles áldozott,
Itt Döbrenteinek képe s Kazinczynak,
A tisztább Helikon izmos Atlasinak,
A feltűnt magyar ég alatt.

S a művész kiben ész és kiben ér vagyon
Erdélyed kitűnő gyermeke, a derék
Simó,*) benned örül, műve, hogy érdemet
Nyer s kívánt folyamatra kél.

*) Simó volt az erdélyi születésű festész, ki gróf Gyulay Lajos megrendelésébül Kazinczy képét készítette.

Én is hogyha reád oh szeretett, becsült
Kisded mása nemeslekű Kazinczynak
Fordítom szemeim, Gyulai bő kezét
Áldom s nagyratörő szívét.

Kik Plutost ölelik s csak vele jár szívök,
Vagy kik Phrüne hiú berkiben űzik el
Képzelt gondjaikat s Bakkhus után biczeg
Gőzzel telt rezes homlokok;

Kiknek semmi öröm, a mi nagy, a mi szép
8 a tisztább Gratiák szent kebelök csömör.
Testekkel neveket Stix vize folyja be
S végtelen bus A k h e r o n nyeli.

A Musák s Gratiák tiszta barátinak
Költő míg csak egy él s húrjai zengenek
Emlékük ragyogó fénynyel elöntve él
S óhajtják Zeussal Olympost.

E szép vers, úgy tudom, mind eddig ismeretlen volt.

Guzmics Izidor levele gróf Gyulay Lajoshoz.

Nagyságos gróf
igen kegyes Uram!

Alig bírok örömömmel, melylyel engem Nagyságodnak drága levele lepett meg: az is, hogy versezetem kegyesen fogadtatott; az is, hogy Nagysádnak saját kézirata tudatja azt velem. Ó valóban — sint Maecenates, non deerunt Flacce Marones. S ezek a magyar Márók be keveset kívánnak Maecénasaiktól! csak kedveltetni s olvastatni! S ebben az értelemben is be kevés a magasb rendbeli Maecénas! Mikor Nagyságod ezeken feliül emelkedvén egyszersmind áldozatokat is tesz a hazai Músáknak oltáraikra, nemde méltán fog helyet az igen kevés számú Isteneink között, kiket tömjén illet, s hymnusz? — De az én kis músám, melly Nagyságodat megtisztelte, egykevéssé enséges, akkor is magát szereti, mikor mást hirdet tisztelve; azt akarja kürtölni, hogy mi boldog ő Kazinczy képével, mellynek bírására Nagyságod segité. De már ezt a kis önszeretetet csak meg kell néki bocsátnunk, midőn ez is jelesb forrásból származik; t. i. ez a kis músa Kazinczynak sokkal tartozik, s Kazinczy nem gyűlöli ötét.

Döbrentei, mivel igen jó, nyilván ott is dicsér, hol nincs mit dicsérni, hiszem, hogy ő engem szeret,

mert én is szeretem őtet; s ha az ér valamit, hogy a jót, szépet s nagyot másokban szeretem s becsülöm, Döbrentei igazat mondott. — Méltóságod, nem kétlem, nem úgy lakja Bécset, ki hazáját feledje; többször fog Magyarországban megfordulni; ha majd közelebbről a Pannonhegyi Monostor szemébe ötlik, fog, reménylem, vágyának engedni, megtekintni ezt a Magyar hazának ó jelességét, s nekem azt a szép örömet tenni, hogy tisztelhetem jelen azt, kinek tiszteletével távollétében is tele vagyok. — Isten tartsa Nagyságodat nagy Famíliájának és a két Hazának dicsőségére sok ideig, engem pedig tisztelői közzé számlálni, s kegyes emlékében megtartani méltóztassék, ki vagyok

Nagyságodnak

háladó tisztelője,
Guzmics Izidor.

Pannónia hegyén, Május 29. 1824.

I.

Széphalom, Decz. 14. 1810.

Gróf Gyulai Lajos kedves kis barátjának, Kazinczy Ferencz szíves idvezletét.

A mi Döbrenteink, igen kedves kis barátom, azt írja, hogy Te velem levelezést óhajtasz kezdeni. Örömmel fogadom el az énnékem hízelkedő ajánlást, kevélykedem barátságodban, s abban a gondolatban, hogy leveleim lelkednek kifejtődését munkálhatják, gyönyörködöm. Bár soha el ne aludjék telkedben a tűz, melly benne lángolni kezd! bár a fél

úton ne hagyd abba, mint igen sokan, a dicső pályát! Ezek azt azért hagyják abba olly korán, mert azt hiszik, hogy a munka könnyű, mikor azt kezdik; s akkor veszik észre, hogy nehéz, midőn már lépéseket tevének. Sokan csak azért írnak, hogy nyomtatva lássák meg neveiket. A balgatagok! nem látják, hogy az nem egyébbre való, mint hogy megnevettessenek. A ki ragyogni akar, annak Herculesi erővel kell birni, hogy a gátlásokkal ne csak víjjon, hanem azokat meg is vívja; kivált most, midőn a critica hatalmat kapott, s a Grammatica törvényei ellen tett vétkeket sanyarúan boszúlja; most, mondom, mikor az írók egymással vetélkednek, s társaiknak hibázásaikat nem inkább mint a tulajdon magukét, gonoszúl lesegetik. De ne csüggedj el szeretett Gyermek! ha ez nehezebbé teszi is az írást, az viszont, hogy a nyelv sokak által miveltetik, és így a tisztongatás fáradsága megkönnyittetett, annál inkább vonszhat tárgyad felé. S nem volna-e az nevetséges, a ki kön y-nyű munkák által akarna h a l h a t a t l a n s á g r a jutni. A k o r o n a az izzadóé, azt mondja nem tudom hol és nem tudom melly szókkal a keresztyénnek szent könyve; és ez e tekintetben is igaz.

Nevelődnek November 13-án irt levelét most veszem. Repeső örömmel értem, hogy az Erdélyi Muzéum nyomtattatik. Szép az, a mit Gróf Bethlen Imre, B. Vesselényi József, Gróf, Teleki Pál, Báró Apor tettek és tenni fognak. — Örvendjen Döbrentei, hogy ő ennyi lelkeket hoza mozgásba. — Ez a kis kezdet valaha nagy dolgokat fog szülhetni. Az én Csereym — noha már nemcsak F a r k a s az, hanem az igen derék M i k l ó s is — a ma érkezett levelében azt írja, hogy a Döbrentei füzeteinek kedvekért mind atyját, mind testvér bátyját Lőrinczet rézbe fogja metszetni. — Így gyarapítja a jó igyeke-

zetet. Csak Döbrentei ne csökkenjen meg! csak elég· munka legyen mindég készen, bogy el ne akadjon a nyomtatás! csak olly darabokát vegyen fel, mellyek ha nem a nagy Publicumnak is, de az értelmes Olvasóknak bizonyosan megnyerje kedveket!

Hogy a mi Szemerénk itt vala November hó 8—10-ig, azt már, ti kedves barátim, Gyulay és Döbrentei, fogjátok tudni minapi levelemből. Boldog napokat és éjjeleket töltöttem vele. — Ma vettem első levelet azolta, mert ő restes az írásban. De késedelmét ez az egy levél, mint többnyire mindenik a mi jő tőle, gazdagon kipótolá.

Leveleinek ezek a czikkelyei. 1. Bizonyos idő előtt egy nagy Hazafi kérdést tett pályabér ígérete alatt, hogy azon száz ezer irtot, mellyet ő közhaszonra szán, mire kellene fordítani. A vívók között Virág és Fehér nyerék el a koszorút. Ok azt a Magyar literatúra elővitelére javaslották fordítani. — Kérdés lett a tanácskozásban, mint segéltessék elő a Magyar Literatúra. Fel fog osztatni a tudományok egész neme, s minden nemnek más meg más Dolgozó adatik, a Mineralogiának Dr. Kovács, az Anatómiának Dr. Bene, a Philosophiának Prof. Szűcs és Fejér urak. Pyber Benedek megjelenék a vacsorára, magasztalták a nála lakó Szabó Dávidot, az Erdélyit, kérték Pybert, hogy dolgoztassa le véle a Virgil Georgiconját is, s Pyber Virágnak nyert pályabérét 150 írttal toldotta meg, Kultsárnak pedig azon fáradozásáért a mellybe a pályakérdés közzététele került, 150 frt ajándékozott. Ezen kívül ezen új pályakérdést tévé fel: Lehetünk e addig Magyarok, míg a patyolatos nép magyar nem leszen? — Én nem értem, az epíthetet: a patyolat alatt az asszonyi nemet érti-e, vagy a bíborost, azaz a kik az első székeken s a trónus körül ülnek.

Szemere Aurora név alatt bocsátja ki periodikus írását. Dayka Gábornak verseiből Kis István három ívet nyomtattata Febr. olta, vagy, a mi még hihetőbb eggyet se. Ezek állanak a Szemere levelében.

Én a Pozsonyi Yébert megkíváltam Gesznerem nyomtatásával. El nem fogadta a nehéz idők miatt; vagy a mint leveléből sejditém, mert a Nagy Sámuel által fordított Daphnisz és Első Hajos nyomtatványai félig sem kőitek el. Kis István csak az olly munkák eladásában gyors, a mellyeket maga ád ki, azok pedig inkábbára rosszak. Megkíváltam Insztitorist Egyveleg Írásimmal s a Zrínyi verseivel. Még nem vettem levelét. — Közlöm véletek, kedves barátim, azon Epigrammámat, mellyet Rádayről írtam e napokban:

Én újabb Mózes voltam, s népemet
Kihoztam a rabság hajlékiból,
S a hagymatermő honn helyébe néki
Tej s méz s bor folyta Kánaánt adék.
Fény oszlopában ment Apoll előttem,
Fény oszlopában én a nép előtt.
Megcsaptam a tengert s nyitva áUt az út,
Megcsaptam a sziklát s folyt a patak.
Az új törvénynek kettős érez tábláját*)
Lehoztam a Parnasz szent bércziről,
8 hatalmas jobbom azzal forgatá fel
Az undok tisztelet tornáczait.
Lehullt a fal, de fenn maradt a tábla.
Apoll kedvelte tiszta tettemet,
S bérül öreg zöld kort nyújtott nekem,

*) A Sylv. és Ráday nemű versificatió

S szépzengzetű lantot s hattyúi dalt.
Kivette fürjei közül a borostyánt
S hogy csendesen feküdjék árnya alatt;
Önnön kezével szúrta sírom mellé.
Nagy volt nevem s örökre nagy marad.

Csókolom ő Mélt. Grófné kezét; ölellek kedves Lajos, kedves Lolott, kedves Döbrentei. 16. Dec. Epen most veszem az Institoris levelét, hogy Döbrenteinek számára a Gróf Török képét már általadta. Ő ígéri, hogy nyomtattatni fogja Egyveleg írásaimat és Zrínyimet is, de csak ha Prenumeránsok akadnak.

II.

Méltóságos
Gróf Gyulay Lajos Úrfinak

Kazinczy Ferencz
baráti szíves tiszteletét.

Szeretetre méltó Grófom! Minekelőtte kedves levelének válaszához fognék, engedje meg az én kis barátom, hogy általa ő Nagyságánál, kedves Asszony Anyánál, egy jelentést tehessek; — azt, hogy én Jún. 18-dikán egy fiú atyjává lettem, kit ma Sáros· Pataki Professor Nagy Ferencz úr Marcus Aemilius Ferencz név alatt megkeresztelt. A Méltóságos Grófné megengedte, hogy a gyermek Ő Nagyságát keresztanyja gyanánt tekinthesse. Úgy mondják s úgy látszik nekem is, hogy ez a kis fiú egészen viseli képemet. Úgy abban is fog hasonlítani hozzám, hogy

érezni fogja egész mértékben ezen kegyesség becsét, s igyekezni magát arra érdemessé tenni, s azon lesz, hogy keresztanyja szép és jó gyermekeinek körökbe nem illőnek ne találtassék. Ő, ha meg nem csal emlékezetem, azok szerént a mit nekem Döbrentei barátom ő maga kedves Lajosának esztendeiről monda, tizenegy vagy tizenkét esztendővel lesz ifjabb keresztgyermeki testvérénél. Úgy a kis Gróf néki példája lehet, kit a jóban, szépben kövessen, s ígérem, hogy örömmel fogja követni. De a példa is szeresse a követőt. Általtérek a kedves levél czikkelyeinek válaszaira.

Daykának Verseit Vitkovits barátom vette által, hogy a maga speculatiojára nyomtattassa. Ha reménnyében meg nem csalaltatik Berzsenyinek verseit fogja utánok ereszteni. Mindkettőt praenumeratio szedés nélkül ereszti ki Kapolnay Antal Fehér Vármegyei honor. V. Nótáriusban lelvén olly férj fit, a ki neki e szándékra elégséges pénzt kölcsönöz. — A Zrínyi Verseit kéntelen vagyok továbbra halasztani, mert e szerencsétlen időben nyomtattatni csaknem lehetetlen. — Azonban meg kell vallani, hogy alig tudnék esztendőt nevezni, melly literatúránkat szebb productumokkal gazdagította volna, mint ez. —Ilyen a Kis által fordított Horatziusi Epist., illyen a Virág Poémája, illyen a Szent Györgyi Sallustja, illyen a Nagy Ferencz Bionja is. Hát ha Dayka és Berzsenyi is ez idén léphetnének közre!

Csereyhez irt Epistolám, hogy olly tapsolással fog mindenfelé fogadtatni mint fogadtatott, alig mertem remélni. Horvát István barátom a Cserey Miklóshoz irt Sonettót talán elébe teszi a Farkashoz irt Epistolának. En magam az Epistola mellett tartok. A Sonettót Döbrenteink bizonyosan vette tőlem. Méltóztassék néki jelenteni kedves Grófom, hogy a

3-dik sornak úgy kell állani benne: Az ércz phalanxot béfeszíteni.

Ezt azért, mert félek, hogy a Döbrenteinek írt exemplban b é r e p e s z t e n i - t tettem.

Köszönöm azon tudósítást, hogy Nagy Sámuel Úr a Palatínus Wesselényi és Teleki Mihály képeiket festi és rézbe is metszi. Az a két ember felejthetetlen lesz Nemzetünk történeteiben. — Teleki Mihály tiszteletes hazafiúságot követett el, midőn Erdélyt az Austriai ház birtokává tette, a vérontásnak véget vetett, s így Erdélyt boldoggá tévé. Ha Nagy Sámuel azt a két képet vésni akarja, óhajtanám, hogy a Vesselényiét a Vagner pastellfestése után copizálná, és hogy azt, valamint a Bochkayét is, nem olly kisded formában vésse, melly a mi Döbrenteink Múzeuma előtt állhasson, hanem in-folio formában. — Megérdemlik ők azt a tiszteletet, mert valóban nagyok voltak.

Édes kis barátom! Gyönyörűséggel olvasám a Gróf két Epigrammáját, s nagyon köszönöm Döbrenteinek, hogy rajtok semmit sem simított. A második felette rendes. ·— Engedje mondani, édes barátom, mit óhajtok a kis Grófra nézve; hogy úgy ne engedje magát a nehézség által elijesztetni mint én. — Én ezen elijedés miatt mentem illy kevésre az Írásban, illy kevésre a nyelvek tanulásában. Mingyárt igen jól akartam szóllani s versezni, s minthogy a dolog nem ment, nem űztem űzni kell szakadatlanul, a gyakorlás által véletlenül belé tanulunk. — Praedicálni s alunni nem jó rím. Olly közel vala pedig a szunyókálni — mely igen piaczi szó ugyan, de a rósz predikatio felől szóló versben elállhat. Ne szűnjön meg a kis Gróf magát gyakorlani. Eleintén a fortepianó sem adta meg az én kis barátomnak a kívánt hangot, de a gyakorlás, a mint örvendve ér-

tem, Virtuosová tette rajta. A Görögöknél minden Ifjú vérté a lantot, még pedig úgy, hogy versezett is mellette. Miért nem lehetne az nálunk is? En ha újra születnék, s valamely tündér választásomra hagyná, hogy melyiket akarom, a Muzsikát-e vagy a Versezést? eggyütt kapnék mind a kettő után s mellé még a Festést venném. De ha csak eggyet volna szabad vennem, a Versezést venném, — mert az örökké fenn marad, holott a Muzsika hangjai elhalnak. A Gróf már Mester az egyikben. Tegye azzá magát a másikban is! — Ajánlom magamat igen becses barátságába. Hidje el édes Grófom, hogy leveleit mindég gyönyörűséggel fogom venni. Kedves nékem azt hinnem, hogy én a Gróf lelke talentomait némelly buzdítások, némelly meleg ömledezések által fejtegethetem. — Széphalom. Jún. 19d. 1811.

III.

Az Andrásfalvi testvéreknek,
az én szívem fogadott kedves gyermekeinek.

Széphalom, Oct. 4. d. 1812.

A k e g y e s Lolott tavaly ezen a neki szent napon írta hozzám a legcsapodárbb levelet. Szerettem volna a h í v leányt azon szent érzésekért, mellyekkel idvezült atyjának halálát kesergé, ha még addig nem szerettem volna is, s nem jöhet fel nekem soha ez a nap, hogy a kedves levélkére ne emlékeztessek. — Vissza adom a kölcsönt, és íme a jó Lajosnak, a holott jó testvérének, én is ezen írom meg a választ mintegy tíz nap olta kezemben forgó levelére.

Úgy hiszem, hogy ebben elég mentséget fog lelni azon vétkemért, hogy reá mingy árt nem feleltem. Hogy ez a haladás nem hidegségből ered, azt nem szükség nékem állítanom; kérdje szívétől s az párt-fogóm leszen.

Megterhelve az esztendő első felében holmi sietö dolgozásokkal, a második félnek ez a három holnapja hasonlatlanná téve magamhoz; úgy kicsapott tulajdon nyomomból, hogy abba még eddig vissza lépni nem tudtam. — Ez is mutatója napról-napra több hatalmat vevő elöregedésemnek. Úgy szóllván semmit nem dolgoztam s gondokba ejtettem barátimat, kik elvátozásomat megérteni nem tudják. Ti, kedves barátom és barátnéim, azoknak számokból vagytok, a kiknek bocsánatotokat illő kérnem, hogy várakozásokat még mindég csalogatom. Azon leszek, hogy adósságomat annál méltóbban fizethessem le, mikor majd magamhoz térendek.

Nagysádnak, kedves Lolotte, azt a hirt hozhatom, még pedig olly véggel, hogy azt tiszteletre olly igen méltó Tantjának Gróf BethlenÁdámné Ő Nagyságának jelentse bé, hogy az én Berzsenyim előttem feldicsekvék azon szerencséjével, mellyet M e l a n c h o l i á j a a Grófné előtt nyert. Melly szép azt látni, hogy szíveinknek énekeinkbe öntött érzései a mostani kornak és a jövendőknek jobbjait barátinkká tették! de melly szép az is, midőn a jobb lelkek, kifejtőzve azon vaslánczok közzül, mellyek az egymásra-méltó lelkeket külön fogva tartják, egymást felkeresik, egymáshoz csatlódnak, s így triumphálván az időn s távolságon barátokká lesznek. A valóság örömei szűkek és mindennapiak: azok az örömek, mellyeket a képzelés nyit, azok az igazán lelkiek, isteniek; s mi ellenzi, hogy őket magunkéivá tegyük?

Tudja-e, édes barátom, édes Lajosom, hogy Horvát István Aug. 23-dikán Helmeczinek kezébe adta nékem három Sonettómat, s ugyan annyit a Szemere Páléi közzül, s azokat e czim alatt: Hat Sonett. Kazinczytól és Szemerétől. Kiadta Horvát István. Pesten, Trattnernél; 10 lapra kinyomtattatá, elébe vetvén egy nem hosszú előszót, mellyben azt mondja, hogy a kis munkával mind Publicumunkat, mind a két barátot, (Szemere és engem) m e g l e p i, Szemerének két elsőbb Sonettje igen-igen szép, s szép a harmadik is; s képzelem, hogy a kis Gróf Tantja ezeket a Melancholiával egy rangba ülteti. — Szemerétől sokat várok, de ennyit még most nem vártam. — Szolgálnék vele, de még nyomtatványt nem láttam, mint a mellyet Helmeczitől vettem postán; azt pedig azonnal elküldém Csehy barátomnak a Kobryn síkján bizonyított vitézsége jutalmául. — Nagyon örvendek, hogy· munkám a Szemeréével együtt, lépe közre.

Éljen szerencsésen édes barátom, édes fiam! Higyje-el édes Grófom, hogy én a kis Grófot szívesen igen szívesen szeretem. Tanuljon úgy, hogy valaha nevét a tudományi pályán is fényi éltethesse. Mint örvendenék, ha életemet a három gonosz leány addig hagyná nyúlni, még annak első csillámlását meglát-hatom!

Ajánlom magamat becses barátságába s kérem, hogy baráti csókomat adja által az én Lolottomnak Thalie pártfogójának Contesse Fannynak és a kis kedves Constancenak. Ő Nagyságának kedves Asszony-Anyjoknak alázatos tisztelemet.

hív barátja,
Kazinczy Ferencz.

IV.

Széphalom, Nov. 4-ikén 1816.

Kedves barátom!

Ennyi baj, ennyi gond, ennyi munka, ennyi levélírás köztt nem emlékezem feleltem e leveledre. Én rajtam sokszor megtörténik. Ha már feleltem volna, halld újra a mit képeddel eltölt lelkem mondat.

Leveledet elolvastam feleségem előtt, hogy Téged ő is ismerjen, szeressen. Barátom, te nagy reményekre nevekedel; a természet neked sok ajándékot ada, Döbrentei pedig szívesen igyekezett használni azokat. Most mingyárt belépsz azon esztendőkbe, a melyekben a hazának tudni kell, hogy te vagy, és hogy Anyád és Nevelőd nem ok nélkül vesztegették reád gondjaikat, hogy Y^sselényinek és Farkasnak társasága neked is használtak. Bízzál magadhoz, s mutasd meg a világnak, hogy magadhoz bízni van okod. Könyvcsinálás nélkül is lehet azt mutatni, s téged csillagzataid talán más czélra vonszanak. Lesd ki magadban, mire hivatál, s tedd a mit ez a vizsgálás parancsol. A nagy ember mindenütt nagy.

Ma Lolottnak nevenapja van, s Zseni eggyet álmoda hozzá a nélkül, hogy tudta volna, melly nap ez. — Küldd által neki ez idezárt levelét.

Én erdélyi leveleim írásában minden nap tovább haladok. De azokban felette sok a hézag. Kénytelen leszek azt csak ezen hézagok kipótlása miatt is beküldeni Döbrenteinek, mihelytt a Munka készen lesz. Bár azt Erdélyben dolgozhattam volna! S bár Leberecht Geopraphiáját elhoztam volna Döbrenteitől.

Csókold ezt a kedves barátunkat, édes Gyu-

laym, csókold Buczyt és minekutána Farkas már nincs közöttetek, a kis Kelement. Buczy Professor leve-e? s hol van? Szent-Benedeken, vagy köztetek? Ide teszem Munkám élőbeszédjét, de a mihez talán még jő valami.

Magy. Ország nem ismeri Erdélyt. S megszokván, hogy csak arra tegyük ttunkat, a merre nekünk a nap enyész, feledjük, hogy Erdélyt egy velünk testvérnép, hogy Erdélyt nemzetünknek egyik fele, s egy nevezetes és némelly tekintetben nálunknál boldogabb fele lakja. Én magam is Zsibónál és Krasznánál nem voltam soha beljebb. Érzettem vétkemet, le akarván azt mosni magamrpl, 8 ez idén Jún. 11 d. útnak indultam oda, 8 az a teljes 3 holnap, melyet útra forditék, életemnek legszebb szakai közzé tartozik. S a mit láttam elbeszélem az Olvasó közönségnek s Levelekben beszélem el, hogy így némelly apróságokat is legyen szabad elmondanom, mellyek az egész közönség elébe nem tartoznak és más alakban el nem fogtak volna mondathatni és mégis némelly Olvasók előtt mind most, mind a később időkben, igen kedvesek lesznek. Bár ez közzülünk sok másokat arra indíthasson, hogy azt a tiszteletes földet megtekintsék, bár ez némely balitéleteket, melyekkel ők emitt-amott terheltetnek, rólok elfordíthassa! bár ez őket és bennünket a költsönös atyafiságos szeretetre gyulaszthasson!

Erdély velem azt tette, a mit ritka Erdélyivel tenne, az én szorosbb hazám s én Erdély eránt örökre le vagyok kötelezve. De hálámat örömest elválasztom azon tisztelettől, mellyet ez a föld tőlem, a hála érzésein felül is, érdemel, hogy ez annál tisztább legyen. A mit én tapasztalék ott, más is fogja tapasztalni, csak azon érzésekkel jelenjen meg az Erdé-

lyieknél, a melyekkel én léptem közzéjök. A Pro és Contra minden nemzetnél feltaláltak, úgy mond a Yorich öreg Tisztje; s a ki nem kívánja, hogy minden úgy legyen másutt mint nálunk, az kevés dolgon fog felakadni. S még kérdeni szabad ha ez Így jobb volna-e?

Fügernek melly darabja az, a melly szobádban függ Prof. Nagy Sámuel által copirozva? Ezt elmondom Utazásomban, és így kérlek vagy te, vagy Döbrentei, írjátok meg. Nem emlékezem többé melly darabja. Meglehet, hogy Nagy Sándor, mikor az orvos üvegét kiüríti.

Prof. Nagy Sámuel hol született és mikor? Mint kezde, és hol, rajzolást tanulni? Mikor ment fel Bécsbe, mikor jött le? Czelter Sámuellel volt-e szövetségben? Most ki által fizettetik, s mely ház az a melynél tanít? Kiknek hívják azon Deákjainkat, a kiknek nála láttam Calligraphiai specimeneket?

Báró Dániel Istvánné Exc. Kicsoda vezeték és keresztneve szer ént? Ki volt első férje, ki a második? s ettől 8 amattól kik gyermekei?

Kinek hívják azt a festőt a ki a te képedet festette olajban? Avenárius, vagy Avellarius, vagy hogy?*) — Bár ez által Döbrenteink is festetné magát. Jól talál s nem csinál az arczból etrange arczot. Az én képem és a Zsenié Lolottunk számára most jő Donáttól hozzám, s mihelytt elérkezik, mingyárt megyen hozzátok. Barátom, minden embernek le kellene magát festetni, mihelytt jó festőt kap; mert minden ember meghalhat. Pataki Mózes fiatal ember volt s melly szerencse, hogy meg van képe!

*) Avenarius-nak hívták.

A Pesti Tudom. Gyűjtemény számára beküldeni Manicheusi Epistolámat, mert egyebem nem volt, s Trattner kért hogy adjak valamit. Az Érd. Muz. Y. füzetét még nem láttam.

Nagyon kérem Döbrenteit, ne késsen nekem ezen kérdésekre felelni, s Simon kőmetszőnek tegye papirosra Biographiáját, ha csak húsz sorban is; hol született, hol tanult, mi olta van Kolozsvárit? Mi nevezetes dolgokat dolgozott?

V.

Széphalom, Dec. 13. d. 1816.

Gróf Gyulay Lajosnak.

Kedves barátom, nem tudhatván hol van a mi imádott Lolottunk, Andrásfalván-e, vagy Vásárhellyt, vagy talán nálatok, e levelemet neki általod nyújtom be. S bár ezzel együtt az a két kép is mehetne, mellyről Zsenink szóll. — Oh édes barátom, áldjuk annak hamvait, a ki elsőben feste! Mely örömeket teremte az az egymástól messze lakóknak, az egymástól örökre elszakadtaknak!

Dónát ezen Lolottnak menő két képen felül nekem még egy harmadikat is külde, melly Wesselényinek vala destinálva, de a melly oly szerencsés, hogy W. nem fogja bal névén venni, ha azt még neki sem adom, hanem maradékimnak tartom meg. O most útra megyen, és így minek küldeném neki? Mikorára visszatér, copizálva lesz akár ez a fej, akár az, a mellyről ez vétetett; és így W. semmit nem

veszt abban, hogy a mi neki vala elszánva, az vissza tartatik.

Döbrentei emlékezik azon képemre, melyet Kreutzinger feste 1808. Az oly mű, melly valaha a Belvederben fog függhetni, ezt mondták róla némelly festők Becsben. De K. a képben csak a szenvedőt akarta festeni, s a képben valami van, a mitől lelkem minden reá pillantással elretten. Leküldvén azt Dónáthoz, kértem, hogy ezt a visszáságot vegye-el, de egyébiránt egészen úgy dolgozva a Copiát mint a Kreutzingeri originál, — s ez megyen Lolotthoz. —

A másik eránt, melly marad, az vala kérésem Dónáthoz, hogy a képet tegye ifjabbá, úgy a hogy 1801. lehettem, midőn haza szabadulék. Ezt Dónát a Musculaturának s Anatómiának mély tudománya szerént olly szerencsésen tévé, hogy nincs senki a ki még szerencsésebben tehetné. Egyedül abban téveszté a dolgot, hogy nem 1801-re, hanem 1794 ifjította meg, az az nem akkora mikor én k i j ö t t e m, hanem akkorára, a mikor b e m e n t e m — s ez az esztendő nem kevésbbé interessant czikkelye életemnek mint amaz. Ha képem valaha metszetni fog, akarom, hogy más képem ne metszettessék, hanem ez, mert ez minden képeimnél szebb is, igazabb is, lelkesebben készült is. A haj fekete, mert akkor még az utolsó szálig az volt; s a tüzes szem jobb felé van elfordítva s nem a nézőre pillant. Ezt magam hagytam így. Az ajak nyugodalomban van, nem mosolyog, és még is vidám poétái phantasia lebeg a képen. Ha Bécsbe megyek felviszem ezt is, a Kreutzinger képét is, s kérni fogom Kr.-t, hogy ha lehet a szemet és szájat fesse az 1808-ban dolgozott képen úgy a hogy azt itt Donát, festette.

X

Barátom, ha Avenárius úr Kolozsvárott vagyon, kérlek, vedd reá Döbrenteit, hogy magát neked.

festesse, pendantul a tiédhez, a hogy Wesselényi és Pataki vannak festve Dónát által.

Ne halaszsza azt tenni Döbrentei, s képzelje, hogy ha Pataki akkor nem tette volna, mikor Yelenczében járt, fél esztendő múlva nem festethetett volna. — Mit csinálnak az én Erdélyi barátim? vagy inkább csak a Kolozsváriak? Buczv köztetek van-e? Professor lett-e? Consil. Kenderessy megjött-e Hunyadból? Emlékezik-e még rólam? Tiszteld ötét és Buczyt, kedves barátom, tiszteld öleld a mi Döbrenteinket, s higyd, hogy minden szempillantás, a melyben rólatok emlékezem, innepe az én szívemnek. Élj szerencsésen, kedves barátom,*)

örök híved,
Kazinczy.

VI.

Széphalom. Január 13 d. 1817.

Kedves édes barátom!

Fogadd el forró öleléseimet barátságodnak azon szép jeléért, hogy ezen esztendőben a levelezést

*) Ezen levélhez következő magyarázatot csatolok. Az itt s már előbb is említett L o l o 11 gróf Gyulay Karolina volt, kit 1832-ben nőül vett báró Frimont Péter kapitány. Ő gróf Gyulay Lajosnak testvérnénje volt. Esze, miveltsége s jó szíve ritkították párját. A ki ismerte, soha nem fogja elfelejteni.

Avenarius németországi festő volt, ki hosszú ideig élt a gr. Gyulay család körében.

a hozzám irt levelen kezdetted. Én, édes barátom, electrizálva vagyok mindég, mikora postáról Erdélyi levél érkezik: de azok köztt nekem legkedvesebb az, amin az én Dédácsi barátimnak ismerem el írásaikat. S ezek köztt az én forró lelkű Lajosom fő helytt fogna állani, ha az egyiknek a másika felett állani szabad volna.

Az én képem és a Zsenié még is kezemben van, de íme már indúl Kassa felé s onnan Döbrenteihez. (Ehhez azért, mert az 5 nevét Írtam a skatulya deszkájára.) A skatulyában — oh rettenetes szó! — de a ládácska nem sokkal jobb — együtt fogja Döbrentei venni Cicerónak Catilináris négy oratióját az Érd. Muzeúm számára. Nem képzelitek ti, édes barátim, Erdélyi útam olta mint lankada el. minden erőm, valamit dolgozni. Ezen 4 Beszéd leírásával alig készülheték el, mellynek igazat szóllván az is vala oka, hogy Dellevaux s a felesége, kik nálam lakva i& mulattak, sokat elfogának a munkától. Osztán a leírás az én szokásom szerint újra dolgozás leve.

Tegnap előtt a Wesselényi Brüszén, szép lévén a nap, egy frakkocskában lovaglottam ki Mikóházára, egy szép asszonyhoz, Comáromy Nánihoz, s úgy elhütém magam, hogy megbetegedtem s tegnap egész nap ágyban kelle maradnom. A test kipárázá magát s jobban vagyok; eggy két nap alatt nem lesz nyoma bajomnak.

Ezen ágyban-létel elég időt ada Zsomborinak nyomtatott Predicatiójit olvasni. Azok valóban szép nyelvben vannak írva, s olyanok, hogy a Spalding tanítványa is kevés változtatással el fogná mondani, tiszta erkölcsiséget tanítanak: de nem tudom miként, sokszor elvesz előttem olvasások alatt a fonal, másuvá viszen, mint gondoltam hogy vinni fog s így gyönyörűségeim megzavartatnak. Már gyertyavilág-

nál olvasám őket, midőn egy Patakra küldött emberem Prof. Nagy Ferencztől elhozá az Érd. Muz. 5-ik füzetét, s ez fenntebb örömre ragadott.

Csókold, kérlek édes barátom, csókold Döbrenteinket nemcsak eléggé meg nem érdemelhető barátságáért, melyet az ajánlásban bizonyít erántam, hanem kivált azon nagy szolgálatokért, a mellyet ezen füzetben nyelvünknek nyújt. Az az első darab igen jó. Bár csak sok magyar iró stúdiumává tenné. Osztán az a jegyzés lap 47. és 4P. gyümölcseket fog teremni.

Derék az is a mi 1. 70—76-ig áll. Sipos 1. 127 és 128 olly magyar verset ada, melly talán minden más magyar versénél jobb. — Szent Miklósy hatalmas lépésekkel megyen a dicsőségnek. De az Érd. Muzeum e füzetének az én ítéletem szerént a Kölesei i s t e n i s z é p s é g ű dala 1. 141. a koronája. Én tudom azt, édes barátim, mibe kerül illyet írni. Még nem olvastam meg minden verset.

Trattnernek istentelen correctora van. 1. 128 servum pexus az az pecus. — 1. 131. Kálmán Gy. azaz Kalmár. — 1. 130. Ilysszus azaz Uisszus. 132. Jambusnak az az Jambusunk. De ez mind haszontalan panasz.

Édes barátom, Döbrentei már is felejthetlen a nemzetnél, ki felel arról, hogy addig fog élni, míg Dónát festheti. Ne halaszd lefestését. Ha Avenárius úgy találja mint tégedet talált, megelégedhetsz munkájával. Dónát sem mindég olly szerencsés, mint a Wesselényi és szegény Pataky képeikben volt. Ha Magyarországra és Pestre jöttök, akkor üljön inkább még egyszer Dónátnak. Még egyszer mondom, minden jobb embernek festetni kellene magát, hogy ha kikapja közzülünk a halál, bírhassuk képeiket. E részben nekem gondom vala magamra. E napokban

recenseálám képeimet Pandektáim 7-ik kötetében. En 23-szor vagyok festve, ide értvén Leonhard Posch által viaszban bosszirozott fejemet.

De minden gondoskodásaink mellett soha sem vagyunk eléggé gondosak. íme eljöttem tőletek s nem hoztam el hajatokat, a te imádott anyádét, testvéreidét, a tiédet, a Döbrenteiét. Kérd ő nagyságát, hogy engedje meg, hogy hajaiból nekem szelhess el eggy fürtöt, kérd erre az én kedves Lolottomat is, s tartsd magadnál a hajakat, inig b i z o n y o s alkalmatosság által hozzám küldheted. — Mondjad Lolottnak, hogy a legszentebb barátsággal ölelem, de feleségem az ő testvére s Greniem az ő leánya, nincsenek itt; Kázmérba mentek által. Sophie vette második levelét az én kedves gyermekeimnek.*) — Barátim, mikor látjuk meg egymást s szabad-e Széphalomnak azt remélni, hogy Lajost és Döbrenteinket meglátja az idén? Ölellek.

Döbrenteit kérem, hogy Dr. Gyarmathyt**), akár szóval akár levélben kérje, hogy a megígért könyveket foglalja el számomra; legjobb volna, ha Döbrenteinek adná által. Hát Cserei Farkas felől mit súghat nekem Döbrentei?

*) Kazinczy neje, sz. gr. Török Sophia.

**) Dr. Gyarmathy Sámuel gr. Bethlen Gergelynél nevelő s később házi orvos s élte végéig Bethlen Gergely s családja egyik legjobb barátja volt. Nagy érdemeit ismeri a magyar művelt olvasó közönség. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy özvegy gróf Gyulay Ferenczné s családjának is egyik legjobb barátja s legkedvesebb vendége volt.

VII.

Buczy Emilhez.

Széphalom, Nov. 18 d. 1816.

Kedvelt híve, Buczym, Wesselényinek, a te barátod,
Hogy te magad hallgatsz, hogy hallgat Kornisod, érzi.
Szólj, mint vagy te? miként vagyon ő? szólj. mint vagyon anyja?
Nagy dísze Erdélynek, nagy dísze a Teleki háznak,
S hív mint atyja, kinek hamvedrét tiszteli jó s rósz.
Mint van Kenderesink? az az új Fabriciusz, a ki
Szíve érzéseitől nehezebben hajolhat el a hogy
Fenn ösvényétől az egek szép fénye hajolhat;
S a ki, midőn a fergetegek rá rontanak, ámbár
Némúlást javasol neki a lelketlen okosság,
Azt teszi a mit az ész, a tiszt, s szép lelke parancsol,
S tilt a haszna-leső ravasz és lelketlen okosság.
Mint Feketénk a nyájas öreg? kinek élete halkkal
S hasznot hajtva fut el, valamint a völgy ere, melly hol
Szent ligetet serdit , hol szomjú holdakat öntöz.
Emlékeztek e még rólam? vagy már is eloltá
A szeretett vendég képét a nem nagy időcske?
Hol múlatsz te? Kolozsvártt-e, a Városi füst és

Lárma között? vagy Szent-Benedeknek csendes ölében?
Távol ugyan Döbrenteitől, de Tihóra, hol eggy nagy
Fényű fér jfi szokott biztos kebelébe fogadni,
S a nekem olly kedves fejedelmi Zsibóra kinézvén.
Két hava múlt-el már, hogy az eltávozni szokatlant
Kisded honja megint elzárta, de nem fog-el engem
Gyermekeim szeretett keskeny köre, nem fogel író
Asztalom úgy, hogy benneteket ne sóhajtsalak, oh ti,
Hirtelen elreppent szép nyolcz napok, isteni éjek!
Es mikoron hátára vészén Brüce-öm, eggykor az Erdély
Első ifjáé, s az enyém már; angol atyának
S Stambuli kanczának szép gyermeke; s rázza rövidre —
Metszett kis farkát s hattyúnyaka gyenge serényét,
S játszva, szökellve, nyerítve viszen Kázmérba napámhoz.
S eggy pár szép szemhez, közelébb, Házára-Mikónak,
S ifjúvá teszi a kit az évek súllyá hanyatlat:
Oh akkor lelkem eggyütt van vétetek a kert
Szent csorgója körül, hol az holdnak mágusi fénye
Játszva tekinte le ránk az olasz-nyár s fenyvek homályán;
És ott, a hol ezüst habjait a vad Szamos önti,

S rőt Brüszöm anyja után szökdelleni kezde,
legelső
Perjéjébe harapdálván, a szarvasok, őzek
S fáczánok mezején, s kívánnám éltemet itten
Tölteni közttetek és a kik hozzátok hasonlók.

Kedves barátom! Itt közlöm veled, és általad Döbrenteinkkel Buczyhoz még Novemberben irt Epistolámat. Szabadon hagyom Döbrentei barátunknak, hogy ezt felvehesse Múzeumába, ha eggy vagy más tekintetekben, vagy érdemesnek, vagy jónak tartja (jónak, az az nem károsnak.) — Felvétele nekem csak azért volna kedves, mert hexameterekben irt Epistolám a Muzéumban még nincs. Egyéberánt ez az Epistola Horátziusi lélekkel van írva s a nem p a r á d é s Epistolák számába tartozik. — Meg engeded Te, hogy némely Magyarázatokat tehessek, nem a Muzeum számára, hanem a magadéra.

Hasonlít ez a Horátz Epistolájához, melly így kezdődik: Juli Flore etc. — s kivált a vége Horátzi, mert, mint odájiban elcsap attól a min kezdette, s gond nélkül végzi, nem oly abgezirkelt, mint a Wesselényihez Csereyhez szóló Epistoláim.

Az első sor poétái renddel fűzte össze a szokott:

Kedvelt híve, Buczym, W.-nek — az az, Bu Ozym W'.-nek kedve híveit. Ezt a Purista kárhoztatni fogja, de Döbr. bizonyosan örülve fogja venni. Mása próza, más a vers.

v. 2. é r z i — az az kínosan, sajnálva.

v. 5. h í v, — az az, a hazához nemzethez hív. Ha Epistolámat felveszi a Muzéum, itt, meg kell nevezni Teleki Károly Erdélyi kincstartót, s elmondani, hogy ő melly tiszteletes ember volt.

Mélt. Kenderesi Úrnak gondolkozásától az én gondolkozásom sokakban nagyon messze távozik. De tisztelem benne a szép makacsságú nagy férjfit.

v. 9. r á r o n t a n a k , — az az rontani akarván rá omlanak.

v. 10. — De herzlose Klugheit, a mit némelly gyáva annyit szeret tanitgatni a jobbaknak.

v. 12. ez ismét előfordúl, hogy az olvasó jobban érezze, melly utálatos okosság az a R. féle emberekben.

v. 15. serdít — E szót én csináltam innen serdül s ezt teszi adolescere facit — holdakat, az az hold földeket, jugera.

v. 18. fumum et opes strepitumque Romáé* Horat.

v. 27. isteni éjek. O noctes, coenaeque deúin Horat.

v. 28. Brüce-öm. Azért így írva, hogy az olvasd értse, hogy Brűsznek Brüce után neveztetik a ló.

v. 33. Házára-Mikónak — az az Mikóházára, Széphalomhoz még közelebb mint Kázmér, hol Comáromy Anna és István fő notár .laknak.

v. 34. hanyatlat — új szó a hanyatlikból = hanyatlóvá teszen.

Bruce festve van: angol atya, török anya szép gyermeke, kurtított farkú, hattyú nyakú, színe rőt az az piros, s Zsibón ette az első perjét, az az ott született.

Sietek levelemet postára tenni, s ezért végzem illy hamar.

Mivel Buczy nekem nem felelt ezen Epistolámra$_r$ azt teszem fel, hogy levelem elveszett, s így ma neki is, W.-nek is megküldöm.

Döbr. Fekete Ferencz úr felől jegyzést tegyen az Epistolához, ha felveszi Múzeumába, s beszéllje

el, hogy híres nemzetségből eredett, a Fricsi Feketék közzűl, mely Erdélynek első házaival rokon és hogy a Spectatort is fordította.

Döbr. meginte, hogy ne levelezzek eggy valakivel. Az a valaki ira nekem elébb. Nem hagyhatám válasz nélkül, mert valakinek nem válaszolni olly gorombaság, mint szavára nem felelni. 3 levelet vettem, én 2 választ adtam, s mind a kettőben máshoz szóllok.

Élj szerencsésen kedves barátom. Csókold a legimádottabb anya kezét s kedves testvéreidet.

Jan. 28 d. 1817.

Fejedelmi Zsibó. — Fejedelmi lakás, dombon áll öt pavillonjával s kertjével s két völgyre néz.

(Kazinczy ezen leveléhez mellékelve megküldötte a gróf Gyulay családnak a convocationalist a Kozmái temetésre, melyet annyival inkább zárok ide, mivel a jelentés a Kohányi Kacsándi család legutolsó férfi tagjának a Kozmái sírboltban való eltemettetéséről szól. Özvegy gróf Gyulay Ferenczné, mint már megemlítettem, Kohányi Kacsándy leány volt s ez ősrégi család a felső-vadászi Rákóczi családdal is rokonságban állott.)

Convocationalis a Kozmái temetésre.

Tetszett a mindeneket bölcsen kormányozó Gondviselésnek nékem szeretett férjemet, magzatjainak szorgalmatos, igazszívü atyjokat, dicső famíliájának pedig férjfi ágon lévő utolsó törzsökét, tekintetes Kohányi Kácsándy József Urat, mindnyájunknak engesztelhetetlen szomorúságunkra az élők sorából kiszólítani. Ki is midőn ezen tek. megyének hasznos szolgálatjai után, életének hátralévő napjait csendes

nyugodalomban töltené, csak rövid ideig tartó, de felette sullyos betegségei után, példás buzgósággal az örökké valóságra elkészülvén, e folyó esztendő és holnap 5-ik napján életét alkotójának visszaadta, dicső pályafutását életének 63-dik, velem kelt elfelejthetetlen egybeköttetésének pedig 28-dik esztendejében elvégezte.

Hideg tetemeihez is utolsó tartozó tiszteletemnek megtétele s annak rendes eltemettetése fog e folyó holnap 13-dik napján az az hétfőn délutáni két óra tájban tartatni; ezt megelőzi ugyan az nap délelőtt 10 órakor a csendes nyugodalomért való isteni tisztelet és ájtatosság.

Teljes reménységgel vagyok a felől, hogy a T. úr drága kedves Uram Bátyám, el felejthetetlen férjemhez vonszó szíves indulatjától, atyafiságos szeretetétől is inditatván, ezen utolsó tiszteletet tőle meg nem fogja tagadni, gyermekeimmel érzett fájdalmaimban részt venni méltóztatik.

Magamat addig is ajánlom
alázatos atyafi szolgálója
Berthóty Ioanna, elmaradott özvegy.

Kozma, 9. Jan, 1817.

VIII.

Gróf Gyulay Lajosnak.

Széphalom, Január 5 d. 1818.

Kedves barátom!

A mai nap nekem sok örömeket ada: Az álom jóltevő tündére tégedet és Hunyad vármegyének új

táblabíráját*) előmbe vezeté, s ezt talán ma először miolta elválánk Benczenczen**); Újhelyben jövénk eggyüvé; ti hozzám akarátok jönni, s én valék vezetőtök Ujhelyből. Még midőn felébredtem s az édes álom eltűnt is láttalak benneteket: Téged, édes barátom, Gyulay, a te neked olly egészen saját csendedben, de lelke dnek egész hevével, a mi Döbrenteinket pedig lobogó tüzében, s mindhárman boldogok valánk, feljebb mint a mit az emberi ajak mondhat. S még nem oszlott el az álom édes áltatása, midőn gróf Dezsőffy Józseftől eggy csomócskát kapék, s abban az Érd. Muzéumnak mindeddig nem látott VJI. és YUI. füzetét és Catilinariáimnak mását — mert rettegvén, hogy az Originál elveszhetett Yárad és Kolozsvár köztt, kértem volt Dezsőffyt, hogy ezt a magának Dulházy Mihály nevű Secretáriusa által leíratott mását küldené ki. A IX. füzetet még Dezsőffy sem bírja. — Kérd, kérd, édes Gyulaym, Döbrenteit, hogy az Érd. Muzéumot ne engedje megszűnni. Véghetetlen becsű Folyó-írás ez. Bár az Isten sok olly hazafiakat támasztana, a kik Döbrenteit nemcsak a képmetszésnek, hanem a nyomtatásnak terhében is segélenék. — Nincs szükség jelentenem, melly darabok tetszettek nekem a két új füzetben: de érzi azt a mi Döbrenteink, hogy a mi az o tollából folyt, az nekem mind, mind, igen kedves. Ő tűzzel ír s nem tintával, s így jó írni, kivált az olly olvasókhoz, a kik még így is nehezen gyuládnak. Döbrenteit nagyon kérem, ne feledje megírni, ki az a gróf Mikó György és micsoda idejű; úgy

*) Döbrentei Gábort.

**) Helység Hunyadmegyében.

tetszik, éltes ember és sok tapasztalásé. Ha nem magáé is a mit itt mond, bizony hasznost mond, és jót mond. — S ki az a Wajda Albert, a ki Gőthe gyönyörű darabját olly jól utánlotta? Ezt se feledje nekem Döbrentei megírni. — Bizony Erdélynek oly ifjai nevekednek, a kik elfogják Virág Benedekkel felejtetni azt a szavát, a mellyet a Cserei Farkashoz írt Epistolám megpillantásakor az Érd. Typographiára mondott Szemerének: Öcsém, az az Erdély nagyon szereti az Antiquitáscht. A ti ifjaitok többet ígérnek mint a mieink.

A mi megbecsülhetlen Pipszünk*) a mai levelében is grammatikázgat; azt írja, hogy első levelében felelni fog arra, hogy a szemnek írunk, nem a fülnek, és így az írásban a gyökérre is kell vigyáznunk.

Neki csak a hangot kellene festenünk, nem egyebet. Ezen felül azt vitatja most is, a mit D. felvett és elmondott, hogy a midőn vacsorákat ad mavult convivis quam placuisse coquis.

De bár csak hát ne a dámákat hívná a Grammatikalis vacsorára, hanem a Grammaticusokat. — Neki nem kell az árny, mert nehéz kimondásé szó. — Vallyon tetszenék-e a Gőthe Iphigeniája első sorában:

1. ki a ti árnyatokba szenttetői. — 2. ki a ti árnyékt o k b a szent tetői.

Eddig olvasátok édes barátim, a tud. Gyűjtemény XII. füzetében a Beregszászi Dissertatióját és Sipos Ó és Új magyarjának Recensióját. Prol Fejér halogatta felvételét, — meg lehet, hogy gyanitásom megcsal, de én égy hiszem — azért, mert látta, hogy az Kisfaludéval megbánatja, hogy az 1816. Április

*) Gróf Dezsőffy József.

14-dikén Ruszékhez eresztett levelét írta. Azután azt az ürüt (örvöt) hozta fel ok gyanánt, hogy az Ő és Új magyar a tud. Gyűjteményben már úgy is recenseálva van, s azt kívánta, hogy a mi az ó és új magyarnak mondatik, vágjam ki belőle. Ezt cselekedni nem akartam. Recensióm akkor vétetett fel, midőn Trattner elvette a Redactiot Fejértől és Redactornak Pápai Ex. Prof. Református Mokri Beniámin urat fogadta meg 600 frt fizetéssel. De csak hogy kijőve a Recensio. Mindent meg nem térít: de a Síposok és Beregszásziak, úgy hiszem, ezután lejjebb hangzatják a tónt, s az nekünk elég.

A mi imádott Lottink megírta, hogy kezében van az atya s az ő leánya képe, s ez engem nagyon megnyugtata. De hát a Wesselényinek még itt létében ígért kép kezéhez juta e Döbrenteinek? Kérem őtet tudósítson, valamint arról is, hogy vette e Catilináriáimat, s a Wieland Anti-Adelungját, s Cons. Kenderessy beküldé e már Bthec. Szabó urnák a Teleki Bibliothecájának ajándékban küldött ládát? Wesselényinek küldje által képemet Döbrentei s engem tudósítson; 1. hány ablaka van az udvar felé a Telekiana Bibliothecának; 2. kiknek képeik függnek a Bibliotheca hajójában?

Lotti írja, hogy dr. Kovács veled elhagyatá a hideget. Örvendek ennek, édes barátom, s óhajtom, hogy egészséged állandó legyen, s tanulásodat semmi el ne akassza.

En nem sokára Krasznára megyek, hogy ott Cs. F.-nak*) felolvashassam Erdélyi leveleimet, miket osztán mingyárt nyomtattatok. Thalie lyányom a minap

*) Cserey Farkas.

Comtesse Fannyt kérte*) levelében,Fogy minekutána Emil keresztfija ő nagyságának, Zseni pedig fogadott leánya Lottinak, ötét Fanny, Phigiet Constance**), Antoniust Lajos fogadja el. De ez az esztendő Döbrenteinek is ád eggy fiút vagy leányt. Éljetek szerencsésen kedves barátim. Feleségem s leányom csókol benneteket.

Marcsánk ma hirdettetett másodszor a Klávír mesterünkkel Knaut Friedricchel, s e héten lesz lakadalma.

Ölellek hív barátsággal, tisztelettel.

IX.

Széphalom, Febr. 23. d. 1819.

Kedves barátom!

A feleségem testvére ezt a kis ajándékot neked és Farkas Sándornak Váradra viszi, s ott általadja az öcsémnek Dienesnek, kit megkértem, hogy küldje be hozzátok valamelly kereskedő által. Horátz nem csak Londoni n y o m t a t á s , hanem Londoni k ö t é s is; s vigasztalhatatlan volnék, ha míg hozzád jut, megáznék.

*) A későbbi gróf Wass Györgyné, sz. gróf Gyulay Fanny.

**) Gróf Gyulay Constance, ki 1828-ban Ozsdolai gróf Kuun Lászlóhoz ment férjhez, — a naplótöredékek kiadójának örökre elfelejtethetlen anyja.

Ugyan-ezért nem adtam azon emberem kezébe, melly Krasznára*) ment e nyáron az erdélyi levelekkel, s az erdélyi levelekért ez ősszel.

Ládában az eső ellen ment lesz, de a lovas ember tarisznyájában megázhatott volna. Te, ha jónak látod csináltass rá tokot a könyvkötővel, mert a szép könyv megérdemli, hogy a por s a karczolások ellen megóvjad.

Örvendve látom, édes barátom, hogy te nemcsak iskoláidat végeztted el, hanem notáriusi hivatalodon is általeséI. Ne felejtsd soha, hogy te a hazának és fényes Eleid emlékezetének sokkal tartozol, s készülj úgy, hogy kevés esztendő múlva főispáni hivatalt viselhess. Légy öröme imádást érdemlő anyádnak, légy kevélysége testvéridnek s barátidnak. Ezek nekem 7 holnap olta nem írnak, Döbrentei pedig elkesernyésedve is írt; félek, hogy a határtalan szeretet, mellyre méltóztattak volt, elhidegűléssé vált. Bár hát azt tudhatnám, mi okozta ezt a váratlan rettenetes változást.

Döbrenteinek háromszor Írtam s nem felel. Engem kifárasztani nem fog, én megint irok. Megtévedhettem s megtévedhetek, de nemtelen, barátságtalan lépést nem tehetek. Egyik neme az elviselhetlen despotismusnak, hogy más úgy gondolkozzék a hogy nekünk tetszik; s a Döbrentei szép hevességétől (mellyben neki mind érdeme van, mind gyengesége, mint nekem is, és mindazoknak, a kiknek meleg szív és forró imaginatio jutott,) nem vártam meghidegülést, a hol legfeljebb megfeddésnek volt volna helye. Az a nevelés és az az érd. Muzéum corrigálgatása szoktatta ötét e kesernyésségre. Mi lehetett

*) Cserey Farkashoz.

az én hibám, ha tudniillik az van, mint *az,* hogy én holmit más szemmel néztem mint ő, és hogy a sietés velem botlásokat tétete?

A botlásokat, a kimutatás után, én igen is kész voltam megigazítani: de némely botlást nem ismerek botlásnak, s ott a magam szemével látok továbbá is. S ebben ugyan nekem van igazom.

Élj szerencsésen, édes barátom! Védangyalod viseljen gondot rád az élet szövevényei közt.

Én holtomig

tisztelő barátod maradok,

Kazinczy Ferencz.

X.

Széphalom, márczius 16 d. 1819.

Kedves édes barátom!

Reményiem eddig kezedben van kis becsű de szép ajándékom; a Wackefield Horátza, Londoni m a r r o q u i n-kötésben, melly miatt a könyv, ha csak kalendáriom volna is, figyelmet érdemlene. Váradra küldöttem le a feleségem bátyja által, s megkértem, hogy azt oly kezekre bízza, a mellyek köztt a könyv nemcsak el nem vész, de meg sem ázik. Óhajtanám, édes barátom, hogy annak csináltatnál tokot, mint az imádságos könyveknek szokás, és hogy Horátzot úgy olvassd, mint imádságos könyvet szokás, az az, minden nap. Kicsinyek lévén az ő Odáji is, levelei is a legnagyobb számban, minden nap marad annyi időd, hogy azt tehessd. Én ifjabb eszten-

deim olta mostanáig mindég olvasom Horátzot, s tavaly Wielandnak Horátz levelei mellé tett jegyzéseit a Superint. Kis fordítása mellé egészen lefordítottam, s így Horátzot ismerhetem is, érthetem is: és mégis Horátz nekem ollyan, mint a feleségem — kiben minden órában új meg új okot találok a szeretetve s tiszteletre.

Ha te Horátzot úgy szereted mint én, óhajtom, hogy ő emlékeztessen néha hív tisztelődre s barátodra is, ki örül, hogy e kedves kicsinységet néked adhatá által.

A mi kedves Döbrenteink dicsekedve irta meg nekem, melly édességet vive neki minapi leveled. Édes Lajosom, melly szeretetre méltó ember lészesz te mind addig, míg szíved ezen szent érzéseket el nem felejti. Maradj hasonló magadhoz, s légy öröme imádást érdemlő anyádnak s kedves testvéreidnek, s önnek a mi nemes lelkű barátunknak, kiknek nevelési hűségéért sokkal tartozol. Nem fizeti meg az ollyat semmi jutalom.

Az én Érd. leveleim még sem nyomtattatnak, mert nem érkeztek meg a betűk a Pataki Typographiába; pedig itt akarom nyomtattatni, hogy magam lehessek a Corrector.

Farkas barátunktól tudom, hogy a szászok felől szóló levél nálatok javalást nyert, és hogy én ismét a r é g i vagyok, holott nyelvrontásaim tőlem sokakat elidegenítettek. Barátom, mi az idegen, javalás, midőn a tulajdon érzés annak ellene kiált. Én belső érzéseimet megtagadni soha nem fogom: de sokan nem akarják érteni, hogy a nyelv nem minden tárgynál lehet azon- eggy.*) Reményiem a gróf Festetics-

*) Itt Kazinczy a költői és prózai nyelv közt való különbségre céloz.

hez irt Versezet, mellyet olvasál a Kurírban, megint sokakat megenyhíte erántam; itt legalább elhalmoznak javalással. Nem sokára vissza vonják a mit most adnak, mert most készítem a Neologismusnak eggy Apológiáját, melly osztán utolsó is lesz. El akarják rekeszteni a nyelv teljes kifejtődését, buzgó, hív, de fel nem világosított patriotismusból; s illyenkor kötelesség ezólani. Szerencsére a jó ügynek sok barátja van, s naponként szaporodnak.

Mikor jössz te Magyarországra? mikor engeded nekem azt az örömet, hogy téged ismét meglát-hassalak? Döbrentei ez idén megakaija látogatni atyját. Jer ki te is, kérlek. Eggy két esztendőt még talán, s engemet nem találsz. Pedig addig nem szeretném meglátni a földalattiakat, míg téged szívemre szoríthatlak, s láthatom, hogy három esztendő olta lelked mint fejtette ki magát, s mint közelitesz azon ponthoz, a hova téged születésed, rokonságod, birtokod, s eleidnek emlékezete hívnak. Élj szerencsésen, édes barátom!

Maradok elhalhatatlan hűséggel
hív tisztelőd, barátod,
Kazinczy Ferencz.

XI.

Gróf Gyulay Lajos Úrhoz.

Szeretett barátom!

A Dévai Posta visszaküldé Döbrenteihez írt levelemet, minthogy ő M. Németit elhagyta. Annál

inkább sajnálottam azt, mert a levélben hozzád is volt írva egy másik, a mellyben azzal dicsekedtem, hogy Sophie*) beléd szerelmes. Dicsekedtem, mondom; mert ha az, hogy Q a te érdemedet megismerte, semmi érdem is; ki nem fogja azt tenni, ha a természet ötét nem szülte butává! nekem mindazáltal igen igen kedves volt látnom, hogy a kit én olly nagyon szeretek, azt ő is nagyon megkedvelte. Sok ideig, édes barátom, azután hogy elménél, nem győzte emlegetni szelíd, érett és nemességet mindenben bizonyító lelkedet.

Az neked, igen is, ritka birtokod; ifjaink keveset hasonlítanak hozzád. Ne engedje soha Isten, hogy elváltozhassál. Légy az a mi vagy, s példád nemesítsen — meg másokat. Akármit mondjon a világ, édes barátom, a józan ítélet és a tiszta szív az, a mi bennünket tiszteletesekké tesz, és csak ez, csak ez! boldogokká is.

Érzem én melly veszteség az, hogy téged a te lelked barátja, a mi kedves Döbrenteink, elhagyott. De engedd ötét oda, a hova talán a haza java kiáltotta; mert, úgy látszik, az kiáltotta. Ő neked tetemes szolgálatokat tett, de már most nabis sine cortice — a mint Horatz mondja. Magadra hagyva még több erőt fogsz gyűjteni az ő általa rakott alapok után. Vonj fényt magadra, érdemekkel ékeskedő ifjú, s mutassd meg pályád első szakában, hogy méltó vagy azon fényes polczokra, hova az idő elvezetni fog. Ennyi tanulással, illy érett lélekkel, ezzel a te szelíd lelkeddel lehetetlen nem ragyognod. Te ragyogni tartozol. Ragyog pedig az ember ha hivatalt nem visel is. A mit itt mondok, arra emlékeztet, a mit Kor-

*) Kazinczy neje, sz. gróf Török Sophie.

nisnak*) írtam. S minthogy láttad elejét, lássd itt egészen.

Imádásra méltó anyád írja, hogy nekem régi Írásokat készítesz. Oh légy rajta, kérlek mindenre, hogy a Bethlen Gábor Fejedelemét megkaphassam. Kornis eggy két hét előtt nekem a Cancellarius Bethlen Jánosét küldé meg. De a Gáborét! a Gáborét! mert ez volt az igazi ember. S ezt én t ő l e d óhajtom venni. A Cardinalis Martinúzi Apológiája Pesten sensatiót teve. teve itt is azoknál a kik azt a tud. Gyben olvasták. Lélek kell a N a g y s á g megfogására. Sietek az Epistolához. Ölellek a szívnek legszentebb érzéseivel.

Széphalom Január 28 d. 1821.

örökös híved
Kazinczy.

Bersenyi felfordítatott; fejét sodorát be és letörte, úgy írja. A fájdalom hypochondriába sülyeszté. Oda lesz ez a páratlan ember is, ki dísze volt korunknak.

16. xbr.

Ismét felbontom levelemet, kedves barátim, hogy néktek feldicsekedjem, hogy épen ma érkezék Cserey Farkás barátomnak eggy pakétja Episztoláinak némely nyomtatványaival s Bocskay Istvánnak, Mátyás austriai herczegnek s később császárnak, Gyulaffy cancelláriusnak leveleivel autogr. gyűjteményem számára, melyeket nékem mélt. Kenderesy Úr küld.

*) Gróf Kornis Mihály, az érd. Cancellariánál tanácsos, kit a m. t. Akadémia is tagjai közé számított.

Ezt írván nektek, ide teszem az éjjel csinált Epigrammámat is.

Kis és Berzsenyi.
Különbözők és eggyek arczaik,
Mint lenni kell a szép testvérekének
Kik eggy anyának nőttek karjain,
És bájaiban megosztva részesek.
Költ homlokát az eggyiknek szelíd
Szög fürtök ékesítik, s a cyane
Színéhez jól — hasonló nagy szemek
Szikráznak a játékos ív alól.
A másik barna selymet húllogat
Párószi márvány-vállain alá;
S melly Isten álljon ellent, a midőn
Ez éjnél barnább szem pillantja meg?
Az eggyik spártai karcsú szép leány
Körülaggatva a parducz leplegével,
Kit a hegyekben sújtott meg nyila.
Leszbósz nevelte a másikát, dalok
S a lant zengése mellett, ezt mutatja
Fürtjei között az iónkosszorú.
Mellyiké az alma? — ah, ki mondja meg?
Kiben kétségeim biztos oktatót
Találni szoktak, Delphinek királya,
Szent és nagy Isten! verd el a homályt,
S, hogy bírja fényed, illesd meg szemem.
Tripószodon ég a tömjén, s magas
Boltjaidat sűrű felleg tölti be.
Segíts! itt térdelek.

lm a falon
Lángolnak a betűk: k e d v e s n e k e m
A m e s t e r é s a n e m k i s e b b t a n í t v á n y.

v. 6. cyane = búza virág.
v. 18. ïov görögül = tavaszi kék mezei viola.

Gróf Kornis Mihályhoz.

Híjába omlanak, barátom, könnyeid;
Atyád nem hozhatják vissza nyögéseid.
Érez sarkai a vad Halál kapujának
Soha nem nyílnak meg halandó jajának.
Ebből áll a vadnak egész felelete:
A ki lesz, ide jut; Zeüsznek ez végzete.
Tűrd a mit tűrni kell, s leljen fajdalmában
Lelked vigasztalást s erőt önmagában.
A mi elmúlt, tekintsd örökre elmúltnak,
így kiált a szükség s az Ész a búsúltnak.
Jó; de míg elfásúlsz, áldd a Természetet,
Hogy a szenvedőnek lágy könnyet engedett.
Élt már Prométheusznak agyagból gyúrt mivé,
De csak verni tudott, nem érezni, szíve.
Homlokát illette Pállasz világával,
Küprisz, a szép, keblét rózsálló újával.
S im a buta agyag lát, eszmél, és ítél,
Sóhajt, szeret, gyűlöl, vágy, útál, fél, remél.
Igazán emberré csak az által leve:
A mit ajándékban e kettőtől ve ve:
Észt, melly oltogassa a szív vad égésit,
Érzést, mely fenyitse az ész tévedésit.
Tedd te is, bár nehéz, a mire intenek,
8 midőn fájdalmaid el-elsüllyesztenek,
S az ész veszteséged nagy voltát rajzolja
S hogy határ nélkül sírsz Ő még igazolja,
Kérdd a szívtől, mit súg eggy homályos szent hit,
S derítsd fel elmédnek komoly képzelményit.
Csald meg szemed, *a* tagadd a mit az tisztán lát,
Hajiasz barátodnak ha fogadni szavát.
Mondd hogy atyád még él, mert még él szívednek

S vége a halálban nincsen az életnek;
Mondd: az a szebb és jobb kezdetét ott veszi,
A hol porhajlékát a lélek leteszi;
A mit eggy szép álom feste Scipiónak*)
S Plato s Virgil költött, mondd te is valónak:
S meglát'd, a szív csudát s igen nagy csudát tész,
És hogy az nem rosszabb birtokunk mint az ész.
Úgy van! még él atyád, barátja lelkednek,
Körűiétted lebeg s tanúja tettednek.
Lát, midőn sírsz, hogy bár Zsigmondtól eredtél,
Ki Erdélyt kormányzá, még semmit nem tettél;
Bár Teleki Károly volt hív anyád atyja,
Neved csak a vérség, fénye ragyogtatja,
Nem az önmagadé! — lát, s örül sorsának,
Hogy illy fiút hagya házának s honjának.
Bírj, s ha barátodnak intését tűrheted,
Szeresed a ragyogást, s valkd meg hogy szereted.
így sírt, s nem tagadta nagy szíve sírását,
Ki a Marathoni Vezér ragyogását,
8 a ragyogásban csak a tettet írígylette,
S később élte s veszte által érdemiette.
Két út viszen oda a hova szíved vágy;
Ne nézd a vakító példát; nézzd ez mit hágy.
Homály is adhat fényt, és a házi élet,
Ha érdemek védik és a köz ítélet.
Feledve lesznek majd korunk[7] sok nagyjai:
Nem soha Festetics, soha nem Ráday.**)

*) Ciceronis Somnium Scipionis.

**) Kazinczi azon 15 lap oldalán, melyen e verset írta még e pár sort jegyzetté fel, melyeknek hova tartozását nem tudnám elhatározni:

Ne tagadd meg soha álfényért tisztedet.
Bukj, ha keli, s kívánja szíved szent érzése

XII.

Széphalom Július 27 d. 1822,

Édes barátom.

Ha gyönyörű leveled ellenségemnek volna *is* Írva, azt mondanám, hogy az gyönyörű, s szeretnélek értté; hogy ne vettem volna azt tehát a legnagyobb örömmel, mellyet képzelhetsz, midőn az önszeretet azt velem még szebbnek tekinteti. Higyj nekem, édes barátom, ritka levél hatott rám több igézéssel, s újra elmondám magamnak és feleségemnek, a mit felőled még Erdélyben mondottam s azolta mindég mondok: »Lajos merő szív!« — Kérem az Istent, s olly forróan, mintha gyermekem volnál, hagyjon mindvégig olyannak lenni, a mint most vagy és eddig voltál. Embernek nem lehet nagyobb dicsősége, mintha felőle azt mondhatják, hogy ő merő szív, — nem nekem nagyobb, mintha felőlem azt a jók, hogy mélta valék általatok szerettetni.

Te, édes barátom, felőlem is magad felől *is* igazságtalanúl Ítélsz. Mi vagy te iljú esztendeidben,. és mi lettem én ennyi igyekezet után és ősz fejjel? S ez a te szerény ifjúságod, nem ér-e ez többet mint a legcsillogóbb koronájú öregség? Csak bizodalmádat ne veszítsd el magadhoz, csak azt ne hidd, hogjr oda el nem érhetsz, a hova mások elértek. A messze* ment szerénység szint úgy vétek mint az elhittség. Keresd az alkalmakat, hogy ismereteidet kiszélesíthessd*.

Atyádnak, kit siratsz, erre hív intése.
Neked osztályrészül az a fényes juta
Mellyen sok rossz kényén, sok jó vésszel juta.
Járd; de a Sirenek ellen óvd füledet.

s a haszontalan tüskék társaságát kerüld; pirúlj közzéjek elegyedni. Régibb ismerőseid közzül gróf Kornis Mihály és Farkas Sándor veled vágynak, Wesselényi veled volt és majd ismét veled lesz; édes Lajosom, mint kap tőlök lángot a te szíved, és mint az övék a tiédtől! Te édes barátom, minket irígylesz: az én gyermekeim téged fognak tisztelve nézni, és a te barátaidat, s ha majd fiaim meglátják Erdélyt, olly csudáló tisztelettel néznek rád, mint én néztem eggykor a megholt Zsibói n a g y o t. A ragyogásnak' sok neme van, az eggyik szikrázásokkal fénylik, a másik nyugodalomban. Mind eggy, akár így akár amúgy, csakhogy a ragyogás tiszta tüzü legyen; a tiéd pedig, és a Kornisé, illyen lesz.

Erdélyi leveleim nem sokára Igaz Sámuelnek kezében lesznek. Most Döbrentei olvassa még eggyszer. Kérlek édes barátom, tégedet, Kornist és Farkast, olvassátok meg ti is, és ha azt vagy jobbá, vagy bővebbé tehetitek igazításaitokkal, tegyétek méltóbbá a publicum javalására. Gondoljátok meg, melly kincs lesz az két három század múlva Erdélynek, és mit adnánk értté, ha illy leveleket az elmúlt századoknak mindenikéből bírnánk. Farkas már is azt itélé, hogy sok Erdélyi ember ezekből a levelekből ismeri Erdélyt. A ti segedelmetekkel a munka igen jóvá lehet. — Melly kedves emlékezet nekem édes barátom, Dédács, Vajda Hunyad, Maros-Némethi, Gyógy, Benczencz, Zsibó, Hadad s hízelkedem vele magamnak, azt ígérem magamnak, hogy, Erdély, olvasván, majd e leveleket, érzeni fogja, hogy hálás vendéget látott kebelében. Csak a szászok fognak nem szeretni. De az sem rossz, hogy azok nem szeretnek.

Bárczay Ferencczel sokat emlegetélek benneteket a Pataki exámenben Jul. 14-dikén. — Az ő lyánya jegyben van Bárczay Lászlóval, a Daniel fijá-

val, Bárczán. Ő sem felejthet benneteket, s nagyon kér, hogy vele eggyszer menjek be Erdélybe. Csak leveleimet valaha ereszthessem ki! Sokáig halad kiadása.

Mondjad Kornisnak, hogy ötét teljes lelkemböl, teljes szívemből, minden erőmből szeretem. Rátok nézve is, magára nézve is, de leginkább Erdélyre nézve óhajtom, hogy Báró Jósika János lépjen a megholt Gubernátor helyébe, az Egri érsekébe pedig püspökötök báró Szepessy. O Fels, oily nagy szerencsével választa két esztendő olta férfiakat a méltóságokra, hogy Jósikának és Szepesynek ezt reményleniek lehet.

Feleségem elébb olvasta leveledet, mint én, mert az akkor érkezék, midőn én Patakon múlattam csaknem két hétig, s csudálkozással szeretettel mondá, értem jővén, melly szép levelet fogok kapni, ha haza jövök. Tisztel ő is, Zsenivel, ki épen a Tancréd Onvertüijét játsza a fortepianón. Druszád, a 21 holnapos Lajos, eleven, gyermek, s nagy kedvelője a Muzsikának. Mihelyt a húr megpendül, abba hagyja játékait, 8 szalad oda. Ölellek forró barátsággal

örök hived
Kazinczy Ferencz.

Kérlek adassd által ezt Igaznak Farkas által.

XIII.

Édes barátom!

A szüret bajai s nehány rendbeli utazásaim nem engedék, hogy kedves leveledre azonnal felelhessek.

Elhaladván eggyszer az idő, a mai napnak, házasságom 19-dik visszafordulójának, akarék adni új gyönyörűséget az által, hogy veled szólljak s azt mondjam, hogy azon nagy mértékben szeretlek, a melyben azt érdemied. Melly szent érzések azok a tieid, édes barátom, és melly kevély volnék én, ha gyermekeim valaha hozzád hasonlítanának. Ehhez a te leveledhez járnia a Döbrenteié, ki nekem mindazt elmondá, a mint tiszteletre méltó anyád s testvéreid által fogadtatott, mind hozzá irt levelednek eggyik czikkelyét szóról-szóra dicsekedő örömmel kiirta. Barátom, te és jó Anyád s angyal testvéreid a Misanthropust is megengesztelhetnék, a Philanthropust gyönyörűséggel töltitek el Illy lelkek körül örülnünk kell, hogy emberek vagyunk.

Ha az én fő kevélységem Miklós még körülted múlat, mondjad, hogy vettem levelét, s feleségem sírt örömében, mikor neki levelét felolvastam. Barátom én October 27-dikén léptem 64-dik esztendőmbe, de miattatok rettegem a halált. Hogyan hagyhatnám én el csendesen azt a világot, a mellyben ti maradtok el tőlem? Melly boldog vagyok én, hogy benneteket ismertelek, hogy ti engem szeretetekre méltóztattatok! — Miklós Zsibón fogja venni levelemet, nem tudván, ha az őtet ott érhetné-e, a honnan te haza vitetnéd hamvaidat.

Hebe kezemben van. Abban a te honod két fija, Rákosi és Ponori, nagy fényben ragyognak. De miért hallgat a mi kedves Farkasunk, ő, a ki olly nagy reményeket támaszta? Az olly ifjaknak mint Rákosi és Ponori nem lehet nem kedves a gerjesztés; mutass tehát tekintetet erántok és köszönd meg nekik az én képemben is, hogy Hébét megdíszesíték. Csókolom mind az eggyikét mind a másikat kevély örömmel s kérem, hogy légyenek s maradjanak barátim,

s egymásnak barátjai. Vetélkedjenek, de szeretet-, ben s higyjék, hogy a haza őket szemmel tartja.

Te, édes barátom, mind nékem, mind Literaturánknak forróbb barátunk vagy, minthogy elhallgathatnám, melly véletlen szerencse ért engem születésem napján. Eggy posta hozá hozzám a Horvát Endre Téti Plebánus, a Guzmics Benedictínus, és a Fiscális Pápay levelét, s ez az utolsó Kisfaludy Sándornak kedves izenetével. Horvát Endre és Kisfaludy Sándor tehát, kik nekem sok ideig ellenségeim voltak, megvagynak engesztelve erántam. Én elejétől fogva úgy hittem, hogy azt a ködöt, melly egünket elfogta, semmi sem verheti el sem hamarábban és könnyebben sem bizonyosabban, mint eggy jóltevő zivatar s nagy magam elszánásával harczot kezdék íróink köztt.

Azt hitték, hogy belőlem irigység és dölyf szóll, s meglakoltatának értté. Sicáriusokat küldének ki ellenem, barátimat elijesztették, erántam elhidegitették, s a tudományos gyűjteményben Pápay, Verseghivel és Batsányival kezet fogva, kikölt ellenem, Füredi Vida költött név alatt, hogy Verseghi Ferenczre essék gyanúm. Én megrettenthetetlenül költem ki velek, mert az igazság az én felemen állott. Esztendő múlva azután hogy feleletem megjelent, Takács elhala. Én azon órában, a mellyben halálának híre hozzám elhatolt, írtam az ő kedves barátjának Pápaynak, s megírtam, hogy ha Takács nekem ellenségem volt is, s kegyetlenül és igazságtalanúl bántott is, halálát szívesen kesergem; mert ő megtévedésben tette a mit tett, az ügyet igazán szerette. Midőn csak levelemben küldém meg túladunai barátimnak azt a verset Himfyhez, melly a tavalyi zsebkönyvben áll, azt hitték, hogy az csalfaság, és csak pajkos játékot engedek magamnak Kisfaludy ellen, kinek ra-

gyogását nem tűrhetem: de midőn azt Igaz le nyomtattatá, láták hogy belőlem szív szóll, és nem pajkosság. Így oszlott el a tévedés, s ellenségeim meg valának enyhítve. S íme már most béke van közöttünk, melyet én ugyan egész erőmmel fenntartani igyekezem. En úgy hittem mindég, hogy az íróknak külömbözni ér* telemben s vélekedésben szabad, de szíveknek egyezni kell.

Hogy a tiszteletes Jósika csak Praesese leve a Guberniumnak, és nem Gubernator még, az, a mint gondolom, onnan jő, hogy ő fels. tiszteli a törvényt, s Gubernátort v á l a s z t a t n i akar. Jobb embert Erdély alig kaphatott volna. Hát Cancellárius valljon ki lesz? Nem ismerem Mikest és Nemest, s felölök van a beszéd.

Kérlek édes barátom, ne vedd rossz néven, ha kérlek, hogy az ide zárt levélkét juttasd kezébe Igaznak. Egymás után nehány levelem indült az ő adresse alatt postán. Félek, szemet szúr a postaembereknél a gyakor írás; s egyedül ezért választom most ezt a módot.

Feleségem köszöni barátságos emlékezetedet s gyönyörűséggel olvasá a mit nekem írni méltóztattál. Maradj az magadra és ránk nézve a mi vagy s engedd nekünk azt az örömet, hogy szereteteddel tovább is dicsekedhessünk.

örök barátod
Kazinczy Ferencz.

Széphalom, Nov. 11-dikén 1822.

XIV.

Gróf Gyulay Lajosnak.

Kedves barátom! E levelemet nem mertem itt postára adni. Maga a Róma neve is veszélybe ejthette volna. Bátorkodom tehát hozzád tenni azt a kérést, hogy tégy te rá borítékot, írd rá az adresst: á

Monsieur
Monsieur de Ferenczy
hongrois

á
R o m e .
chez Mons. Thorwaldsen, statuaire.

s ereszd el postán. — Ha a mi kedves barátunk Döbrentei még nálad múlat, csókold ötét képemben valamint Kornist is, és Csereyt.

Igazzal engedd látni levelemet s add által a czéduláját. Élj szerencsésen, kedves barátom. Feleségem, lyányom, gyermekeim tisztelnek, csókolnak, tégedet és Döbrenteit.

Januar 17 d. 1823.

XV.

Gróf Gyulay Lajosnak.

Kedves barátom,

Már minap is hasznomra fordítám barátságodat, midőn arra kértelek, hogy Ferenczy Istvánhoz

Romába szólló levelemet eresszd útnak; most ismét alkalmatlankodom, mert Cserey Farkasnak nem ismerem szállását s tartok tőle, hogy Igaznak, kit dolgai egészen rabbá tesznek, nincs elég ideje levelemet neki megvinni. Kérlek ne vedd balúl terhelésemet, s képzeld, melly öröm nekem, hogy veled ez úttal is szóllhatok. — Te, a mint hallom, meglátod Romát, s Kornissal. Miért nem mehetek én veletek! Ez volna legfőbb óhajtásom, ha ifjabb volnék, a romai történetek, s az Architectúra, a faragás, a festés, a musica miatt, és hogy látnám azt a meleg érzésű népet, melly a fentebb Poesist még a kalibákban is kedveli — valamint Párizst látnám, ha lehetne, a puhultság gazdagságaiért, s a Schweitzot a természetnek rettenetes szépségei miatt. De nekem azt csak képzelnem szabad. Ti, általom oly forrón szeretett két ifjaink, menjetek, járjatok szerencsésen és térjetek haza magyar lélekkel, de a mellyet az újabb D e a R o m a látása megnemesített. Te, édes Lajosom, s te édes Kornisom, ne felejtsétek ott a kísértetek szempillantásaiban, hogy A n y á t o k döbögő szívvel várja viszszajövetelteket.

Ferenczit látni fogjátok. Én olvastam Patakon tanuló József testvéréhez írott leveleit. Nem tészem fel felőle, hogy a hiúság hazuggá tette volna; mert köz embert Thorwaldsen nem magasztalt volna a palatínusnak, s a Bonaparte Lucián leánya Rómában más által is faragtathatá vala képét. Azonban ezek az ő levelei azt mutatják, hogy lelke vadan, sivatagon maradt, és hogy csak a szeme s keze mívész. Eggy 12 esztendős gyermek szebben írja leveleit, s Orthographiája ollyan mint eggy szép Burgerlyánykáé. De én Bécsben sok művészt ismerek, a ki nem több mint Ferenczy s ő azért nagy lehet a maga nemében.

Döbrentei nálad van e még? Ha ott van, csó-

kold a legforróbb szeretettel. Mondj ezer meg ezer szépségeket a mi kedves Farkas Sándorunknak is; és a másik Krisztus tagadó Sándornak, kit Rákosivá kereszteltem el, mert ez a S z é k e l y nem eléggé bélyegző név. Nekem minden örömem azok az ifjak, a kik már most is díszei a nemzetnek, s nem sokára bennünket egészen elfelejtetnek. Hidd el, mi öregek nem sokat érünk; ők jöttek elő a szebb korban. Ha Rákosival lészesz, kérd, feküdjön egészen a Homer olvasásának; adjon ismét Epopeácskát, de tömje tele similékkel. Minél többet szed ki Homérből, annál szebb lesz költeménye. — Eperjesi peremben ismét igen jó sententiát kaptam; de félek, hogy a sogorom ismét el kínoz. — Élj szerencsésen, édes barátom, te és a mi igen kedves Kornisunk. — 12. Febr. 1823.

XVI.

Tisztelt kedves barátom,

Egy posta hozá hozzám mind a Guzmics levelét azon óhajtással hogy képemet bírhassa, mind az Igazét azon jelentéssel, hogy te, kedves barátom, az én képemet valamelly Erdélyi festő által, kinek neve, ha az Igaz sietve tett írását hibásan nem olvasom, Simó, másoltatod; s így neki — bátorkodom arra kérni, hogy ha te a z t másoltatod, melly Döbrenteinél Bécsben van, (azt Kreutzinger után ovális formában, tölgydeszkára, Dónát festette) méltóztassál ezen Simó által az én számomra is lemásoltatni, s Simót ugyan kifizetni, velem pedig tudatni hogy neki mit fizetél. De túl ezen még arra kérlek, hogy a képhez vétess

egy fiatal fenyőből feszített deszkájú skatulyácskát, a miilyenben asszonyaink hordják fichűjiket, s küldd a Dilizsenszon Guzmicsnak minden levél nélkül, ha úgy tetszik magadnak. Az adresse ez lesz tintával írva a skatulyára:

Tisztelendő
Guzmics Izidor Úrnak
Kaab
Pannon-hegye.

Ez által mind Guzmicsnak nagy kedvét teljesíted, mind engem újra lekötelezel azon sok örömeken felül, a mellyeket nekem te és az anyád és a te Lottid adátok.

A tieid nekem régen nem írtak, s felölök semmit nem tudok. Reményiem, mindazáltal hogy őket kívánt állapotban találád s hagyád. Mit mond a kedves Lotti a Dédácsi Épigrammra a Hébe új darabjában? És mit mond az én Lajosom, kit Literatúránk barátjának mind hiszek mind óhajtok, Hébére és Aurorára? Én az utolsót még nem láttam; igen a Hébét, s ebben a Gróf Mailáth szépen beszélt novellájának adom a pálmát.

Ölelem a kedves Döbrenteit, s általad is kérem, hogy nékem az Alfiéri olasz Sallustját és még inkább a Dussault értekezését minél elébb küldje. Én az enyémet most tisztázom nyomtatás alá. 30 esztendei gondjaim talán nem teszik méltatlanná hogy, a külföldiek Sallustjával eggy sorban állhasson. Élj szerencsésen, igen kedves barátom, s mondjad Gróf Kornisnak, hogy ő nekem örökre felejthetlen marad.

tisztelő híved.
Kazinczy Ferencz.

Széphalom Novemb. 20 d. 1823.

XVII.

Gróf Gyulay Lajosnak.

Édes barátom,

Döbrenteinek szállását nem tudom. Így legjobbnak látom neked alkalmatlankodni, abba bizván, hogy valamint nékem csinál nagy örömet, ha veled szóllhatok, úgy előtted nem lesz kedvetlen, ha emlékezetedet magamra vonhatom. Kérlek, édes barátom, add által ezt neki haladék nélkül.

Minap arra kértelek, hogy képemet másoltasd le Simóddal, és küldd Guzmicsnak Pannonhalmára. Engedd tudnom, mi történt, és mit fizetél a másolónak.

Te múlatál Maros-Vásárhelytt, és így talán megmondhatnád nekem kicsoda ott

Szigethi Gy. Mózes Prókátor? és mit jelent a G y. a vezeték és keresztnév köztt. Az szegény mind két szemére megvaküla a mint leveléből rettegém, Ponori Töröknétől pedig hallám is. Én hírét soha nem hallám. De olly gyönyörű meséket külde hozzám, hogy lehetetlen ötét nagyon nem szeretnem. Nagy kedvemet tennéd, ha tudósitani méltóztatnál, mit jelent nevei köztt az a G y.

Élj szerencsésen édes barátom. Örömest tudakozódnám még ő Nagysága s kedves testvéreid felöl, de már nem bírom a tollat. Sokat írtam, és fekve. Csókold Gróf Kornist, s legyetek mind ketten bizonyosok szíves tiszteletem felől.

1823. xb. 16 d.
éjjel.

XVIII.

Édes barátom,

Gróf Dezsőffy Aurél és Marcell uraknak szülésit látád Szent-Mihálytt. Lássd most ezeknek két fijait, hazánknak nagy reményeit, s gróf Marcellel, ki épen úgy kedveli a Muzsikát mint te, ülj fortepiánod mellé, s felejtsd, ha lehet, sebedet. Szorulj karjaim közzé, édes barátom, s némuljunk meg fájdalmunkban; mert a csapást én is érzem, s úgy, a mint kell. — Melly lelket vett vissza az Isten!

Széphalom Aug. 31 d. 1826

örök híved

Kazinczy Ferencz.

Ezen levéllel bevégződik Gyulaiak Kazinczyval folytatott levelezése, vagy ha leveleztek még ez után is, irodalmunk nagy kárára e későbbiek nem fordulnak elő azon gyűjteményben, melyet bírok. E levelek valódi gyöngyei epistolaris irodalmunknak s méltán egy sorban állhatnak a franczia s angol irodalom példányokként említtetni szokott epistoláival. Nemes egyszerűség, az érzelmek közvetlen melegsége jellemzi őket, — egy nemesen érző szív s egy nagy elme bizodalmas nyilatkozatai.

Kazinczy szellemének legbensőbb műhelyébe vezettetünk be általok. Nem csak stílusok, de tártál - mok is vonzó s felette érdekes, mert Kazinczy az Erdélyben s később Bécsben lakó fiatal barátját a ma-

gyár irodalom finden fő mozzanatáról, a-fejlődésnek indult magyar közmíveltség egyes phasisairól értesíteni kívánta s bevezetni irodalmunk akkori érdekkörébe.

A mi a levelek nyelvezetét illeti, ez pár kitétel kivételével természetes, igen szépen folyó serőltetettnek épen nem mondható. A »leveléből rettegém« féle kitétel »rettegve értesültem« helyett azon pár kivételhez tartozik. Némely »enged« féle constructió nagyon is latinos.

Az ortographiát illetőleg megjegyzem, hogy az sok tekintetben helyesebb a jelenleginél, mert némely eléggé észrevehető kettőzést Kazinczy még pontosan jelelt meg, így *eggy, olly, melly* stb. — A teljesebb *az*·ból rövidült *a* még egy ’ jellel van kisérve, így az eVből rövidült *s* szintén egy megelőző ’ jellel van ellátva. Ott, a hol a genitivus *nak*, *nek* nélkül van, ’ ezen szótag hiányára figyelmeztet. E három ’ jelet másolatomból kihagytam, mert nem lényegesek. — A hosszú *i*·1 Kazinczy mindég í-nek Írja, p. o. Így, *ígéret* stb., különben még most is van egynéhány veterán írónk, kik a hosszú i-t megjelelik.

Gróf Gyulay Lajos úrfinak Szemere Pál
barátságos idvezletét!

Nagy reménységű barátom! Szereteted, mellyel levled által megtiszteltél, magamon felül emelt engemet, szebb jutalmat nem nyertem még kevés fáradozásaimért Literatúránk körül; édesebbet pedig nem

fogtam volna várhatni soha, mint ezt. Engedd meg, hogy szép érzésedért most csak rövid köszönetét tehessek. — Még ma hirtelen indúlnom kell Pestről. S ezen soraimat is sokára fogod venni, de megtettem a rendelést, hogy eggy csekély ajándékkal együtt vehessed ezeket — Vidához írt verseimmel. Ezek két hét múlva kiszabadulnak a sajtó alól. — Döbrenteink, kinek én majd csak Ossiáni Dalaira fogok válaszolni írjon, ha vetted e már Te?

A méltóságos grófné kezeit legalázatosabban csókolom. Ölellek! Pest Mart. 10 d. 1810.